

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

1895-1896 ERMENİ SYANLARI VE BU SYANLARIN
BASTIRILMASINDA
REDİF TABURLARININ ROLÜ

HAZIRLAYAN

ZİYALİ EDİZ

DANIŞMAN

YARD. DOÇ. DR. CENGİZ ÇAKALOĞLU

MANİSA

2009

**YÜKSEKÖ RET M KURULU DÖKÜMATASYON MERKEZ
TEZ VER FORMU**

Tez No:

Konu:

Üniv. Kodu:

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tez Yazarının

Soyadı : ED Z

Adı : Z YA

**Tezin Türkçe Adı : 1895-1896 ERMEN SYANLARI VE BU SYANLARIN
BASTIRILMASINDA RED F TABURLARININ ROLÜ**

**Tezin Yabancı Adı : THE ARMEN AN REBELL ONS BETWEEN THE YEARS
1895-1896 AND THE ROLE OF THE RED F BATTAL ONS DUR NG THE PUT
DOWN OF THESE REBELL ONS**

Tezin Yapıldığı

Üniv.: CELAL BAYAR ÜN VERS TES Enstitü: SOSYAL B L MLER ENST TÜSÜ Yılı: 2009

Tezin Türü : Yüksek Lisans

Dili : Türkçe

Sayfa Sayısı : 152

Referans Sayısı : 616

Tez Danı manı

Ünvanı: YRD.DOÇ. DR. Adı: CENG Z Soyadı: ÇAKALO LU

Türkçe anahtar kelimeler:

ngilizce anahtar kelimeler:

- 1- Ermeniler
- 2- syan
- 3- Osmanlı
- 4- Redif Taburları

- 1- Armenians
- 2- Insurrection
- 3- Ottoman
- 4- Redif Battalions

Tarih:

mza:

ÖZET

Ermeniler, batılı devletlerin deste i ile Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkarmı lardır. 1890 yılında Erzurum olayı ile ehir merkezlerinde ba layan isyan provaları, 1895 yılında stanbul'dan ba layıp Anadolu'da Ermenilerin ya adıkları ehir, kaza ve köylerde genel bir isyan hareketine dönü mü tür. Böylece büyük devletlerin Ermeni sorununa müdahale etmelerini sa layarak, Do u Anadolu Bölgesi'nde ba ımsız bir Ermenistan devletini kurmayı planlamı lardır.

syanların çıkı ekline bakıldı nda, bütün isyanların Ermeniler tarafından ba latıldı ı görülmektedir. Müslümanların camilerde oldu u Cuma saatlerinin veya halkın kalabalık bir ekilde bulundu u kasabaların pazar günlerinin seçilmi olması tesadüf de il, planlı ve programlı bir çalı manın eseridir, yani organizeli ihtilaldir. Bu çerçevede çalı mamız, ihtilalin bir an önce kontrol altına alınması için Osmanlı Devleti'nin aldı ı askeri tedbirlerden biri olan redif taburlarının, isyanların bastırılmasındaki rolünü ortaya koymayı amaçlamı tır.

Ermeni isyanlarının maddi ve manevi etkileri çok fazladır ve yeterince bilinmemektedir. Dolayısıyla bu çalı mada, Ermeni isyanları nedeniyle silah altına alınan redif taburları, bu taburların mali bedeli, görev yerleri ve faaliyetleri gibi hususlar ortaya konulmu tur.

Anahtar Kelimeler : Ermeniler, syan, Osmanlı, Redif Taburları

ABSTRACT

Armenians rebelled at many cities of Anatolia by support of European countries. The Erzurum Event at 1890 which was started at centre of city than became very big munity that started from stanbul and circulate to the villages and towns of Anatolia where Armenians live. By this Armenians provided the intervention of big countries to Armenian Question and planned to establish a country of Armenia at Eastern Anatolia.

When we look at the starting form of munities, all of them were started by Armenians. It isn't coincidence the choice of Friday Prayer time where Muslims are together or the Sundays of crowded towns, it is planned and organised convulsion not coincident. The goal of our study is The Role of Redif Battalions, which was the one of the precaution of Ottoman State, in Keeping Under of These Munities. Physical and moral affects of Armenian Munities were too much and also not known well. Consequently at this study Redif Battalions who were recruited because of Armenian Munities, the fiscal cost of this battalion, their activities and duty stations were introduced.

Key Words: Armenians, Insurrection, Ottoman, Redif Battalions

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "1895-1896 Ermeni şyanları ve Bu şyanların Bastırılmasında Redif Taburlarının Rolü" adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmamı olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.... / / 2009

Z YA ED Z

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 24/10/2008 tarih ve 25/EK1 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 24. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans programı öğrencisi Ziya EDİZ'in "1895 – 1896 Ermeni İsyancıları ve Bu İsyanın Bastırılmasında Redif Taburlarının Rolü" Konulu tezi incelenmiş ve aday 05/03/2009 tarihinde saat 10.30'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	☒	OY BİRLİĞİ	☒
DÜZELTME yapılmasına	☐ *	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	☐ **	ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN

Yrd.Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU
(Danışman)

ÜYE

Doç.Dr. Muzaffer TEPEKAYA

ÜYE

Doç.Dr. Nurettin GÜLMEZ

Evet Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir

Evet Hayır

Tez, mutlaka basılmalıdır

Evet Hayır

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır

Evet Hayır

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Evet Hayır

Tez, basımı gereksizdir.

Evet Hayır

ÖNSÖZ

Türklerle Ermeniler, gerek Selçuklu gerekse Osmanlı Devleti idaresinde yüzyıllarca barı içinde bir arada ya amı lardır. Bu süreç içerisinde Ermeniler, devlete olan ba lılıkları nedeniyle "milleti sadıka" sıfatıyla vasıflandırılmı tır. Hatta Osmanlı toplumu ile en çok karı ıp kayna an milletin Ermeniler oldu unu da rahatlıkla söylemek mümkündür. Ancak XIX. yüzyılın sonlarında Türk-Ermeni ili kilerindeki bu olumlu hava bozulmaya ba lamı tır.

1890 yılında Erzurum olayı ile ba layan Ermeni isyanları, 1895-96 yıllarında bölgede genel bir isyan hareketine dönü mü tür. Bu genel isyan hareketi çerçevesinde günümüze kadar çe itli çalı malar yapılmı olmakla birlikte bu isyanlar sırasında alınan askerî tedbirlere yönelik do rudan bir çalı ma mevcut de ildir. Bu çalı mamızda isyanlar nedeniyle alınan askeri tedbirler çerçevesinde özellikle redif taburları üzerinde durulmu tur. Dolayısıyla yaptı ımız bu çalı ma, 1895-1896 yıllarında özellikle Vilayât-ı Sitte ve çevresinde meydana gelen Ermeni isyanları sebebiyle alınan askeri tedbirlerden biri olan redif taburlarının isyanların önlenmesindeki rolünü ortaya koymayı amaçlamı tır. Ayrıca bu çalı ma, isyanların maddî boyutunun askerî kısmını da ortaya koymayı amaçlamı tır.

Çalı mamızın ortaya çıkmasında, Sayın Hocam Cengiz Çakalo lu'nun "Mü îr Mehmed Zeki Pa a (1835-1929)" adlı eseri ile Ali Karaca'nın "Anadolu Islahatı ve Ahmet akir Pa a (1838-1899)" isimli eseri rehber vazifesini gördü. Bu eserlerin dı nda yapılan akademik çalı malarda isyanların önlenmesinde redif taburlarından ya hiç bahsedilmemekte ya da bir iki cümle ile geçi tirilmekteydi. Bu durum çalı mamızın ba langıcında kar ıla tı ımız önemli zorluklardan biriydi. Di er taraftan bölgede bütün ehir, sancak, kaza ve köylerde isyanların olması ve bu isyanların bastırılması için silah altına alınan yüz altmı be taburun tek tek izinin sürülmesini vakit darlı ı nedeniyle güçle tirdi.

Ara tırmamızın asıl kayna ını, Ba bakanlık Osmanlı Ar ivindeki çe itli fonlarda yer alan belgeler te kil etti. Ermeni isyanları i lenirken, bölgeye gönderilmi olan tefti heyeti ba kanlarından Abdullah ve Saadettin Pa a'ların hükümete sunmu oldukları raporlardan yararlandı. Bunun yanı sıra Hüseyin Nazım Pa a'nın "Ermeni Olayları

"Tarihi" adlı eserinde de faydalanıldı. Ermeni isyanlarının önlenmesinde redif taburlarının rolünü ortaya koymak için Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli fonlarda yer alan belgeler kullanıldı. Ayrıca dönemin ana kaynakları ile ara tırma eserlerinden de faydalanıldı.

Çalı mamız giri ve üç bölümden meydana geldi. Giri te ana hatlarıyla Türk-Ermeni ili kileri ve Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin genel durumu ele alındı. Birinci bölümde; Ermeni meselesinin ortaya çıkı sebepleri ve Anadolu Islahatı Meselesi çerçevesinde 1895 ıslahatı i lendi. kinci bölümde; Ermenilerin 1895-96 yıllarında Vilayât-ı Sitte ve çevresinde çıkardıkları isyanlar incelendi. Son bölüm olan üçüncü bölümde ise isyanlar nedeniyle alınan genel askeri tedbirler ile redif taburlarının silah altına alınması, gönderilen tefti heyeti, silah altına alınan rediflerin durumları, ihtiyaçlarının kar ılanması, görev yerleri, faaliyetleri, isyanların bastırılmasındaki rolü ve terhis edilmesi ortaya konulmaya çalı ıldı.

Bu çalı mamda ar ıv ara tırmalarında bana yardımcı olan ve rehberli ini esirgemeyen Sayın Danı man Hocam Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇAKALO LU'na, çalı mamın ortaya çıkması sırasında her türlü deste i için e im Esra Pembegül ED Z'e te ekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca bu çalı mama maddî ve manevî eme i geçen herkese sonsuz te ekkürlerimi sunarım.

Ziya ED Z

Manisa 2009

Ç İNDEK İLER

TEZ VER G R FORMU	II
TÜRKÇE ÖZET	III
NG L ZCE ÖZET	IV
YEM N METN	V
TUTANAK	VI
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	XIII
G R	1
TÜRK-ERMEN İL İKLER VE OSMANLI DEVLET 'NDE ERMEN LER N GENEL DURUMU	1

B İR İNC İ BÖLÜM

ERMEN MESELES İN İN ORTAYA ÇIKI İ VE ANADOLU İSLAHATI MESELES

1. ERMEN MESELES İN İN ÇIKI İ SEBEPLER	6
1.1. Misyonerlerin Faaliyetleri	7
1.2. Batılı Devletlerin Politikaları	10
1.2.1. Rusya'nın Politikası	11
1.2.2. İngiltere'nin Politikası	12
1.2.3. Fransa'nın Politikası	13
1.2.4. Amerika Birle ik Devletleri'nin Politikası	15
1.3. Kilise ve Din Adamlarının Etkisi	16
1.4. Ermeni Komitelerinin Kurulması ve Faaliyetleri	17
1.5. Propaganda Faaliyetleri	19
2. ANADOLU İSLAHATI MESELES İ VE 1895 YILI İSLAHAT PROJES İ	21
2. 1. 1878-1895 Yılları Arasında Anadolu İslahatı Meselesi	21
2. 2. 1895 Yılı Anadolu İslahatı Projesi ve Tefti Heyetleri	26

K NC BÖLÜM
1895-1896 YILLARINDA V LAYÂT-I S TTE VE ÇEVRES NDE
ERMEN SYANLARI

1. TRABZON V LAYET	32
1.1. Trabzon syanı (2-8 Ekim 1895)	33
1.2. Gümü hane syanı (25 Ekim 1895)	35
2. ERZURUM V LAYET	36
2.1. Erzincan syanı (21 Ekim – 8 Kasım 1895)	37
2.2. Bayburt syanı (30 Ekim 1895)	38
2.3. Erzurum syanı (30 Ekim 1895)	39
2.4. Hınıs syanı	41
3. B TL S V LAYET	42
3.1. Bitlis syanı (25 Ekim 1895)	42
3.2. Mu syanı (15 Kasım 1895)	44
4. S VAS V LAYET	44
4.1. Sivas syanı (12-14 Kasım 1895)	45
4.2. Merzifon syanı (15 Kasım 1895)	46
4.3. Amasya syanı (15 Kasım 1895)	47
4.4. Niksar syanı (20 Haziran 1896)	48
5. D YARBAKIR V LAYET (1-3 Kasım 1895)	49
6. MAMURETÜLAZ Z V LAYET	51
6.1. Malatya syanı (4 Kasım 1895)	51
6.2. Harput syanı (7 Kasım 1895)	52
6.3. Arapkir syanı (9 Kasım 1895)	52
6.4. E in syanı (13 Eylül 1896)	53
7. VAN V LAYET (14-15 Haziran / 24 Haziran 1896)	54
8. HALEP V LAYET	59
8.1. Mara syanı (27 Ekim – 18 Kasım 1895)	59
8.2. Zeytun syanı (24 Ekim 1895 – 28 Ocak 1896)	61
8.3. Urfa syanı (27-30 Ekim 1895)	67
8.4. Antep syanı (16 Kasım – 4 Aralık 1895)	68

9. ADANA V LAYET	69
10. ANKARA V LAYET	72
10.1. Kayseri ve Yozgat şyanları (30 Kasım 1895)	72
11. 1895-96 YILLARINDA V LAYÂT-İ S TTE VE ÇEVRES NDEK ERMEN OLAYLARININ GENEL OALRAK DE ERLEND R LMES	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1895-96 YILLARINDAK ERMEN ŞYANLARI NEDEN YLE

ALINAN ASKER TEDB RLER

1. RED F ASKERÎ TE K LATI	76
1.1. Te kilatın Kurulu u	76
1.2. Tanzimat'ın lanından Sonra Te kilatta Yapılan Düzenlemeler	78
2. 1895 YILINDA OSMANLI ORDUSUNUN GENEL DURUMU	81
3. ERMEN ŞYANLARI NEDEN YLE ALINAN GENEL ASKERÎ TEDB RLER	82
3. 1. Sınırların ve Sahillerin Korunması	82
3.1.1. ran Sınırı	83
3.1.2. Rusya Sınırı	83
3.1.3. Sahiller	84
3.2. Redif Depolarının Korunması	85
4. ERMEN ŞYANLARI NEDEN YLE RED F TABURLARININ S LAH ALTINA ALINMASI	86
4.1. Rediflerin Silah Altına Alınma Kararı ve Silah Altına Alınacak Taburlar	86
4.2. Gönderilen Askeri Tefti Heyeti	91
4.3. Rediflerin Silah, Cephane ve Elbiselerinin Tedariki	93
4.4. Rediflerin ihtiyaçlarından Do an Masraf ve Temini Meselesi	99
4.5. Silah Altına Alınan Rediflerin Durumu	100
4.6. Redif Taburlarının Görev Yerleri, Faaliyetleri ve şyanların Bastırılmasındaki Rolü	102
4.6.1. IV. Ordu Bölgesinde	102
4.6.1.1. Trabzon Vilayeti	103

4.6.1.2. Erzurum Vilayeti	103
4.6.1.3. Bitlis Vilayeti	105
4.6.1.4. Sivas Vilayeti	105
4.6.1.5. Diyarbakır Vilayeti	108
4.6.1.6. Mamuretülaziz Vilayeti	108
4.6.1.7. Van Vilayeti	110
4.6.2. V. Ordu Bölgesinde	111
4.6.2.1. Halep Vilayeti	111
4.6.2.2. Adana Vilayeti	116
4.6.3. Hassa Ordusu Bölgesinde	117
4.7. Redif Taburlarının Terhis Edilmesi	118
4.7.1. Hassa Ordusu'nda	119
4.7.2. III. Ordu'da	120
4.7.3. IV. Ordu'da	121
4.7.4. V. Ordu'da	126
SONUÇ	130
B BL YOGRAFYA	133

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.rap.	: Adı geçen rapor
ASAM	: Avrasya Stratejik Ara tırmalar Merkezi
BEO	: Babıali Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Ba bakanlık Osmanlı Ar ivi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
d.	: Defter
DTCF	: Dil Tarih Co rafya Fakültesi
edt.	: Editör
A	: slam Ansiklopedisi
Ü	: stanbul Üniversitesi
MEB	: Milli E itim Bakanlığı
nr.	: Numara
Üniv.	: Üniversitesi
OSAV	: Osmanlı Ara tırmaları Vakfı
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Ara tırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
S.	: Sayı
TKD	: Türk Kültürü Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.d.	: ve di erleri
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınları / Yayıncılık
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

G R

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI DEVLETİNDE ERMENİLERİN GENEL DURUMU

Türk-Ermeni ilişkileri, Türklerin XI. yüzyılda Anadolu'ya gelmesiyle başlamıştır. Bu dönemde Türklerin siyasi hakimiyetine giren Ermeniler, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar yüzyıllarca Türklerle barınış içinde yaşadıkları bilinmektedir. Bu süreç içerisinde Türk-Ermeni ilişkileri 1018 yılında Çarşamba Bey'in Anadolu'ya düzenlediği seferlerle başlamış ve Malazgirt savaşıyla Doğu Anadolu bölgesinin Türklerin eline geçmesiyle birlikte ilişkiler yoğunlaşarak devam etmiştir¹.

Selçukluların Anadolu seferleri sırasında Doğu Anadolu'da Ermenilerin durumu herhangi bir siyasi oluşum mevcut değildir. Selçuklular, Anadolu'da yurt edinme faaliyetlerinin hiçbir döneminde Ermenileri, Bizans'ın yaptıkları gibi dinde değiştirmek için tehcire tabi tutmamış, onların dini inanç ve faaliyetlerine hiçbir şekilde müdahale etmemiştir. Bu nedenle Ermeniler, Türkleri Bizans'a karşı bir kurtarıcı olarak karşılamışlardır². Bu çerçevede ilişkiler gelişerek Osmanlı dönemine kadar devam etmiştir.

Osmanlılar döneminde ise Türk-Ermeni ilişkileri Orhan Gazi döneminde başladığını söylemek mümkündür. 1326 yılında Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Gazi, Ermenileri Bizans'ın zulmünden korumak için Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Kütahya'daki ruhani merkezini de Bursa'ya nakletmiştir³. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra Bursa'daki dini lider Başpiskopos Hovakim, 1461 yılında yeni başkent İstanbul'a getirilmiş ve Samatya'daki Sulu Manastır'da Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. Böylece Ermenilere idarî ve dinî imtiyazlar verilmiştir. Aynı tarihten sonra Ermeniler, Hıristiyanların kendi dini

¹ Hakkı Dursun Yıldız, "X. Yüzyılda Türk- Ermeni Münasebetleri" , **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, ss. 29-50 ; Ali Sevim, "*Büyük Selçuklu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri*" , **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 67-70.

² Gültekin Ural, **Ermeni Dosyası**, Kamer Yay., İstanbul 1998, s. 33-34.

³ Yanacunt Gemidas Çark , **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)**, İstanbul 1953, s. 7 ; Sadi Koca , **Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk Ermeni İlişkileri**, Truva Yay., Ankara 1970, s. 57 ; Mustafa Gül, "*Ermeni Meselesine Genel Bir Bakış*" , **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara 1992, s. 231.

cemaatlerindeki özgürlüklerine izin verilmesi uygulaması olan Osmanlı "Millet Sistemi" içerisinde "Gregoryan Milleti" olarak örgütlenmişlerdir⁴.

Bu arada Osmanlı Devleti'nin büyümesi sonucu önemli merkezlerinde Ermeni nüfusu da artmaktaydı. Bu durum yeni kurulmakta olan bir devlet için olumlu bir geli meydi. Bu sayede Osmanlı Devleti, yeti mi kalifiye eleman ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamaktaydı. Özellikle mimar⁵, sanatkar ve ticaret erbabı konusunda bu durum kendini açıktan açığa hissettirdi. İstanbul'un fethi öncesinde Fatih Sultan Mehmet, Bursa'da ikamet etmekte olan önemli sayıdaki Ermeni asıllı inaat ustasını Rumeli Hisarı inaatında çalıştırmak için İstanbul'a getirtti⁶. Fethi takip eden yıllarda da Kayseri, Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Divriği'nin yanı sıra Karaman ve Çukurova'dan pek çok sanat erbabı Ermeni İstanbul'a getirilerek Samatyakapı, Kumkapı, Topkapı, Edirnekapı ve Balat gibi şehrin muhtelif semtlerine yerleştirildi⁷. İstanbul'a yerleşen Ermenilerin çoğu sarraflık ve bankerliğin yanı sıra ayrıntılı olarak ticaretle de uğraşmaktaydı. Anadolu'da yaşayan Ermeniler ise daha çeşitli mesleklerle ilgilenmekteydi. Mesela Sivas ve Tokat'ta tarımla, Ankara'da sof ve yün ticaretiyle, Kayseri'de pastırma ve tütün ticaretiyle geçinmekteydi⁸. Bursa'da da dokuma sektörüne hakim olan Osmanlı toplumunda en büyük cemaat yine Ermeniler idi⁹. Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu İstanbul'un yanı sıra Van ve Muğla'da ise matbaacılık sektörü pek yaygındı¹⁰. Diğer yandan Ermeniler Kahire, İskenderiye, Halep, Trablusşam ve Selanik'te önemli ticari merkezler kurarak örgütlenmişler ve uluslararası

⁴ Nejat Göyünç, **Osmanlı daresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s. 149 ; Erdal İter, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin Meydanları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s. 29 ; İber Ortaylı, *"Osmanlı İmparatorluğunda Millet"*, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İletişim Yay., s. 1000 ; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, TTK Yay., Ankara 2001, s. 3.

⁵ Ermeniler, mimari sahasında adeta bir ekol olan Balyan ailesini Osmanlı mimarisine hediye etmişlerdir. Karamanlı Balyan ailesi mensupları iki yüz sene boyunca saray mimarı olarak hizmet etmişlerdir. Ermeni mimar ve kalfaların yapmış oldukları en bellibaşlı eserler arasında ; Beyazıt Kulesi, Selimiye Kışlası, Nusretiye Camii, Dolmabahçe Sarayı, İstanbul Harbiye Mektebi zikredilebilir. Koçak, **a.g.e.**, s. 113.

⁶ Çark, **a.g.e.**, s. 4 ; Ural, **a.g.e.**, s. 36.

⁷ Nurhan Mazıcı, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)**, Der Yayınevi, İstanbul 1987, s. 3 ; Gül, **a.g.e.**, s. 232.

⁸ Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 156.

⁹ Ali Hısan Başı, **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler (1750-1839)**, Ankara 1983, s. 28.

¹⁰ Önder Kaya, **Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar**, Yeditepe Yay., İstanbul 2004, s. 50. Matbaacılık alanında Ermeni cemaati ilk matbaasını Tokatlı Apkar Tıbir tarafından Topkapı'da 1567 yılında açtı. İstanbul'un yanı sıra İzmir, Adana ve Sivas Ermenilerin matbaacılık alanında etkin olduğu diğer şehirlerdi. Bir aralık İstanbul'daki Ermeni matbaa sayısı 397'yi buldu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Pars Tuğlacı, *"Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı"*, **Tarih ve Toplum**, S. 86, ss. 48-56.

ticarete de söz sahibi olmayı bilmişlerdir¹¹. Bunların dışında Ermeniler hekimlik alanında da söz sahibiydiler¹².

Türk-Ermeni ilişkileri bu minval üzerine gelişmesiyle birlikte Osmanlı toplumu içinde Türklerle en iyi anlaşan topluluk Ermeniler idi. Osmanlı toplumu içinde Ermeniler Gregoryan, Katolik ve Protestan gibi farklı mezheplere sahipti ve hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmemektedir¹³. Çoğunluk Türkçe konuşmaktaydı. Hatta papazlarla aydınlardan Ermenice'yi kullanmak isteyenler bile Türkçeden pek çok kelime aktarma yaparak suretiyle dillerini kullanmaktaydı¹⁴. Konuyla ilgili olarak XIX. yüzyılda Osmanlı Devletini gezen Amicis bu durumu şu sözleriyle ifade etmekteydi: "*Bilhassa ruh ve iman bakımından Hıristiyan, doğu ve cismaniyet bakımından Asya Müslüman'ı olan Ermenileri ilk bakışta Türklere ayırt etmekte güçlük çekilir. Çünkü henüz Avrupa kıyafetini benimsememiş olmalarından, pek küçük farklarla, Türk gibi giyinirler ve bazı özel renklerle bu milletin ayırıcı işaretleri olan eski çuha balmı da neredeyse hiç giymezler, görünüş itibarıyla da Türklere pek farklı değildir. Ermeni kadınları da Türk kadınları gibi giyinirler*"¹⁵. Amicis'in dediği gibi Ermeniler büyük ölçüde Türk kültürünü benimsemişlerdir.

Ermenilerin Türk kültürünü benimsemeleri ve Avrupa medeniyeti hakkında fikir sahibi olmaları, Osmanlı Devleti'ndeki diğer Hıristiyan topluluklar gibi istiklal fikri peşine takılmamaları, onların çeşitli devlet memuriyetlerinde kullanılmalarına neden oldu. Bilindiği gibi Osmanlı'nın ilk yıllarında gayr-i müslim tebaaya stratejik alanlarda görevler verilmezken XVIII. yüzyıldan itibaren Ermenilerden Baruthane Amirliği, Darphane Amirliği gibi pek çok önemli mevkilere getirilenler oldu¹⁶. Özellikle Yunan isyanlarından sonra Tanzimat Fermanı'nı müteakip Saray'da ve Hariciye Nezareti'nde evvelce Rumlar tarafından görülen işler Ermenilere verilmeye başlandı.

¹¹ Kaya, a.g.e., ss. 51-53.

¹² Osmanlı Devletinde özellikle II. Mahmut döneminden itibaren saray ve ordu hekimleri talya'daki en önemli tıp okulu olan Podova Tıp Fakültesi mezunu Ermeni tabipleri arasından seçilmekte idi. Bu hekimler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Çark, a.g.e., ss. 88-106.

¹³ Erdal İter, "*Ermeni Kilisesi ve Terör*", **Bilim ve Aklın Aydınlanmasında Eritim** (Tarihten bir Kesit - Özel Sayı), MEB Yayını, S. 38, Nisan 2003, s. 77.

¹⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi : I. Mevraliyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, C. IV, TTK Yay., Ankara 1983, s. 126-127.

¹⁵ Edmondo de Amicis, **İstanbul**, (Çev. Beynün Akyava), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986, s. 162-163.

¹⁶ Çark, a.g.e., s. 75-79; Koca, a.g.e., s. 113; Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mevralimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, s. 53.

görülmekteydi¹⁷. XIX. yüzyıl başlarında "Milleti Sadıka" olarak adlandırılan Ermenilerden 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra 29 Paşa, 22 Nazır, 33 Milletvekili, 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos vs. olmak üzere pek çok kişi yüksek devlet görevlerinde yer aldı¹⁸.

Türk-Ermeni ilişkilerindeki bu olumlu hava XIX. yüzyılda Tanzimat Fermanı ile birlikte yavaş yavaş kendini ayrılaştırmaya başlayacaktı. Bu ayrılık yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde kendini terör olayları olarak gösterecekti. Bu süreç içerisinde Tanzimat Fermanı'nın getirdiği en büyük yenilik din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin herkesin kanun önünde eşit olması ilkesiydi. Hıristiyan uyruklar için getirdiği eşitlik ilkesinin yanında bir diğer yenilik ise vergi konusuydu. Bu tarihte de in Hıristiyanlar mal varlıklarına göre sınıflandırılmı cizye vergisi öderlerdi. Fermanla birlikte hem sınıflandırma ilkesi kaldırıldı, hem de vergiyi toplama ilkesi patrikhanelere verildi¹⁹. Bir süre sonra bu yenilikleri gayr-i müslimler kötüye kullanmaya, yabancı devletlere başvurularak siyasal haklar istemeye başladıkları görülecekti. Bundan böyle Ortodokslar Rusya'nın, Katolikler Fransa'nın, Protestanlar ise İngiltere'nin aracılığıyla Tanzimat Fermanı'nın genel ilkelerini bozmaya başladılar.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde birçok düzenlemeler yapıldı. Kimi yasalar çıkartılırken kimileri de hazırlanmaya başlandı. Fakat yabancı devletler özellikle İngiltere, gayr-i müslimlerin durumlarının yeter düzeyde iyileşmesini ileri sürerek Osmanlı Devleti'nden bu konuda yeni düzenlemeler yapmasını istemekteydi. Paris Barış Antlaşması'nın maddelerini görüşmek üzere toplanan büyük devletlerin yetkilileri çeşitli tezler ileri sürerek bununla bir buyrultu ile kabul edilmesini istemekteydiler²⁰. Nitekim 28 Şubat 1856 yılında Sultan Abdülmecit'in bir buyruğu ile Islahat Fermanı ilan edildi ve 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nın dokuzuncu maddesinde bu buyrultuya yer verildi²¹. Islahat Fermanı ile bazı sınırlar içerisinde mezhep ve eşitlik özgürlüğü, vergiler konusunda eşitlik, karma mahkemelerin

¹⁷ Karal, a.g.e., s. 127.

¹⁸ Stasford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (1808-1975)**, (Çev. Mehmet Harmancı), C. II, Üçüncü Baskı, E Yayınları, İstanbul 2000, s. 250 ; Yusuf Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları**, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 17.

¹⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi : Nizamı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C. I, TTK Yay., Ankara 1983, s. 176.

²⁰ Çökün Üçok, **Siyasal Tarih (1789-1960)**, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Sevinç Matbaası, Ankara 1975, s. 123-124.

²¹ Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Anlamaları)**, TTK Yay., Ankara 1953, s. 346.

kurulması, Müslüman olmayanlarında yerel meclislerde temsil edilmesi, bütün uyrukların e it ve serbest biçimde ticari ve ekonomik girişimde bulunması ve Hıristiyanların dinsel törenlerini yapabilmemesinin serbest olması gibi genelde gayr-i müslimleri ilgilendiren ilkeleri kapsamaktaydı²².

Görüldü ü üzere Islahat Fermanı, gayr-i müslimlere geni haklar tanırken kayna mını ve ortaya çıkı nedenini yabancı devletlerden almı olmaktadır. Bu nedenle yabancı devletler Osmanlı Devleti'nin içi lerine rahatlıkla müdahil olma imkanını bulacaklardı. Bu fermanla Hıristiyanlar arasında din ve hukuk alanında iki önemli geli me ortaya çıktı. Birincisi, Hıristiyan topluluklarının birer ulus durumuna gelme yoluna girmeleri ikincisi ise, bu toplulukların kilise meclislerine ruhbandan ve laik olmayan üyelerin konmasıydı. Bundan sonraki süreçte ulusla ma ve laikle me birlikte ba lamı , artık birer ulus olabilmeleri için eksik olan tek eyin topra a dayalı ba ımsız egemenliklerinin olmadığı dü ünceleriydi²³. Ermeniler ise bunu en iyi ekilde kullanacaklardı.

Bu geli melerin ı ında Ermeniler, 1857, 1859 ve 1860 yıllarında Ermeni Patrikhanesi'nde toplanan meclislerde 99 maddeden olu an "Ermeni Ulusal Tüzü ü"nü hazırladılar²⁴. Ermeni cemaati için çok önemli konuları içeren bu tüzük Genel Meclisin²⁵ kurulu ve görevlerini, seçim ko ullarını, oy verme, ulusal vergi, delegelerin görevleri gibi ilkeleri belirlemekteydi. Ermenice kaynakların "Ermenilerin Anayasası" olarak adlandırdı ı bu tüzük, 18 Mart 1863 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından onaylanarak "Ermeni Milleti Nizamnamesi" yürürlü e girdi²⁶.

Bu süreç içersinde Tanzimat Fermanı ile herkesin kanun önünde e it kabul edilmesi ve Islahat Fermanı ile özellikle Osmanlı toplumu içinde gayr-i müslimleri ilgilendiren ilkelerin benimsenmesiyle Ermeniler, kendi içinde örgütlenmeye ba ladı. Örgütlenme sonucu batılı devletlerin de deste iyle 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile tarihte ilk defa Ermeni meselesi ortaya çıktı ve böylece Türk-Ermeni ili kileri de bozulmu oldu.

²² Karal, **a.g.e.**, ss. 250-252.

²³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Ça da la ma**, (Yay. Haz. Ahmet Kuya), Dördüncü Baskı, Yapı Kredi Yay., stanbul 2003, s. 228.

²⁴ Mazıcı, **a.g.e.**, s.12.

²⁵ Meclisler, kurulu ve seçim yöntemleri ile parlamentoyu andırıyordu. Berkes, **a.g.e.**, s. 228.

²⁶ Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Kaya, **a.g.e.**, ss. 113-116.

B R NC BÖLÜM

ERMEN MESELES N N ORTAYA ÇIKI I VE ANADOLU ISLAHATI MESELES

1. ERMEN MESELES N N ÇIKI SEBEPLER

1856 yılında imzalanan Paris Barı Antla ması ile Osmanlı Devleti'nin sınırları ve ba ımsızlı ı batılı devletler tarafından güvence altına alınmı tı. Ancak Rusya söz konusu antla mayı isteyerek imzalamamı tı. 1877-78 Osmanlı-Rus Sava ı çıkıp Ruslar Kafkasya ve Balkanlardan iki kol halinde güneye inmeye ba layınca, Osmanlı Devleti ngiltere'ye ba vurarak Paris Antla ması'nın Ruslar tarafından bozuldu unu ileri sürdü. Antla mayı imzalayan hiçbir devletten ses çıkmaması üzerine Osmanlı Devleti'nin Rusya ile anla ma yapmaktan ba ka bir çaresi kalmamaktaydı. Sonuçta 3 Mart 1878'de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Ayastefanos (Ye ilköy) Anla ması imzalandı²⁷. Antla mayı Ermeniler lehine ıslahat yapılmasına ili kin bir madde konulmasında Ermeni Patri i Narses Varjabedian etkili olmu tu. Patrik, Ye ilköy'e kadar ilerleyen Rus ordusunun karargahına giderek Çar Nikola'yı ziyaret etmi ti²⁸. Çar Nikola'ya Osmanlı yönetimini kötüleyici yakınmalarda bulunurken Rus Çarı himayesinde, Do u Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasını da teklif etmi ti. Patri in bu teklifi Rusya'nın menfaatine uygun olması nedeniyle Ayastefanos Antla ması'nın 16. maddesi, Do u Anadolu'da Ermenilerin ikamet etti i yerlerde ıslahat yapılmasını art ko maktaydı. Ayrıca Çerkeslere ve Kürtlere kar ı güvenliklerinin sa lanmasını da güvence altına almaktaydı²⁹.

Yürürlü e girmeyen Ayastefanos Antla ması'nda Ermeniler lehine düzenlenen 16. maddeye ilk tepki ngiltere'den geldi. Do u Anadolu'da Rusya'ya ba ımlı bir Ermeni devleti kurulacak olması bölgede Rusya'nın etkisini artıracak ından, bu durum ngiltere'nin politikasına ters dü mekteydi. Bunun için tepki gösteren ngiltere, Osmanlı

²⁷ Fahir Armao lu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Üçüncü Baskı, TTK Yay., Ankara 2003, s. 520.

²⁸ Ercüment Kuran, *"Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu"*, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, (edt. Hasan Celal Güzel), Geni letilmi III. Baskı, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2006, s. 108.

²⁹ Erim, **a.g.e.**, s. 395 ; Armao lu, **a.g.e.**, s. 522.

Devleti'nin toprak bütünlü ü politikasını terk ederek, kendi lehine düzenlenecek bir antla ma yapılmasını uygun görmekteydi. Bu antla maya karar verecek olan devletler de Osmanlı-Rus Devletleri de il, daha önce gayr-i müslimler lehine bu ıslahatların gere ini Paris Barı Konferansı'nda gündeme getiren devletler olmalıydı³⁰.

ngiltere ve Fransa'nın müdahalesi sonucunda ortaya çıkan Berlin Kongresi, bir ay süren çetin müzakerelerden sonra 13 Temmuz 1878'de Berlin Barı Antla ması'nın imzalanması ile sona erdi³¹. Ayastefanos Antla ması'nın 16. maddesinde bulunan Ermeni ıslahatı meselesi Berlin Antla ması'nda hiçbir de i ikli e u ramadan sadece maddenin numarası ters çevrilip 61. madde olarak kabul edildi. Bu madde; "*Bâbıali, ahalisi Ermeni bulunan eyalâtda ihtiyacât-ı mahaliyenin icab ettirdi i ıslâhâtı bilâ tehir icrâ ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere kar ı huzur ve emniyetlerini te'min etmeyi taahhüd eder ve ara sıra bu babda ittihaz olunacak tedâbiri devletlere tebli edece inden, düvelî mü arunileyhin tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezâret eyleceklerdir*"³² hükmünü getirmekteydi. Aslında bu maddeyle Rusya, ngiltere ve Fransa aralarındaki rekabete Ermenileri de katarak konuya uluslararası bir nitelik vermi olmaktadır. Bununla birlikte Ermenilerde de yabancıların kendilerini savunacakları umudu geli ti ve böylece Ermeni meselesi uluslararası camiada bir daha gündemden dü meyecek ekilde ortaya çıkmı oldu.

Ermeni meselesinin ortaya çıkı nda her ne kadar Berlin Antla ması etkili olsa da bundan ba ka birçok faktör meselenin bu noktaya gelmesinde etkili olmu tur.

1.1. Misyonerlerin Faaliyetleri

Ermeni meselesinin ortaya çıkı nda bir çok faktör rol oynamı tır. Bu faktörlerden biri de misyonerler ve misyonerlerin açtıkları okullardır³³. Misyonerlerin asıl hedefleri Hıristiyanlı ı dünyaya yaymaktır. Hıristiyanlar tarafından "ncil Ülkesi" olarak nitelendirilen Anadolu'da eskiden beri faaliyet göstermi lerdir³⁴. Osmanlı ülkesine XVI.

³⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi : I. Me rutiyet ve stibdat Devirleri**, s. 68.

³¹ Kuran, **a.g.m.**, s. 108.

³² *Berlin Kongresi*, Matbaa-yı Amire, stanbul 1298, s. 271 ; Erim, **a.g.e.**, s. 423.

³³ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, kinci Baskı, TTK. Bas., Ankara 1983, s. 40.

³⁴ Erol Güngör, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, Ötüken Yayını, stanbul 1999, s. 15 ; Adnan i man, "*Misyonerlik Faaliyetleri ve U ak'ta Monatism'e Dair Çalı malar*", **Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi**, C. III, S. 2, Afyon 2001, s.1.

yüzyıldan itibaren batı İngiltere, Fransa, İsveç, Amerika Birleşik Devletleri ve daha sonraları Almanya gibi ülkelere birçok misyonerler gelmiştir³⁵.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte misyonerlik faaliyetleri hızla artmaya başlamıştır. İngiltere ve Fransa konsolosları hem diplomatik hem de misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Anadolu'ya gelen misyonerlere göre daha geç bir tarihte olmasına rağmen faaliyetlerindeki çeşitlilik ve yoğunluk bakımından en başarılı olanlar Amerikalı misyonerlerdir³⁶. Ermeniler üzerinde bir takım kısıtlayıcı faaliyetlerinde bulunan Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri XIX. yüzyılın ilk çeyreinde başlamıştır³⁷. Amerikalı misyonerler, mesailerinin çoğunu Gregoryan mezhebindeki Ermeniler üzerine yoğunlaştırmışlardır³⁸. Misyonerlerin özellikle Ermeniler üzerine yoğunlaşmalarında Yunanlıların başarısızlığını kazanmaları ve Anadolu'daki Rumların belirli bölgelerde toplu olarak yok edilmesi etkili olmuştur³⁹.

Osmanlı Devleti tarafından 1850 yılında Protestanlığın bir cemaat olarak resmen tanınması üzerine Amerikalı misyonerler faaliyetlerini artırdılar. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında misyonerler, her tarafta çalışmaya yürütmekteydi. 1896 yılında Osmanlı ülkesinde 179 Amerikalı misyoner ve 869 tane de yardımcıları bulunmaktaydı⁴⁰. Amerikalı misyonerler, dini propagandadan daha ziyade ihtilalci yeti tirdi. Yeti en bu ihtilalciler, 1895 isyanlarının ortaya çıkmasında önemli görevler almışlardır. Bölgede beş yıl görev yapmış olan Rus Generali Mayewsky, Amerikan misyonerlerini "Van-Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği" adlı kitabında şöyle izah etmekteydi: "*Amerikalı misyonerler dini propagandadan daha çok fikri çalışmalar içinde bulunarak komiteci ve ihtilalci yeti tirerek onları korudular. Ayrıca onlara*

³⁵ Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 16 ; Seçil Akgün, "*Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları*", OTAM, S.3, Ankara 1992, ss. 1-16.

³⁶ Gürsoy Şahin, **Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Süleymaniye Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 57.

³⁷ Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetini yürütebilmek için ABD'nin Boston kentinde toplanan Ortodoks, Katolik ve Protestan kiliselerinin temsilcileri 1810 yılında "*American Board of Commissioners for Foreign Missions*"u (ABCFM/Amerikan Yurtdışı Misyonerler Komiserliği Masası) kurmuşlardır. Bu kurulunun 1818 yılındaki toplantısında Osmanlı İmparatorluğu'na bir misyoner heyeti göndermeyi kararlaştırmışlardır. Amerikalı misyonerler Ocak 1820 tarihinde ilk olarak İzmir'e gelerek burada neler yapabileceklerini kararlaştırdılar. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Hasan Tahsin Fendoğlu, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı-Amerika İlişkileri**, Beyan yay., İstanbul 2002, s.192-193.

³⁸ Güngör, a.g.e., s. 11 ; Şimşek, a.g.e., s.2.

³⁹ Şahin, a.g.e., s. 59.

⁴⁰ Azmi Süslü, "*Tarihte Ermeniler*", BTDD, S. 23, (Ocak 1987), s. 71.

kültürlerini aktardılar. Ermenilerden Amerika'ya göç ettirdikleri ki ilere bomba yapma ve tahrip etme talimleri yaptırıp tekrar Anadolu'ya göndermi lerdir"⁴¹.

Misyonerli in ba lıca araçları ise kilise, okul, matbaa, kitap, hastane ve modern kurumlardı. 1850'de Osmanlı yönetiminde Amerikalı misyonerlerin gözetiminde 7 kilise ve 7 okul vardı⁴². Bu sayı 1860'da 49 kilise ve 114 okula, 1880'de 97 kilise ve 331 okula ula tı⁴³. İstanbul'da Robert Koleji, Antep'te Merkezi Türkiye Koleji, Harput'ta Fırat Koleji⁴⁴, Merzifon'da Anadolu Koleji, zmir'de Enternasyonel Koleji gibi çe itli isimler altında okullar açmı lardı⁴⁵. Tüm bu okullarda ba ta Ermeniler ve azınlıkların tamamı bir ihtilalci uurla yeti tirilmeye çalı ılmı tı. Ruhaniyat, hürriyet ve milliyet gibi fikirler Türk Milleti aleyhine kullanıla gelmi ti. Hatta okulların mezuniyet törenlerinde bile Ermeni Milli Mar ı okunup Türk aleyhine sloganlar atılmı tı⁴⁶. Ayrıca bu okullar Ermeni komitelerinin saklandıkları ve silahlarını depoladıkları yani karargahı haline gelmi ti⁴⁷. Bunların yanı sıra misyoner okullarında Ermeni dili ile ilgili çalı malara da yer verilmekteydi. Açılan okullarda İngilizce, Fransızca gibi batı dillerinin yanı sıra Ermeni Dili ve Edebiyatı, Ermeni Tarihi ve Co rafyası gibi dersler Ermeni Ö retmenlerce okutulmaktaydı⁴⁸. ABD halkı, Osmanlı topraklarındaki misyoner okullarına yılda 200 bin Dolar göndermekteydi⁴⁹.

Bu arada misyonerler, basın yayın faaliyetlerine de a ırlık vermekteydiler. İlk ba larda eserlerin Ermeni harfli Türkçe olarak basıldı ı görülürken daha sonraları ise Ermeni harfli Ermenice idi. Böylece Ermenice ö retmeye zemin hazırlandı ı anlaşılmaktaydı. Ermeni harfli Ermenice kitapların yanı sıra gramer kitapları ve İncil gibi dini kitaplar da basılmaktaydı. Basılan bu kitaplar Ermeniler arasında çok cüzi bir

⁴¹ Mayewsky, **Van-Bitlis Vilayetleri Askeri statisti i**, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1330 (1914), s. 104-106.

⁴² Adem Kara, **Yeni Kıtaya Osmanlı Göçleri ve Neticeleri**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 47.

⁴³ Kocaba o lu, **a.g.e.**, 306 ; Adem Kara, **a.g.e.**, s. 48.

⁴⁴ 1878 de açılan bu okulun adı Armenia College (Ermeni Koleji)dir. Babıalı 1888'de ki itirazı sonucu adı Fırat Koleji olarak de i tirilmi tir. 21 ki ilik bütün ö retim kadrosu Türkçe Ö retmeni hariç hepsi Ermeni idi. Bu da okulların hangi maksatla kuruldu unun gayet açık bir delilini göstermektedir. Kocaba o lu, **a.g.e.**, s. 188-190.

⁴⁵ Fahir Armao lu, "*Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi*", **Atatürk Ara tırma Merkezi Dergisi**, C. XIII, S. 37, Mart 1997, s. 4.

⁴⁶ i man, **a.g.m.**, s.4.

⁴⁷ Orhan Köprülü, "*Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri*", **Bellekten**, C. LI, S.200, Ankara 1987, s. 936-937.

⁴⁸ Uygur Kocaba o lu, **Osmanlı mparatorlu u'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları**, (Bahri Savcı'ya Arma an), Mülkiyeliler Birli i Vakfı Yayınları, Ankara 1988, s. 312

⁴⁹ Kacaba o lu, **a.g.e.**, 316.

fiyat karılı veya bedava da ıtılmaktaydı⁵⁰. Yine 1880 yılında stanbul ve Urmiye'deki matbaalara ek olarak Antep'te de yeni bir matbaa kurularak burada ilk yıl 500 bin sayfadan fazla Ermenice, İngilizce ve Kürtçe eserler basılmı tı⁵¹.

Misyonerler, Ermeniler arasında propaganda yaparak, onların Osmanlı aleyhine kı kırtıcı faaliyetlere girmelerine neden oldular. Amaçları Protestanlığı kabul etmi müstakil bir Ermenistan'ın ortaya çıkmasını sa lamaktı. Bu yönüyle Amerikan misyonierleri, Rus ve İngilizlerden daha çok Ermeni hareketinin içinde bulundular⁵². Bu çerçevede misyonierler, ba ta açtıkları okullarla, hastaneler ve basın yayın faaliyetleriyle bir Ermeni kimli i olu turup yanyana yıllardır dostane bir ekilde ya ayan iki toplumu birbirine dü man etmeyi ba ardılar.

1.2. Batılı Devletlerin Politikaları

Sanayi inkılabı ile endüstriyel ve ekonomik reformlarını yapan batılı devletler, olu turdukları endüstriyel hayatın hammaddelerini temin etmek için yeni bir i gal ve sömürge hareketini ba latmı lardı. Bu amaç do rultusunda Asya ve Afrika'da çe itli ülkeleri i gal eden sömürgeci emperyalist devletler, XIX yüzyılla birlikte gözlerini Osmanlı ülkesine çevirmi lerdı⁵³. Sömürge sava na girmi olan batılı devletlerin çıkarları, Osmanlı topraklarında dü ümlenmekteydi. " ark Meselesi" çatısı altında Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve kendilerine yeni sömürge bölgeleri yaratmak amacıyla gayr-i müslimlere özellikle Ermenilere el atmı lardı⁵⁴.

Genel olarak XIX. yüzyılın son çeyre ine kadar Ermeni meselesi batılı devletlerin pek dikkatini çekmemi ti. Bu mesele ile daha çok misyonierler ilgilenmekteydi. Berlin Konferansı'ndan sonra batılı devletler bu sorunla ilgilenmeye ba ladı⁵⁵. Bu dönemde

⁵⁰ Güngör, a.g.e., s. 71-72.

⁵¹ ahin, a.g.e., s. 62.

⁵² Ahmet Altınta , "Osmanlı Ar iv Belgelerine Göre Ermeni, Sorunun Ortaya Çıkı ında Fransa'nın Rolü", **Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi** (Ermeni Özel Sayısı), C. VII, S.1, Afyon Haziran 2005, s. 23.

⁵³ Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni li kileri**, Atatürk Ara tırmaları Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 22.

⁵⁴ Ermeni meselesinin ark Meselesi çerçevesinde de erlendirilmesi için bkz. Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Do u Sebepleri", **Türk Kültürü Dergisi**, C. XIX, S.219, Ankara, ss. 240-249.

⁵⁵ Sabit Duman, "Amerikan Basının Tehciri Soykırımı Dönü türmesi", **Ermeni Ara tırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C. I, (Yayına Haz. enol Kantarcı, Kamer Kasım vd.), Asam-Ermeni Ara tırmaları Enstitüsü, Ankara 2003, s. 167.

Ermeniler üzerinde politikalar geli tiren devletler Rusya, ngiltere, Fransa ve ABD gibi batılı devletlerdi.

1.2.1. Rusya'nın Politikası

XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya politikasını sıcak denizlere inmek olarak belirlemi ti. Bunun için Osmanlı Devleti ile sürekli çatı ma içine girmi ve yaptı ı çe itli antla malarla Osmanlı'da ya ayan azınlıkların haklarını savunacak duruma gelmi ti. Anadolu'da kendi lehine kar ıklık çıkaracak unsur olarak Ermenileri gören Rusya, her Türk-Rus sava ı sonrasında Ermenilere yönelik yo un propagandalara giri mi ti. Onlara her defasında muhtariyet ve ba ımsızlık vaatlerinde bulunmu tu⁵⁶. Bu anlamda Rusya'nın, Kafkaslar ve Do u Anadolu'daki Ermenilerle ilgilenmesi Küçük Kaynarca Antla ması (1774) ile Osmanlı toplulu undaki Hıristiyanlar üzerinde söz sahibi olmasıyla hız kazandı⁵⁷.

Rusya'nın 1828 yılında ran'la imzaladı ı Türkmençay'ı Anla ması ile Osmanlı Devleti'nde ya ayan Gregoryan Ermenileri için farklı bir dönem ba lamı olmaktadır. Bu anla mayla Gregoryan Ermenilerinin en büyük dini merkezi olan Eçmiyazin Kilisesi Rusya'nın kontrolü altına girdi⁵⁸. Rusya, kilisenin manevi nüfuzunu, Ermenileri Osmanlı yönetimine kar ı k kırtmak amacıyla ustaca kullandı. Bu tarihten sonra Ermeniler arasında da Rusya'ya kar ı bir sempati olu tu ve ayrılıkçı fikirler yerle meye ba ladı⁵⁹.

Ermenilerin iste i ile Rusya'nın Ayatefanos Antla masına koydurdu u 16. maddeye göre; Osmanlı Devleti, Ermenilerin ço unlukta oldukları yerlerde Ermeniler lehine ıslahatlar yapacaktı. Bu maddeyle Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin içi lerine müdahalesi söz konusuydu. Bu durum Osmanlı'yı rahatsız etti i kadar farklı gerekçelerle de olsa ngiltere ve Fransa'yı da rahatsız etmekteydi. Rusya'nın muhtar bir

⁵⁶ Muammer Demirel, "1915 ebinkarahisar Ermeni syanı", **ebinkarahisar 1. Tarih ve Kültür Sempozyumu-Bildirileri**, (edt. Ali Çelik), ebinkarahisar Belediyesi Yay., stanbul 2000, s. 81.

⁵⁷ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniv. Rektörlü ü Yay., Ankara 1990, s. 25.

⁵⁸ Önder Kaya, **Tanzimat'tan Lozan'a**, s. 113 ; Eçmiyazin kilisesinin Rusya'nın kontrolüne geçmesi ve Rusya'nın bu kiliseye yönelik politikaları hakkında daha tafsilatlı bilgi için bkz. Davut Kılıç, "Rusya'nın Do u Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesi'nin Rolü (1828-1915)", **Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi**, S.2, ASAM Yay, Yaz 2001.

⁵⁹ Demirel, **a.g.m.**, s. 81.

Ermenistan üzerinden sıcak denizlere inece ini ve dolayısıyla Hindistan ticaret yolu üzerinde söz sahibi olacağını öngören İngiltere, Fransa'nın desteğini de alarak Ayastefanos Antlaşması'nı tanımadığını ve Berlin'de yeni bir anlaşma yapmayı Rusya ve Osmanlıya kabul ettirdi⁶⁰. 1878 Berlin Antlaşması ile Ermenilerin meskun oldukları yerlerde ıslahatlar yapılmasıyla ilgili sadece Rusya değil, Batılı devletler de taraf veya gözlemci olabileceklerdi. Gerçekte bu durum suni olarak yaratmakta oldukları Ermenistan'ın sınırlarını belirtmekteydi⁶¹.

Bunların yanı sıra Rusya'daki Ermeni düşünür ve yazarları, yayınladıkları gazete, kitap ve kitapçıklarla, Rus Ermenilerini Türkler aleyhine kışkırtmakta ve iirleri ile de Türkleri aklamaktaydı. Bu durum dolayısıyla Anadolu'daki Ermenilere de yansıma ve zaten baımsızlık fikriyle dolu olan beyinler, yabancı ülkelerde yayın ve örenimini tamamlayan gençlerde yayılmak için uygun bir ortam bulmaktaydı. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Kafkasya'da yaptığı savaşlarda Ermeni asıllı subayların önemli etkileri oldu. Daha sonra Rus Askeri Okulları'nda eğitim alan bu subaylar, Ermeni çetelerinin kurmay kadrolarını oluşturdu⁶².

Neticede Rusya, Ermenileri kışkırtarak yayılmacı politikasını sürdürmek istemekteydi. Bunun için Ermeni kiliselerinin yanı sıra Ermeni terör örgütlerini de desteklemeye başladı⁶³. Ermeni toplumunu da devamlı olarak silahlanmaya teşvik etti. Ayrıca ajanlar vasıtasıyla İran yoluyla Ermenilere gönderecek silahlar için cemiyetler kurdu⁶⁴.

1.2.2. İngiltere'nin Politikası

Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında önemli rol oynayan bir diğer devlet de İngiltere idi. Bu dönemde İngiltere, Protestan Ermenilerini, Rusya ise Ortodoks ve Gregoryan Ermenilerini korumaktaydı. İngiltere, Hint sömürgelerine karşı olabilecek saldırılara set çekebilmek amacıyla, Hindistan'a açılan kara ve deniz bütün ulaşım

⁶⁰ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, TTK Yay., Ankara 2005, s. 7-8.

⁶¹ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, II. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 116.

⁶² Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, MEB Yay., İstanbul 1998, s. 164-165.

⁶³ Mazıcı, **a.g.e.**, s. 21.

⁶⁴ Gürün, **a.g.e.**, s. 127.

yollarını denetimi altında tutmayı en önemli dış politika olarak benimsemişti⁶⁵. İngiltere, Rusya'nın Ermenilerin meskun olduğu Doğu Anadolu'yu ele geçirmeleri halinde, Hindistan sömürgelerinin çok ciddi tehlikelere maruz kalacağını bildiğinden tedbirler almaya ve politikalarını değiştirmeye başladı. Berlin Antlaşmasına kadar Ermenilerin bir numaralı savunucusu olan Rusya, bu antlaşmayla birinci sırayı İngiltere'ye devretmekteydi⁶⁶. Bu dönemde İngiltere'nin amacı Ermenileri kendi tarafına çekerek onları kuvvetlendirmek, giderek muhtariyetlerini ve bağımsızlıklarını kazanmalarına yardımcı olmaktı⁶⁷. İngiltere Osmanlı Devletine karşı geleneksel toprak bütünlüğü politikasından sözde ayrılmamaktaydı. Ama imparatorlukta İngilizler için gerekli olan topraklara sahip olmak, hiç olmazsa bunlar üzerinde İngiliz nüfuzunu sağlamak politikasını takip etmekteydi. Bu amaç doğrultusunda Rusya'ya karşı Akdeniz'de bir üs olarak Osmanlılardan Kıbrıs'ı kiralayacaktı.

Rusya'nın muhtar bir Ermeni devleti aracılığıyla Akdeniz'e inmesi, İngiltere'nin uzak doğu sömürgelerinin yolunu kesmesine neden olacaktı. Bu durum karşısında İngiltere, Ermenilerden çok Osmanlı Devleti'nde kendi çıkarları doğrultusunda bir strateji izlemekteydi ve Ermenileri kendisine bağımlı hale getirebilmek için her fırsatta sorunu, uluslararası arenaya taşımaya özen gösterdi.

1.2.3. Fransa'nın Politikası

Fransa, Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için Ermeniler arasında Katolik propagandası yapmaya başladı⁶⁸. Ermenileri Katolikleştirmekle, Osmanlı Devleti içinde kendine bağlı bir iç müttefik meydana getirmeye olacaktı. Böylece Fransa, XIX. yüzyılda diğer Avrupalı devletlerle arasında artan rekabette

⁶⁵ Bilal İmirci, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkinleri Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 110.

⁶⁶ Yılmazçelik, **a.g.m.**, s. 239-241.

⁶⁷ Ramazan Çalık, "Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, (Yayına Haz. Enol Kantarcı, Kemer Kasım vd.), Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2003, s. 109.

⁶⁸ Gürbüz Evren, "Fransa'nın Ermeni Politikası: Kilikya'dan Marsilya'ya", **Uluslararası Türk-Ermeni Sempozyumu**, Bildiriler, İstanbul 2001, s. 273.

Ermenilerden faydalanarak ileride Bo azlar ve Akdeniz üzerinde daha fazla söz sahibi olmayı hedeflemekteydi⁶⁹.

Katolikle en Ermenilerin bir ço u bankerdi. Bu Ermenilerin Osmanlı kademelerindeki nüfuzlarını kendi lehine kullanabilece ini dü ünen Fransa, onlara her türlü yardımı yaptı ve onların Fransa'da ticaret ve sanat e itimlerini de kolayla tırdı⁷⁰.

Fransa, Katolik Ermeniler için patrik tayin edilmesi yönünde büyükelçili i vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya ba lamasının akabinde II. Mahmut, 1830 yılında Katolik Ermeni cemaatinin ayrı bir "millet" olarak kabulü için bir ferman ilan etmek zorunda kaldı. Bu fermanla birlikte tüm Katolik Ermenilerinin yanında Rum ve di er gayr-i müslimlere mensup Katolikler, bu patrikli e ba landı⁷¹. Bununla birlikte Fransa, Osmanlı toplulu u içindeki Katolikleri bahane ederek, buldu u her fırsatta kendi çıkarları do rultusunda kararlar aldıracaktı.

Fransa'da Ermenilerin faaliyette buldukları yerler genel olarak Marsilya, Paris ve Lyon ehirlerydi. Ço unlukla Osmanlı Devleti'nden kaçıp gelen Ermeniler bu ehirlerde toplanmaktaydı. Ermeniler, bu ehirlerde kurdukları basımevleri ile çıkardıkları gazeteleri Anadolu'ya giri i yasak olmasına ra men göndermekteydi. Fransızca *Armenia*, Ermenice/Fransızca *Hayastan*, Ermenice *L'Armenia* gibi çıkarılan bu gazetelerle Ermeni davası, batı kamuoyuna anlatma da etkili bir araç olarak kullanıldı. Yine Ermeniler, Paris'te düzenledikleri çe itli konferanslarla kamuoyu olu turmaya çalı tılar. Fransa, olu turulan kamuoyu ile Berlin Antla ması'nda vaat edilen ıslahatları gerçekle tirmek amacıyla Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması için Osmanlı Devleti'ne müdahalede bulundu⁷². Bu arada Fransa'da 1789 yılındaki ihtilal ile birlikte ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri neticesinde, Fransa'nın Ermenilere bir ulus olma yolunda da katkıları oldu u yadırganamaz bir gerçektir.

⁶⁹ Durmu Yılmaz, **Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikle tirme Siyaseti**, Selçuk Üniv. Vakfı Yay., Konya 2001, s. 57-58.

⁷⁰ Bu anlamda Fransa, 1810 yılında Paris'te Do u Dilleri Okulu'nda "Ermenice Kürsüsü"nü kurdurttu. Davut Kılıç, "*Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kurulu Faaliyetleri*", **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu II**, S. 38, Ankara Mart-Nisan 2001, s.732-733.

⁷¹ Kılıç, **a.g.m.**, s. 733-734.

⁷² Yusuf Sarınoy, "*Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri*", **Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası li kiler Dergisi**, S.7, ASAM Yay, Ankara Sonbahar 2002.

1.2.4. Amerika Birle ik Devletleri'nin Politikası

Amerika 1823'de ilan etti i *Monroe Doktrini* ile Avrupa ile aralarındaki siyasi politikalarını kaldırdı nı açıkladı. Özetle bu doktrinde; Amerika'da artık Avrupa'nın sömürgelerine yer bulunmadı ı, Amerikan siyasetinin Avrupa siyasetinden farklı oldu u, Avrupalı güçlerin herhangi bir müdahalesinin, ABD ile aralarındaki barı ı tehlikeye dü ürece i, Amerika'nın mevcut Avrupa sömürgelerine karı mayaca ı vurgulanmaktaydı⁷³. Görüldü ü üzere Amerika kendini Avrupa'dan soyutlarken Avrupa siyasetine karı mayacak, onun da kendi siyasetine karı masını istememekteydi. Bu tarihten sonra Amerika, Avrupa'nın dı ında dünyanın çe itli ülkelerine sözde dini yaymak adına misyonerler göndermeye ba ladı. Osmanlı topraklarına da gönderilen misyonerlerin faaliyetleri ekseriyetle Ermeniler üzerine yo unla tı⁷⁴.

Amerika Birle ik Devletleri bu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında ve parçalanmasında, ekonomik ve siyasal çıkarları olmayan tek ülke gibi görünmekteydi. Amerika'nın Osmanlı Devleti içersinde en fazla etkili oldu u politika misyonerlikti. Bu çerçevede Amerikalı misyonerler, Ermeni milliyetçili ini besleyip ABD'ye dönü lerinde de Ermenileri yanlarında götürdü⁷⁵. Amerika'ya göç eden Ermeniler, Osmanlı Devleti aleyhine çalı maya zemin bularak Ermeni örgütlerinin bomba e itimi yapımında da ön sırayı aldı⁷⁶. Bununla birlikte ABD'ye göç eden Ermeniler, Türkler aleyhinde son derece çirkin propagandalar yürütüp misyonerlerin de etkisiyle Amerika'da bir Türk aleyhtarlı ı olu turdu. "*Ermeniler katlediliyor*" propagandası yaparak ABD'yi yanlarına almalarında ba arılı olundu⁷⁷.

⁷³ ABD Ba kanı *James Monroe* senelik Kongre'ye hitabında bu doktrine geni yer verirken Amerika'nın dünya siyasetinin temellerini de atmı olmaktadır. Armao lu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**..... , s. 712.

⁷⁴ Amerikalı misyonerlerin Osmanlı toplulu u içindeki faaliyetleri için bkz. *Misyonerlerin Faaliyetlerine*

⁷⁵ Adem Kara, **a.g.e.**, s. 48.

⁷⁶ Ergünöz Akçora, "*Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni syanları ve Türk-Ermeni Toplumu li kileri Üzerine Etkileri*", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, (edt. Hasan Celal Güzel), Geni letilmi Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2006, s. 136.

⁷⁷ Bilal N. im ir, "*Türk-Amerikan li kilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Va ington Büyükelçili i*", **Belleten**, C. XLI, S.162, TTK Yay., Ankara Nisan 1977, s. 303 ; Fendo lu, **a.g.e.**, s. 238.

1.3. Kilise ve Din Adamlarının Etkisi

Ermeni patrikhane ve kiliseleri, Ermenilerin her devirde bir cemaat olarak ya amalarını sa lamı tır. Daima onlar için birle tirici ve toplayıcı bir rolü üstlenmi tir. Fakat batılı devletlerin istiklal fikirlerini akıllarına koymalarından sonra "Ermeni Kiliseleri" Ermeni idealini ya atan kurumlar haline gelmi tir⁷⁸.

Osmanlı Devleti'nin 1863 yılında kabul etti i "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ile Ermeni Kiliseleri ve din adamları, Batılı ülkelerin kiliselerinden aldıkları yardımla Türk aleyhtarı faaliyetlerini yürütmeye ba ladı.⁷⁹. Patrik Mıgırđıç Hırımyan ile ba layan bu dü manca faaliyetler, Patrik Narses Varjebeyan ile devam edip Patrik Mateos zmirliyan ile zirveye ula tı. Bu üç papaz Ermeni davasını, uluslararası boyuta ta ıyarak Ermeni milleti yaratma giri imde önemli ba arılara imza attı⁸⁰.

Kiliseler, komitelerle i birli i içindeydi. Bu i birli in neticesinde kiliseler, birer çete yuvası ve silah deposu halini aldı⁸¹. Bu amaçla Varak ve Akdamar kiliselerini kullanan Hırımyan, bir matbaa da kurarak "Van Kartalı" ve "Mu Kartalı" isimlerinde birer gazete çıkardı⁸². Çıkardı ı gazetelerle isyan fikirlerini yayarken ba ımsızlı ın ancak silahlı eylemle sa lanaca ını savundu ve kendilerini masum göstererek olaylara Avrupa'nın müdahalesini sa ladı⁸³.

Papazlar, Ermenilerin ço unlukta oldukları yerlerde çe itli gazeteler çıkararak halkı isyana te vik etti. Ermeni milletini Osmanlı Devleti'ne kar ı ayaklandırmak için komiteler kurulmasına, okullarda Türk- slam dü manlı ını körüklemeye, gazete ve dergilerle propagandaya, tiyatro, iir ve di er eserlerle isyan ve kan dökme dü ünmesini yaymak için ellerinden geleni esirgemediler.

Ermeni Papazları en küçük ve تنها köylere kadar giderek Ermenilere, Ermenistan ve Ermeni ihtilali hakkındaki fikirleri a ılama a ba ladılar. Kasaba ve köylerden okullara yardım adı altında yılda birkaç defa para toplanmakta ve Ermeni masalları, tiyatro oyunlarıyla kafalara yerle tirilmekteydi. Böylece Ermeni kamuoyu

⁷⁸ Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Ermeniler**, Ankara 1997; Erdal İter, **Ermeni Kilisesi ve Terör.....**, s. 74-76.

⁷⁹ Saray, **Ermenistan ve Türk.....**, s. 39.

⁸⁰ Rahmi Çiçek, "*Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları*", **Türk Kültürü Dergisi**, S. 451, Kasım 2000, s. 657.

⁸¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1976, s. 153.

⁸² Uras, **a.g.e.**, s.176.

⁸³ Hocao lu, **a.g.e.**, s. 116.

olu turulmaya çalı lılmaktaydı. Yine Papazlar, devlete ait olan nüfus yazma i ini bahane ederek köylere kadar gidip, düzenledikleri gizli nüfus defterlerini Ermeni patrikhanesine ula tırmaktaydı⁸⁴. Bütün bunlardan rahatlıkla anla ılaca ı üzere kilise ve papazlar, olayların çıkmasında önemli rol oynadı.

1.4. Ermeni Komitelerinin Kurulması ve Faaliyetleri

Ermeniler, Berlin Antlaşmasından sonra de i ik yerlerde kendi komitelerini kurmaya ba lamı lardır. Kurulan komitelerle Osmanlılar aleyhine faaliyetlere giri mi lerdir. Ermenilerin, böyle bir karar almalarına ise Balkanlardaki Sırp'ların ve Bulgarların komitecilik hareketleri ve ba ımsızlık istemeleri etkili olmu tur⁸⁵.

Daha önceleri Anadolu'da küçük çaplı Ermeni komiteleri kurulmu sa da Ermeni tarihinin önemli ilk komitesi, 1887 yılında sviçre'de kurulan Hınçak⁸⁶ (Çan Sesi) Komitesi idi. Bu komite sosyalist dü ünceler etrafında kuruldu. Kurucusu Kafkasyalı Ermenilerden Avadis Nazarbek ve e i Maro Vardaniyan idi⁸⁷. Ermeniler, ngilizlerin yardım vaadi üzerine komitenin merkezini Londra'ya ta ıdı⁸⁸. Amacı, önce Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmak, daha sonra kurulan bu devlete Rusya ve ran Ermenilerini de dahil ederek büyük Ermenistan'ı gerçekle tirmektir⁸⁹. Bu amacı gerçekle tirmek için de Ermenilerin bulundu u yerlerde komitenin örgütlenmesini sa layarak uygun zamanlarda çıkartılacak ayaklanma, karalama ve korku salma eylemleriyle Osmanlı Hükümetini zayıf ve güçsüz bırakmayı savunmaktaydı.

Hınçak komitesi çok geçmeden stanbul, zmir ve Halep'te ubeler açtı. Anadolu'da ise Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, E in, Arabkir ve Trabzon'da örgütlendi⁹⁰. Daha önce kurulmu olan cemiyetler ve te kilatlar da bu komiteye katılarak faaliyetlerini birle tirdi⁹¹. 1894 yılında komiteyle aynı dü üncede olan Mateos

⁸⁴ Hocaolu, **a.g.e.**, s. 183 ; Ural, **a.g.e.**, 106.

⁸⁵ Saray, **Ermenistan ve Türk....**, s. 41.

⁸⁶ Ermenice, Çan-çingırak anlamındadır.

⁸⁷ Turgay Uzun, "*Osmanlı Devletinde Milliyetçilik Hareketleri çerisinde Ermeniler*", **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, (edt. Hasan Celal Güzel), Geni letimli Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2006, s. 173.

⁸⁸ Saray, **Ermenistan ve Türk....**, s. 41.

⁸⁹ Hüseyin Nazım Pa a, **Ermeni Olayları Tarihi**, C. I, kinci Baskı, Ba bakanlık Osmanlı Ar ivi Daire Ba kanlı ı Yay., Ankara 1998, s. XX-XXI.

⁹⁰ Nejat Göyünç , **Osmanlı daresinde Ermeniler....**, s. 64.

⁹¹ Saray, **Ermenistan ve Türk....**, s. 41.

zmirliyan'ın Patrik seçilmesiyle birlikte komitenin başkanlığını da üstlendi ve komitecilere güç vermeye başladı⁹².

Ermeniler, kurulan Hınçak komitesini yeterince aktif görmemekteydi. Bu komitenin öncüleri arasında da sıkça anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktaydı. Bunlardan şikayet eden Ermeniler, Rus idaresindeki ihtilalci Ermenilerle birleşerek 1890 yılında Tiflis'te Ta naksutyun⁹³ Komitesini kurdu⁹⁴. Kurucusu Kristopar Mikelyan olup komitenin asıl adı "Ermeni İhtilal Cemiyeti Birliği" idi⁹⁵. Amaçları, isyan çıkartarak Anadolu Ermenistan'ı için bağımsızlık elde etmektir. Bunun sağlanması için yolları ise Anadolu'ya çeteler sokmak, Anadolu'daki Ermenileri silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete liderleri yetiştirmek, müdafaa örgütleri kurarak isyan çıkarmaktır.⁹⁶

Bu komite kurdu ve Troşak (Bayrak) gazetesini kullanarak çeşitli Ermeni gruplarını bir araya getirmeye çalıştı⁹⁷. İlk toplantılarını İstanbul, Van ve Trabzon gibi vilayetlerde kurarak önemli merkezlere Kafkas ve Rus Ermenilerini yerleştirdi. Ta naksutyun Komitesi'nin propaganda merkezlerinden birisi de Paris idi⁹⁸. Ermeniler, Osmanlı Devleti içindeki faaliyetlerini diğer devletlerde kurdukları komiteler sayesinde desteklemekteydi.

Komiteciler, Ermenilerden silah, komite, okul vs. vergileri toplamaktaydı. Ayrıca silah almaktan ve vergi vermekten kaçınanları köylerinden kovmaktaydılar. Bununla da yetinmeyen komiteciler haklarında idam hükmüne varıncaya kadar çeşitli cezalar vermişlerdi. Bu nedenle Vilayât-ı Sitte'deki Ermeniler, her zaman hükümeti deşman, komiteyi otorite olarak tanımak zorunda kalmışlardı. Komiteciler, halkı hükümete yanaşmaktan men etmişlerdi⁹⁹.

Ermeni olaylarının baş aktörü olarak söyleyebileceğimiz Hınçak ve Ta naksutyun komitelerinin yanı sıra *Ramgavar*, *Vergazmeyal*, *Parakorzagan*, *Meyasal*, *Milliyetçi Kadınlar Derneği*, *Silahlılar Derneği*, *Genç Ermenistan Derneği* ile 1872 yılında

⁹² Mazıcı, **a.g.e.**, s. 32.

⁹³ Federasyon anlamına gelmektedir.

⁹⁴ *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekâtı İhtilâliyesi; İhtilâl-i Mevâzînden Evvel ve Sonra*, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul 1332, s. 23-24 ; Ural, **a.g.e.**, s. 442.

⁹⁵ Uzun, **a.g.m.**, s. 173.

⁹⁶ Gürün, **a.g.e.**, s. 134.

⁹⁷ *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekâtı İhtilâliyesi...*, s. 17.

⁹⁸ Ural, **a.g.e.**, s.99.

⁹⁹ Ural, **a.g.e.**, s. 264.

Van'da kurulan *ttihat ve Halas Derne i, Karahaç Derne i* gibi birçok siyasal ve yardım dernekleri çatısı altında kurulan dernekler de vardı¹⁰⁰.

Bu komitelerin dı nda yine yaptı ı çalı malarla Ermeni olaylarının ruhunu ortaya koyması açısından önemli olan *Armenekan Partisi* de vardı¹⁰¹. Kurucusu Mıgırdiç Portakalyan idi¹⁰². Portakalyan, stanbul'daki Ermeni okullarından birisinde ö renim gördü ve genç ya ta siyasal faaliyetlere giri ti. Zaman zaman yurt içinde ve yurt dı nda Ermeni ayrılıkçı çabalarına katıldı¹⁰³. 1885 yılında Paris'te L'Armenie adlı bir gazete çıkardı¹⁰⁴. Çıkardı ı gazeteyle batı kamuoyunda Ermeni davasını tanıtmada oldukça etkili oldu.

Kurulan bu komitelerin faaliyetleri hızla Anadolu Ermenileri arasında yayılmaya ba ladı. Bastırdıkları gazeteler, bildiriler ve kitaplarla gerçekleri tersyüz ederek, gerekti inde baskı da kullanarak Ermeni halkını, 1895-96 yıllarında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde özellikle Vilayât-ı Sitte'de olaylar çıkararak isyan etmelerinde ba arılı oldukları görülecekti.

1.5. Propaganda Faaliyetleri

Ermeniler yaptıkları propaganda faaliyetlerinde araç olarak ço unlukta gazeteyi tercih etmi lerdir. Örne in, Hinçak ve Ta naksutyun komitelerinin yayın organları olan *Hınçak* ve *Tro ak* gazeteleri 1894 yılının sonbaharından itibaren kı kırtıcı yazılar yazarak Sason ve Zeytun'daki Ermeni halkını isyana te vik etmi lerdir.¹⁰⁵

Ermeniler, yaptıkları propagandalarla büyük devletlerin gücünden faydalanmak istemi lerdir. Ba ta Fransa olmak üzere ngiltere, Rusya ve ABD'de Ermeniler tarafından çıkarılan gazete ve dergilerde, tiyatro oyunları ile yabancı devletler nezdinde

¹⁰⁰ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihi'nde Ermeni....*, s. 31 ; Mazıcı, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁰¹ Çiçek, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰² Nejat Göyünç, "*Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında*", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Celal Güzel), Geni letilmi Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2006, s. 55.

¹⁰³ Hüseyin Nazım Pa a, *a.g.e.*, I, s. 123-125.

¹⁰⁴ Haftada iki kez Ermenice yayınlanan bu gazete, Osmanlı Devletine giri i yasak olmasına ra men Anadolu'daki ubelerine özellikle Mara ve çevresine nüshaları gönderilmi tir. Yusuf Sarınoy, "*Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri*", *Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası li kiler Dergisi*, S.7, ASAM Yay, Ankara Sonbahar 2002.

¹⁰⁵ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni li kileri....*, s. 45.

giri imde bulunarak yapılan konferans ve toplantılarda Türkleri karalama yoluna gitmi lerdir. Dünya kamuoyunu da buna inandırmaya çalı mı lardır¹⁰⁶.

Ermenilerin ya adıkları bütün bölgelerde açtıkları okullarda verdikleri e itimle Ermeni ulusal bilincinin olu masına yardımcı olan misyonerler, Ermenilerle ilgili her türlü geli meyi ABD ve Avrupa kamuoyuna aktardılar. Ermeni isyanları ve Osmanlı Devleti'nin bunlara tepkileri, yine misyonerler tarafından dünya kamuoyuna aktarıldı. Misyonerlerin etkili çabaları sonucunda Türk imajı son derece olumsuz motiflerle bezendi. "Konu ulmaz Türk", "Korkunç Türk" ve "Katliamcı Türk" bu çabalar sonucunda ortaya çıktı ve sadece icat edildi i Amerika'da de il, bütün Batı'da kullanıldı¹⁰⁷.

Ünlü Macar Türkolo u Vambéry, Ermenilerin çıkardıkları olayları Amerikan misyonerlerinin abartarak nasıl yaydı mı öyle anlatmaktaydı; *"...Yaptırdıkları ayaklanmalarla pek çok Müslümanın ölümüne sebep olmu lardı. Bu arada üç-dört Ermeni öldü ise, Ermeni çevreler bunu stanbul'da 3-4 bin Ermeni öldürüldü diye yayıyor, Amerikalı misyonerler ise, Protestan gazetelerine ' te Sultan Abdülhamit suçsuz 40 bin Ermeni'yi katlettirdi' ekinde haberler yayıyorlardı"*¹⁰⁸.

Bilindi i üzere 1890'lı yıllarda Ermeni komitecileri tarafından Anadolu'nun muhtelif yerlerinde isyanlar çıkarılmaya ba lanmı tır. Anadolu'da meydana gelen bu olaylar, Avrupa ve Amerika'da Ermenilere yapılan katliam olarak propaganda edilmi tir¹⁰⁹. Bu çerçevede Ermeniler, Fransa'da 1890'lı yılların ortalarında yo un bir propaganda faaliyetine giri mi lerdir. İlk olarak Paris'te bulunan Ermeni ö renciler,

¹⁰⁶ Basın yoluyla dünya kamuoyunu etkilemeye çalı an Ermenilerin kurdukları sistem öyle i liyordu; Evvela Küçük Asya'da zoraki bir olay çıkarılıyor, bunu yerel makamların Ermenileri tutuklaması takip ediyor, orada bulunan Ermeni din görevlisi olayı patrikli e, konsolos ba lı oldu u sefire ve bakanlı na, Misyoner'de ba lı bulundu u te kilata, arzu etti i gazete ve sefaretlere, onlardan da dünya basınına intikal ediyordu ve haber her kademe de çarpıtılıyor ve çe itli yorumlara vesile oluyordu. Bu kısır döngü bir çı gibi büyüyordu. Recep Karacakaya *" ngiltere'de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti'nin Buna Kar ı Aldı ı Önlemler (1878-1900)"*, **Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası li kiler Dergisi**, ASAM Yay., S. 11, Ankara Sonbahar 2003.

¹⁰⁷ A. Kara, **a.g.e.**, s. 49 ; Evren, **a.g.m.**, s. 273.

¹⁰⁸ Saray, **a.g.e.**, s. 49-50.

¹⁰⁹ 1890'lı yıllarda Batılı Devletlerin basının da a ırı Ermeni propagandasının yapılmı tır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necmettin Alkan, *"Alman Vorwärts Gazetesi'ne Göre Ermeni Meselesi ve Bu Meselede Rusya- ngiltere-Fransa tıfakının Rolü"*, **Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası li kiler Dergisi**, ASAM Yay., S. 9, Ankara Bahar 2003, ss. 165 - 177.

Türkler tarafından Ermenilere yapıldı nı iddia ettikleri mezalimin Fransız basınında yayınlanmasını istemi lerdir¹¹⁰.

Ermeni din adamları, Hıristiyan aleminin efkat ve yardımını sa lamak için dini bir vasıta olarak kullanmaktan geri kalmamı lar, dini kullanarak ngiliz kamuoyunu etkilemi lerdir. ngiltere'deki din adamları aracılı ıyla halka, Müslümanların acımasızca ezdi i Hıristiyan Ermeniler tablosunun kasıtlı olarak sunulması ngiliz kamuoyunda bilerek ya da bilmeyerek Ermeniler lehine bir hava yaratmı tır.

Londra'da Ermeni Vatanperverler Derne i, ba ta Gladstone olmak üzere Ermeni dostu milletvekilleri ve basınla sıkı bir i birli i içinde bulunarak uydurma ve abartılmı haberlerle ngiltere ve dünya kamuoyunu etkilemeye çalı maktaydı. Bu çalı maların sonucunda ngiltere basınında hayali muhabirlere atfen, Osmanlı Devleti'nde asayı in bozuk oldu u, Ermenilere i kence yapıldı ı, Müslümanların Ermenileri ezdi i yolunda asılsız, çarptırılmı uydurma haberler yayınlanmaktaydı. Uydurulan haberler, Ermenilerin sesi haline gelen *Daily News*, *Morning Leder*, *Manchester Guardean*, *Reuter* ve di er basında yer almaktaydı. Yapılan propagandalarda Türklerin en ufak hareketi haddinden fazla büyütülerek, batılı devletler hemen Osmanlı Devleti'nin kar ısına dikilmektedir. Ancak Ermenilerin yaptıkları insan dı ı hareketler kar ısında, sessiz kalmayı tercih etmekteydiler¹¹¹.

2. ANADOLU ISLAHATI MESELES VE 1895 YILI ISLAHAT PROJES

2.1. 1878-1895 Yılları Arasında Anadolu Islahatı Meselesi

1877-78 Osmanlı-Rus sava ının önemli sonuçlarından birisi de "Anadolu Islahatı Meselesi" idi¹¹². Bu tarihten sonra Ermenilerin durumu bazı antla malarla uluslararası

¹¹⁰ Yusuf Sarınoy, "Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri", **Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası li kiler Dergisi**, S.7, ASAM Yay, Ankara Sonbahar 2002.

¹¹¹ Hocao lu, **a.g.e.**, s. 125

¹¹² Anadolu ıslahatı meselesinin ortaya çıkması hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkı ı (1878-1897)**, kinci Baskı, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı Yay., stanbul 1986. Ayrıca bkz. Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet akir Pa a (1838-1899)**, Eren Yay., stanbul 1993 ; Ali Karaca, "1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan ki Nokta: Projeler ve Müfetti likler", **Bilim ve Aklın Aydınlı nda E itim Dergisi** , (Tarihten Bir Kesit Özel Sayı), MEB Yay., S. 38, Nisan 2003.

bir konu haline getirildi. İlk defa Ruslar tarafından siyasi arenaya çıkarılan Ermeni meselesi, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle de uluslararası bir mesele halini almış oluyordu. Söz konusu maddeye göre; *"Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı zaman geçirmeden uygulamayı ve Ermenilerin Çerkes ve Kürt ariyetlerine karşı huzur ve güvenliklerini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alınacak tedbirleri ilgili devletlere bildirir ve bu devletler konuyla ilgili düzenlemelerin yerine getirilmesini gözetleyeceklerdir."* Böylece Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Ermenilerin meskun olduğu yerlerde yani Vilayât-ı Sitte (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır ve Mamuretülaziz)'de Ermenilerin durumunu düzeltmek için ıslahatlar yapmayı taahhüt etmekteydi. Ermenilerin bu maddeden ziyadesiyle memnun oldukları anlaşılmaktaydı. Eski patrik Mıgırdiç Hırimyan ile Ermenilerin görüşlerini batılı devletlere empoze eden Nuri Çeras bu maddeyi; *"Berlin Kongresi Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi yerine 61 maddeyi koymakla kalmadı, ileride kuracağımız Ulusal Ermeni Devletinin temellerini de attı. Gerçi Avrupa bize özerklik vermedi, ama bize öyle bir madde bastı ki bu bizim için yanıp tutulduğumuz amacımıza ulaşılacaktır. Babıali Ermeniler'in yaşadığı yerlerde reformları yapmaya söz verdi, bu reformlar gerçekleşmezse eyleme geçmek gerekir. Bu reformlar bir gün idari özerklik olacaktır. Avrupa elimize silahları verdi paslanmadan bunları kullanalım. Babıali, Ermenileri Kürtlere ve Çerkeslere karşı korumaya söz verdi. Kürtler ve Çerkesler cezalandırılmadan kalırlarsa eyleme geçmek gerekir. Babıali, gereken reformları yapmaya, büyük devletler de bu reformların yapılmasını gözetlemeye söz verdiler. Büyük devletler bunu yapmazlarsa ya da yetersiz yaparlarsa eyleme geçmek gerekir. Berlin Kongresinde bir altın madeni elde ettik..."*¹¹³ şeklinde yorumlamaktaydılar.

1878 yılının Ağustos ayından itibaren özellikle İngiltere'nin önderliğinde Batılı devletler, ıslahatların içeriğini tespit etmek amacıyla Osmanlı Devleti ile uzun süren müzakerelere girişti.¹¹⁴ İngiltere bir taraftan Rusya'nın faaliyetlerini takip etmek isterken, diğer taraftan da ıslahat konusuna nezaret etmek amacıyla Anadolu'nun belli

¹¹³ Bilal H. İmrim, **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 27.

¹¹⁴ Musa Şam, *"Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması"*, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, (edt. Hasan Celal Güzel), Genel Yayınları Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2006, s. 175.

ba lı yerlerine askeri konsoloslar atadı¹¹⁵. Konsoloslar, hemen göreve ba layarak Ermenileri, istedikleri ıslahatlar konusunda projeler hazırlamaya ça ırdı. Hazırlanan projeler ise Sivas'taki Ba konsolos olan Charles W. Wilson'da toplanacaktı¹¹⁶.

Öte taraftan ngiltere, stanbul'daki elçili ine Anadolu ıslahatına dair bir talimat gönderdi. Bunun üzerine ngiliz elçisi Layard, Avrupalı uzmanlar tarafından yürütülmesi iste i ta ıyan ayrıntılı bir rapor hazırlayıp Sultan II. Abdülhamit'e sundu ve bu raporun uygulanması için Babıali'ye bir de nota verdi (19 A ustos 1878)¹¹⁷. Osmanlı Hükümeti ise cevabi bir nota hazırlayarak ngiliz elçisi Layard'a verdi (24 Ekim 1878). Verilen cevapta ıslahatların yapılmasına en büyük engel olarak mali imkansızlıklar gösterilmekteydi¹¹⁸. 24 Ekim cevabı ve verilen ıslahat programı ile yeni bir taahhüt altına giren Osmanlı Hükümeti, ngiliz elçisinin 17 Temmuz 1879 tarihli iki sözlü notası ile muhatap olmak zorunda kalmaktaydı. Ayrıca Layard, bununla da yetinmeyerek ıslahatların yapılmamasından dolayı Babıali'yi suçlamaktaydı¹¹⁹.

2 Kasım 1879 tarihinde Osmanlı Hükümeti Said Pa a ba kanlı nda, Layard'ın yukarıda bahsi geçen notasını görü mek üzere toplandı. 24 Ekim'de vaat edilenin ekserisinin yapıldı ı ve eksik kalanlarında tamamlanaca ı yönünde karar alındı. Padi ah tarafından da onaylanan bu kararlar, 15 Kasım 1879'da yazılı olarak Layard'a verildi¹²⁰.

Osmanlı Hükümetinin, ngiliz Hükümetine verdi i cevap daha öncekiler gibi kabul görmedi. Aldı ı direktifler do rultusunda hareket eden ngiliz elçisi Layard,

¹¹⁵ Bu çerçevede Erzurum'a ilk önce Binba ı Henry Trotter daha sonra Yüzba ı Everett, Van'a Yüzba ı Emilius Clayton, Diyarbakir'e Henry Tortter, Sivas'a ise Albay Charles W. Wilson atanmı tır. Sivas ngiliz konsoloslukların merkezi kabul edilmi ve Wilson ba konsolos olarak atanmı tır. Anadolu'daki (Van, Bursa, Ankara, Kayseri, Kastamonu, Aydın, Adana, Konya gibi) di er ngiliz konsolosları da Sivas'taki ba konsolosa ba lanmı tır. ahin, **a.g.e.**, s. 88.

¹¹⁶ Uygur Kocaba o lu, "**Majestelerinin Konsolosları, ngiliz Belgeleriyle Osmanlı mparatorlu u'ndaki ngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**", leti im Yay., stanbul 2004, s. 139.

¹¹⁷ Ali Karaca, **Anadolu Islahatı Meselesi**, s. 39.

¹¹⁸ Babıali, valiler, hakimler ve tahsildarların memuriyetlerine dair bu üç husus dı ndakilere olumlu cevap vermekte idi. Bunun ötesinde Osmanlı Devleti 93 Harbinden önce zaten mali iflasını (moratoryum) ilan etmi ti. Devletin 1874-75 yılı bütçesi 25 milyon Osmanlı Lirası idi. Geliri 17 milyon lira olan devlet, dı borçlara yılda 13 milyon lira ödemekte idi. Geriye 4 milyon lira kalmakta idi. 8 milyon lira kadar da bir bütçe açığı bulunmakta idi. Üstüne üstlük bir de bunlara sava ın maliyeti eklenince durumun vahameti i in içinden çıkılmaz bir hal almakta idi. Bkz. Karaca, **a.g.e.**, s.40 ; Islahatların mali noksanlıklar nedeniyle yapılmayı na küçük bir misal vermek gerekir ise; Mahkemelerin ıslahı hususunda görevlendirilecek ecnebilerin maa ları için en azından 300 Bin Osmanlı Lirasına ihtiyaç vardı. Kurulacak 30-40 bin ki ilik bir jandarma kuvvetine de bu yoklukta bütçe ayırmak imkansızdı. Bkz. Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, kinci Baskı, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı Yay., stanbul 1986, s. 30.

¹¹⁹ Küçük, **a.g.e.**, s.23-30 ; Karaca, **a.g.e.**, s.40.

¹²⁰ Küçük, **a.g.e.**, s. 55.

Osmanlı Devleti'ne gayr-i resmi olarak padi aha sunulmak üzere 24 Kasım 1879'da dokuz maddeden olu an, yeni bir ıslahat raporu daha verdi¹²¹. Bu rapor, kolluk kuvvetinden Anadolu ıslahatını yürütecek muktedir bir müfetti e, mali hususlardan Avrupalı memurların adliyede görevlendirilmesine, adem-i merkezîyet fikrinden Hıristiyanların ço unlukta oldukları kaza ve nahiyelerde Hıristiyan kaymakam ve nahiyeye müdürlerinin atanmasına, yol yapımından ziraatın geli tirilmesine ve servetin artırılmasından a ar usulünün la vına kadar muhtelif hükümler içermekteydi.

ngiliz elçisinin bu raporunu görü mek üzere kabine özel olarak 1 Aralık 1879 tarihinde toplandı. Bu toplantıda daha önce verilen cevaplar do rultusunda alınan kararlar ngiltere Hükümeti'ne iletildi¹²². Sonuçtan yine memnun olmayan ngiltere, Babıali'yi baskı altında tutmak amacıyla, parlamento üyesi Goschen'i 28 Mayıs 1880 tarihinde stanbul'a Fevkalade Elçi olarak gönderdi. Bundan sonra Osmanlı Devleti'ne ıslahatlar konusunda notalar sıklıkla acaktı. Goschen'in çalı maları sonucunda Avrupalı devletlerin stanbul elçileri mü tereken hazırladıkları notayı Babıali'ye verdi. Bu notaya da Babıali'nin daha önceki gibi cevap vermesi ba ta ngiltere olmak üzere ilgili devletleri tatmin etmedi. Bu defa da umdu unu bulamayan ngiltere, Haziran 1881'de Goschen'i geri ça ırdı.

Goschen'den sonra Lord Duffer, ngiltere'nin stanbul elçili ine atandı. Duffer, Anadolu ıslahatı konusundaki çalı malara devam ederek Sivas konsolosu Yarbay Wilson'a ve Erzurum konsolosu Henry Trotter'e bir proje hazırlattı¹²³. Aynı amaç do rultusunda di er devletlerin elçilerini de bir araya getirerek genel valilik konusunun ön plana çıkarıldı ı 9 Eylül 1881'de yeni bir nota verdiler. Sultan II. Abdülhamit, genel valilik konusunun ön plana çıkarıldı ı bu son geli melerden sonra 14 Ocak 1882'de ngiliz elçisi ile görü tü. Padi ah Duffer'e, Berlin Antlaşması'nın Rumeli'ye ait hükümlerinin yerine getirildi inin, Anadolu ıslahatının da uygulanaca ını umut etti ini, genel valilik içinse henüz uygun birinin bulunmadı ını belirterek zaman tanınmasını istedi¹²⁴.

Sonuçtan memnun olmayan ngiltere Hükümeti bu amaç için Almanya ve Avusturya hükümetlerine müracaat ederek birlikte hareket edilmesini teklif etti. Ancak

¹²¹ Karaca, **a.g.e.**, s.41.

¹²² Küçük, **a.g.e.**, s. 56-57.

¹²³ Gürün, **a.g.e.**, s. 152.

¹²⁴ Karaca, **a.g.e.**, s. 42.

eski önemini kaybetmeye ba layan bu mesele için Almanya ve Avusturya birlikte hareket etmeyeceklerini belirtti¹²⁵. Rusya'nın da birlikte hareket etme gibi bir dü üncesi yoktu¹²⁶.

Bu arada Ermeni patri i de faaliyetlerine devam etmekteydi. Ermeni Patri i Narses Varjebetyan meselenin ihtilal ve isyan ile halledilmesi gereklili ine inandı ı için patrikhanede bir ıslahat komisyonu kurdu. Komisyon 1879 yılının ortalarında piskoposluklara bir genelge gönderdi. Genelge kelimenin tam anlamıyla Ermenileri ihtilal ve isyana davet ediyordu. Genelgede özetle, Ermenilerin zulüm ve i kenceden kurtulmak amacıyla ba latılan ba ımsızlık hareketlerine destek ça rısı yapılmakta, çocuklardan ba layarak herkesin iyi Ermenilik e itimi alması gerekti i ve Avrupalı konsoloslarla i birli i yapılması tavsiye edilmekteydi¹²⁷.

Bununla birlikte patrikhane, gönderdi i gizli genelgeler ile devletin i i olan nüfus sayımına giri erek, Batılı devletlere ıslahata konu olan Vilayât-ı Sitte denilen yerlerde nüfus bakımından ço unlukta olduklarını gösterme yolunda çalı maları ba latmı tır¹²⁸. Ancak bu dönemlerde Ermeniler, gerek Vilayât-ı Sitte'de gerekse bu vilayetlerin dı nda kalan hiçbir yerde ço unlukta de illerdir.¹²⁹ Adi cinayet olaylarını Ermenilerin katli gibi göstererek iftiraya dayalı bir propaganda faaliyetinin içine girmi tir. Cinayet haberleri ters yüz edilerek Avrupa basınında verilmeye çalı mı tır¹³⁰. Bununla patrikhane, Avrupa'da kamuoyu olu turmayı ve onların dikkatlerini de Ermeni ıslahatı meselesi üzerine çekmeyi amaçlamı tır.

¹²⁵ Küçük, **a.g.e.**, s. 89.

¹²⁶ Hocalı, **a.g.e.**, s. 185 ; Ural, **a.g.e.**, s. 109.

¹²⁷ Ermeni Patri i Narses Varjebetyan'ın genelgesinde; "..... *Islahat komisyonunun kararıyla bütün piskoposluklara gönderildi i gibi size de gönderilmi tir. yi inceleyip uyanık olunuz. Ermeni milletinden olup da mezhepçe Protestan, Katolik , Ortodoks ve buna benzer di er mezheplerden olan Ermenileri imdilik mezhep ayrılıklarına bakmayarak, bu meselede hepsini bir araya toplayın ve birlik olunki Ermenistan meselesi ya atılabilsin. Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesi ile doldurun. Avrupa devletleri Anadolu'nun her tarafına konsoloslar tayin etmektedirler. Oralardaki Ermeni Meclisler ve ba kanları konsoloslarla sık sık görüşü melidirler. Medeni Avrupa mezhep ayrımı yapmadan bütün Ermenilerin haklarını gözetir ve arka olur. Avrupa'nın medeni devletleri buna hazırdır. Hıristiyan Ermenilerinin dertlerini duymak ve onlara derman bulmak Berlin Konferansı'nın 61. maddesine göre ço unluk üzerinedir. imdiden biz bu ço unlu u konsoloslara ispat etme e çalı ırsak, bu hakka layık oldu umuzu, becerikli namuslu bilgiye susamı lı umuzu göstererek ıslahat ve emniyeti arzulamı umuzu kabul ettirebilelim. Onlara eski Ermenilik hikayelerini söyleyip Ermeni davasına yardımcı olmak lazımdır"* görüldü ü üzere buram buram ihtilal ve isyan kokmaktadır. Bkz. Hocalı, **a.g.e.**, s. 181-182.

¹²⁸ ahin, **a.g.e.**, s. 95.

¹²⁹ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek v.d, **Ermeniler, Sürgün ve Göç**, TTK Yay. Ankara 2004, s. 46-47.

¹³⁰ Erdal İter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s. 83.

Öte taraftan Anadolu ıslahatı meselesi bir durgunluk dönemine girmi gözüke de ngiltere Anadolu ıslahatı konusunda kararlıydı. Bu maksatla 16 Haziran 1886 tarihinde Hariciye Nazırı Said Pa a'ya bir memorandum verildi¹³¹. Osmanlı, Almanya ve Avusturya hükümetleri tarafından tepkiyle kar ılanan bu giri im, ngiliz Hükümeti tarafından 1894 Sason olayına kadar askıya alınacaktı. Hınçak komitesinin tertibi olan Sason hadisesi, bir nevi 1895 yılında ba layıp 1900 yılında sona erecek olan Anadolu ıslahatı projesi çalı malarının önemli ikinci safhasının ba langıcını te kil etmekteydi.

2.2. 1895 Yılı Anadolu Islahatı Projesi ve Tefti Heyetleri

Ermenilerin ıslahat çatısı altında istedi i talepler, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp muhtar bir Ermeni Prensi i kurmaya yöneliktir. Ermeniler, batılı devletlerden özellikle ngiltere'den aldı ı cesaretle ileri sürdükleri istekleri kabul edilmeyince, silahlı eylemlere ba vurarak isteklerini bu eklede kabul ettirmeye çalı mı lardır.

Ermenilerin, 1894 yılında Sason'da çıkarttıkları isyandan sonra Avrupalı devletlerin müdahalesi gecikmemi tir. 11 Mayıs 1895 tarihinde ngiltere, Fransa ve Rusya hazırladıkları ortak memorandumla Osmanlı hükümetine 40 maddelik bir ıslahat projesi sunmu lardır¹³². Bu memorandumda Osmanlı'dan Ermenilerin durumunu düzeltmek için yapılması istenilen ıslahatlar maddeler halinde sıralanmı tır. Islahat projesinde ise ba lıca u maddeler yer almaktadır¹³³;

- Valilerin tayini esnasında büyük devlet elçilerinin görüşlerinin alınması,
- Siyasi suçlardan hüküm giyen Ermenilerin affedilmesi,
- Göç eden ve sürgün edilen Ermenilerin yerlerine döndürülmesi,
- Hapishanelerin ve mahkumların durumunun kontrol edilmesi,
- Vilayetlerde yapılacak ıslahatların kontrolü için bir fevkalade komiser atanması,
- Nüfus nispetine göre Hıristiyanlardan da memur tayin edilmesi,

¹³¹ Karaca, **a.g.e.**, s. 43.

¹³² Uras, **a.g.e.**, s. 308-327 ; Hocaolu, **a.g.e.**, s. 417-424.

¹³³ Karaca, **a.g.e.**, s. 47.

- Sason ve ba ka yerlerde zarar gören Ermenilerin zararlarının devletçe kar ılanması,
- stanbul’da daimi bir kontrol komisyonunun kurulması,
- Din de i tirme meselesinin bir nizama ba lanması,
- Ermenilere verilen hukukî ayrıcalıkların bütünüyle korunması ve uygulanması, vergilerin kesin bir halde düzenlenmesi,
- Kürtlerin yaylak ve kı laklarının sınırlandırılması,
- A iretlerin yaylaklara gidi leri ile dönü lerinin kontrol altında tutulması,
- Jandarmaya gayr-i müslimlerin kabulü gibi konulardan ibaretti.

Osmanlı Devleti bu memorandumda geççenleri kabul etmedi ini kar ı bir nota ile ilgililere ilette. Nitekim Babıali ve ngilizlerin verdikleri notalar 3 ve 17 Haziran , 3 ve 19 A ustos 1895 ile ıslahat tasla ı son eklini aldı¹³⁴. Özetle ıslahat genel müfetti inin tayini ve onun görevleri, tefti komisyonunun kurulması, idarî ıslahatlar, nahiyelerin yeniden tekkülü, polis ve jandarma, adlî ve malî meseleler ile Kürtlerin kontrol altına alınması gibi di er konular, bu ıslahat projesinde yer almaktaydı.

Sonunda 1878 yılının A ustos ayından itibaren devam etmekte olan ıslahat projesi çalı maları 1895 yılının Haziran ayında son bulmu olmaktadır. 11 Mayıs 1895 tarihli batılı devletlerin verdi i memorandum üzerinde tartı malar devam ederken II. Abdülhamit hem Avrupa’daki olumsuz havayı bertaraf etmek hem de büyük devletlerin Babıali’ye olan kızgınlıklarını azaltmak amacıyla, Ahmet akir Pa a’yı Anadolu Vilayât-ı Umûm Müfetti li ine tayin etti¹³⁵.

Müfetti lik için ngilizler, Raif Pa a, Hasan Fehmi Pa a ve Ahmet Muhtar Pa alardan birinin atanmasına sıcak bakaca ını bildirmişti. Fakat II. Abdülhamit bu görü lere itibar etmeyerek Yaver-i Ekrem Mü ir Ahmet akir Pa a’yı atadı. Rus ve Fransız elçileri hemen akir Pa a’yı Islahat Genel Müfetti i olarak tanıdılar. ngiltere ise ba ta tepki göstermesine kar ılık Temmuz sonlarında durumu kabullendi. Babıali’nin akir Pa a’yı seçmesi tesadüf de ildi. akir Pa a, St. Petersburg’da Osmanlı Büyükelçisi olarak çalı tı ndan bu sayede Rusya’nın deste i sa lanabilecekti¹³⁶. Yine

¹³⁴ a maz, **a.g.m.**, s. 176.

¹³⁵ Karaca, **a.g.e.**, s. 55 ; ahin, **Sivas ve Su ehri Bölgelerinde...**, s. 122.

¹³⁶ Karaca, **a.g.e.**, s. 21.

o günlerde Fransa, Rusya ile birlikte hareket etmekteydi. Böylece İngilizlerin bu konudaki kaptısına de mani olunabilecekti.

Oldukça geni yetkilerle donatılan akir Pa a ve ba kanı oldu u heyet, Ermenilerle ilgili ıslahat programını yürütmede 24 A ustos 1895 – 18 Nisan 1900 tarihleri arasında be yıl gibi uzun süre görev yapan müfetti lik heyeti olacaktı¹³⁷.

27 Haziran'da akir Pa a'nın Genel Müfetti olarak atandı ı elçilere bildirildi i gibi gazetelerde de 29 Haziran'da Anadolu'ya hareket edece i yolunda haberler yayınlandı. Ancak gerek akir Pa a'nın emrine verilecek heyetin henüz hazır olmaması gerekse akir Pa a'ya verilecek talimatın ve uygulanacak ıslahat projesinin hazır olmaması gibi nedenlerle Anadolu'ya hareket 28 A ustos 1895 tarihinde gerçekleştirilecekti¹³⁸.

Babialı, ıslahat projesi üzerindeki çalı malarını tamamladıktan sonra akir Pa a'nın emrine verilecek heyetin te kili için isim tespitine ba ladı. II. Abdülhamit, belirlenen isimlerin kendisine bildirilmesini, bu ki iler belirlenirken de heyete alınacak Hıristiyan memurların, yalnızca Ermenilerden seçilmemesine dikkat edilmesini istemektedir¹³⁹. Sadrazam Said Pa a, akir Pa a'nın fikrini de alarak heyet için bazı isimler belirledi. Belirledi i isimleri bir tezkere ile 8 A ustos 1895 tarihinde II. Abdülhamit'e bildirdi¹⁴⁰. akir Pa a'nın yardımcı lına Fehmi Franko Bey¹⁴¹ atandı. Daha sonra istifa etmesi üzerine yerine Rum milletinden Mavrokordato getirildi¹⁴².

Tefti heyetinin hazırlanmasından sonra akir Pa a'ya verilmek üzere bir de talimatname hazırlandı¹⁴³. Talimatnamenin yanı sıra 22 maddeden¹⁴⁴ olu an bir layiha da hazırlandı. Hazırlanan bu layiha talimatnameye eklenerek birer nüshası Rusya,

¹³⁷ Karaca, "1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda....", s. 106-107.

¹³⁸ Karaca, **Anadolu Islahatı**, s. 56.

¹³⁹ Küçük, **a.g.e.**, s. 143.

¹⁴⁰ Karaca, **a.g.e.**, s. 56- 57.

¹⁴¹ Fehmi Franko Bey bu göreve atanmadan önce Ticaret ve Nafia Nezareti statistik Müdürlü ü görevini yürütmekteydi. Bkz. Karaca, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁴² **BOA**. A. MKT. MHM., 679 / 9.

¹⁴³ Bu talimatnameye göre; adaletin sa lanması için hiçbir sınıfın ba ka bir sınıfa veya bir ahsın bir ba ka ahsa zulmetmesine meydan verilmeyecek, bunun için kanunların hakkıyla uygulanması temin edilecek, görevini kötüye kullanan memurların bu suçtu tespit edildi i takdirde görevine son verilecekti. Ermenilerin oturdukları yerlerde karı ıklık ve düzensizliklerin önlenmesi için çalı lılacaktı. Karaca, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁴⁴ akir Pa a'ya verilen talimatnamenin en önemli maddeleri unlandı; 1. , 2. ve 6. maddeleri nüfusla ilgili, 12. maddesi nahiye müdürlerinin tayini, 18. , 19. ve 20. maddeleri köy bekçileri , 21. madde jandarma da Hıristiyan subay istihdamı ve 22. maddesi ise hapisanelere ait olan hususları içermekteydi. Bkz. Karaca, **a.g.e.**, s. 58.

Fransa ve İngiltere elçilerine gönderildi. 24 Ağustos'ta da Şakir Paşa'ya verildi ve Şakir Paşa'nın başkanlığına teftiş heyeti 28 Ağustos'ta İstanbul'dan vapurla Trabzon'a hareket etti¹⁴⁵.

Şakir Paşa'nın müfettişliği esnasındaki görev ve yetkileri kendisine verilen talimatta ana hatlarıyla belirtilmekteydi. Talimatnamenin yanı sıra Sultan Abdülhamit, Sadrazam Kamil Paşa ve nazırlar, Şakir Paşa'yı defalarca uyararak ıslahat projesini tam olarak uygulamak istemekteydiler¹⁴⁶. ıslahat projesinin uygulanmasında özellikle dikkat edilmesi gereken yerler olarak Ermenilerin meskun oldukları Van, Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetleriydi.

Anadolu Umum Müfettişliği Şakir Paşa'nın yürüttüğü ıslahat çalışmalarının, ıslahat layihasına ve kanunlara uygun yapıp yapılmadığının kontrol etmek amacıyla 3 Kasım 1895 tarihinde "ıslahat Komisyonu" kuruldu¹⁴⁷. Bu komisyonun görevi; ıslahatların uygulanması esnasında projenin ruhuna aykırı bir uygulama yapıldığında bunu tezelden Babıali'ye bildirecek, vilayetlerde atanacak gayr-i müslim memurların oranlarını belirleyecek ve atamaların bu oranlarda yapıp yapılmadığını denetleyecekti¹⁴⁸. Bu komisyona dönem dönem büyük devletlerin tercümanları da katıldı. ıslahat komisyonundan başka Dahiliye Nazırı başkanlığına görev yapan "Tesri-i Muamelat Komisyonu" kuruldu. Bunun görevi ise ıslahat Teftiş Komisyonu'nun çalışmalarında ortaya çıkan aksaklıkları gidermek ve ıslahat çalışmalarında ulaşılan sonuçları da basın yoluyla kamuoyuna duyurmak¹⁴⁹.

Anadolu ıslahatı Umum Müfettişliği Şakir Paşa, İstanbul'da bulunan bu komisyonlardan başka Anadolu'da bulunan bazı teftiş heyetleri ile birlikte ortak çalışmak durumundaydı. Şakir Paşa heyeti ile birlikte Vilayât-ı Sitte'de teftiş görevi yapan ilk teftiş heyeti ile bu tarihten sonra bu vilayetlerde görevlendirilen bazı ihtisas heyetleri de Anadolu Umum Müfettişliği'ne karşı sorumluydu. Bunlar sıhhiye, adliye, mülkî ve askerî heyetlerdi¹⁵⁰. Konumuz açısından önemli olan askeri teftiş heyetinin

¹⁴⁵ Karaca, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁴⁶ Şakir Paşa, **a.g.m.**, s. 177.

¹⁴⁷ Karaca, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁴⁸ Şakir Paşa, **a.g.m.**, s. 177.

¹⁴⁹ Karaca, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁵⁰ Karaca, **a.g.e.**, s. 61.

görevi, Vilayât-ı Sitte'deki olayları incelemek ve öncelikli olarak askeri tedbirlerin alınmasını sağlamaktı¹⁵¹.

Şakir Paşa, Anadolu ıslahatına ilişkin, Trabzon'a çıktığı gündünden itibaren gerek İstanbul'daki komisyonlarla gerekse Anadolu'daki teftiş heyetleri ile birlikte ıslahat layihası çerçevesinde çalışmalarına başladı. Islahat projesi çerçevesinde; vali, mutasarrıf ve kaymakam atamalarından, nüfus oranları nispetinde Hıristiyan memur atanmasına, nahiyelerin yeniden tekkülü ile nahiye müdür ve yardımcılarının tayininden, nahiye ve köylerde açılacak eğitim kurumlarına, köy bekçileri ile ilgili çalışmalardan, vilayetlerde polis ve jandarmanın Müslüman-Hıristiyan oranında atanmasına, vergi toplama konusundan, Kürtlerin yaylak ve kılaklara gidiş ve dönüşlerinin kontrol altına alınmasına ilişkin çalışmalar özenle yürütüldü¹⁵².

Islahat çalışmaları layiha çerçevesinde devam ederken Ermeniler, yapılan ıslahatların yetersizliğinden bahisle Anadolu'nun muhtelif yerlerinde isyanlar çıkarmaya başladılar.

¹⁵¹ Bu konuyla ilgili bölümlerde 1895-96 Ermeni olaylarının önlenmesinde alınan askeri tedbirler başlı başına altında etraflıca inceleneninden dolayı burada fazla değinilmedi.

¹⁵² Şakir Paşa'nın ıslahat layihası çerçevesindeki çalışmaları hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Karaca, **a.g.e.**, ss. 79-206 ; Şakir Paşa, **a.g.m.**, ss. 175-190.

K NC BÖLÜM

1895-1896 YILLARINDA V LAYÂT-I S TTE VE ÇEVRES NDE

ERMENİ İSYANLARI

Ermeni isyanları, 1890 yılında Erzurum olayı ile başlayıp 1895-96 yıllarındaki olaylarla zirveye çıkarak bölgedeki bütün şehir merkezlerinde genel bir isyan hareketine dönüştü. Ermeni komiteleri tarafından 18 Şubat 1896 tarihinde Van'da yayınlanan bir beyannamede "*Padişah tarafından tayin edilmiş olan komisyon, ıslahatı tatbik için top sesleri arasında Van'a girdi. Bu ıslahatın sahte, yalandan başka bir şey olmadığını biz kendi gözlerimizle gördük. Erzurum ve Trabzon halkı¹⁵³, bunu ıslahatçı Akir Paşa'nın suratına çarptılar*"¹⁵⁴ diyerek Ermeniler, Akir Paşa ve uygulanmak istenen ıslahata karşı tavırlarını açıkça ortaya koymaktaydı. 1895 Ermeni isyanlarının çıkış yerlerine baktığımızda teftiş heyetlerinin geçiş güzergahları olması bir rastlantı değil, planlı ve programlı bir çalımanın eseri idi.

Bu konuda Newyork'ta çıkan Hayık adlı Ermeni gazetesinin 1 Eylül 1895 tarihli nüshası şöyle demektedir; "*htilalin Dersaadet'ten başlayacağına sebepler vardır. öyle ki; Türk Hükümeti'ne karşı hücum etmeye Ermeniler korkmayacaklardır. Bu ahalinin dehşetli hissiyatı Türk Hükümeti'nin başına patlayacaktır. Toplanan bu ahali, zabitanın kuvvetine ehemmiyet vermeyecektir. Bunlara karşı asker bölükleri çıkarmak icap edecektir. Bu ahali askere karşı kahramanane muharebe edecektir. Hususiyle Avrupalılar Dersaadet'i muhafazaya muktedirler. Tahrirlerde başka karışıklıklar da vuku bulacaktır. Dersaadet Avrupa'nın gözü önünde olduğundan, Türkler Ermenileri mahvedecek derecede kıramaz, devletler müdahale ederler. Burada çok Avrupalı vardır. Vilayetlerin muamelesi başkadır. İmdi tahrir Ermenileri, silahlanıp mümkün mertebe hazırlanmaktadır. Bu karışıklıklarda birçok Türk ve Ermeni ölecektir. Dersaadet'in ve tahririnin bu idaresiz zamanı dökülen kanlar Avrupa'yı müdahaleye mecbur edecektir. Avrupa'yı tahrik ve tevhik ile müdahaleye mecbur etmek ve bizi barbar Türk'ün idaresi altından çıkarmak, Dersaadet'te bulunan Ermenilerin elindedir. Ya ölüm, ya hürriyet*

¹⁵³ 1895 Trabzon ve Erzurum olayları kastedilmektedir.

¹⁵⁴ Uras, a.g.e., s. 367.

Erzurum ve Mamuretülaziz vilayetlerine silah sevkıyatını buradaki Trabzon ve Samsun limanları ile Giresun iskelesinden yapmaktaydı¹⁵⁹.

1.1. Trabzon isyanı (2 – 8 Ekim 1895)

Trabzon'da Ermeniler, 2 Ekim 1895'te olay çıkararak isyan etmişlerdir. Olay, misafir olarak Trabzon'da bulunan eski Van valisi Bahri Paşa, Trabzon Fırka-i Askeriye Kumandanı Hamdi Paşa, Trabzon Konsolosu Mirzâ Râzî Han ile Posta ve Telgraf Müdürü İzzet Beylerin, istinaf Reisi'nin evine giderken Uzun Sokak'ta Zeytinlik mevkiinde, yola bakan sokaklardan birinde iki Ermeni'nin silahlı saldırılarına maruz kalmaları neticesinde meydana geldi. Bu saldırıda Bahri ve Hamdi Paşalar ayaklarından yaralandı¹⁶⁰. Saldırganlar, söz konusu heyetin maiyetinde olan Çavuş Çerkes Ali ile oradan geçmekte olan Trabzonlu Balıkoğlu Hâfız tarafından yakalanmaya çalışıldı. Ancak saldırı, bunların üzerine de silahla ateş ettiklerinden yakalanamadı ve Trabzon İngiliz konsolosluk civarındaki karışık sokaklarda kayboldu. Bunun üzerine polisler, üpheli mahallere giderek tahkikata başladı ve yapılan tahkikat sonucunda birkaç Ermeni'yi tutukladı¹⁶¹.

Olaydan üç gün sonra yani 5 Ekim 1895 Cumartesi gecesi saat üç civarlarında, daha önceki olayın faillerinden firardaki Kasparoğlu Misak ile Stefanoğlu Haçık, Trabzon'da Kethüdâ Vasil mahallesinde asker Rahmi Efendi'yi silahla aynı şekilde yaraladılar ve daha sonra da ölümüne neden oldular. Silah atışlarının Ermeni mahallesinde devam etmesi üzerine, Müslüman ahali sokaklara döküldü¹⁶². Şehre yakın köylerde, silah seslerinin duyulması üzerine Ermeniler tarafından hükümetin basıldığı ve valinin öldürüldüğü söylentileri yayıldı. Hükümet tarafından o gece ve sabahleyin, şehre gelen köylülere çıkan söylentilerin asılsız olduğu anlatıldı ve onlardan evlerine dönmeleri istenerek olay yatıştırılmaya çalışıldı¹⁶³.

¹⁵⁹ *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekâtı İhtilâliyesi...*, s. 195.

¹⁶⁰ BOA, BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1320/459 - 1336/1310 ; Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, I, s. 92.

¹⁶¹ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, I, s. 93.

¹⁶² Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, I, s. 93-94.

¹⁶³ Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", **Türk Kültürü Dergisi**, S. 451, Kasım 2000, s. 659.

Olayların bu derece arka arkaya gelmesi Müslüman ve Ermeni toplumu arasında gerilimin iyice artmasına neden olmaktadır. Ermeniler, maaza ve dükkanlarını kapatarak evlerine çekildi. Ermeni komitacılarının girişiyle civar köylerden getirilen Ermeniler, silahlandırılarak Ermeni evlerine yerleştirildi. Bunları, evlerine yerleştiren Trabzon Ermenileri, silâhlı olarak çarşı ve pazarda gezdirerek ehir halkına gösteri yapmaktaydı¹⁶⁴. Bu sırada Trabzon Valisi Kadri Bey, yanına belediye başkanını da alarak ortalığı yatıştırmak için esnafı dolaştırdı. Kadri Bey'in Ermeni esnafın, dükkan ve maazalarını açmaları için telkinlerde bulunduğu bir sırada vilayetin Meydan-ı Arkiye denilen yerinden gelen silah sesleriyle 8 Ekim'de olaylar yeniden alevlendi.

Olayların yeniden başlamasına Trabzon Ermeni Komitesi üyelerinden ve beş yıl önce bazı olaylara kurbanı sebebiyle hapsedilen, ancak genel af yüzünden serbest kalan Varadlı bir Ermeni'ye, 8 Ekim 1895 Salı günü İstanbul'dan Trabzon'a gelen Nemçe adlı vapurla gönderilen bir mektup neden oldu. Varadlı'ya gelen mektupta, İstanbul'daki Babıali olayları bütün ayrıntısıyla anlatılırken, bu olaylar sırasında biraderinin öldürüldüğü yazılmaktaydı. Mektubu okuyan Varadlı galeyana gelerek Meydan-ı Arkiye'deki bir hanın odasından ateş açmasıyla olaylar yeniden başladı. Diğer taraftan aynı vapurla gelen çetecilerle, ehir içinde etrafa yayılmış olan ihtilalci Ermeniler, ortada hiçbir sebep yok iken Müslümanların üzerine rasgele ateş açmaya başladı. Bunun üzerine Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar çıktı¹⁶⁵. Silah seslerinin vali tarafından duyulması üzerine gerekli tedbirler alınarak Ermenilerin bulunduğu mahallere asker ve zabita sevk edildi, ancak olayların kontrol altına alınabilmesi iki buçuk saat sürdü.

Olayı bastırmada Trabzon polis ve jandarma kuvveti yetersiz kalmıyordu. Olayların patlak verdiği sıralarda, Trabzon bölgesinde her bin kişiye bir güvenlik gücü olduğu mekteydi¹⁶⁶. Bu da Ermeni isyanlarının bastırılmasında redif askerlerinin silah altına alınması gerekliliğinin önemini bir kat daha göstermesi açısından önemliydi.

¹⁶⁴ Bu olaylardan ötürü Anadolu'ya teftiş heyetleri gönderilir. Bu askeri teftiş heyeti başkanlarından Ferik Sadettin Paşa geçtiği güzergahlardaki bu olayları bastırılması için silah altına alınacak redif taburlarının teftişini yapacak ayrıca Ermenilerin yoğun bulunduğu bölgelerde onlara devlete bağlılık adına nasihatler edecekti. Bu amaç doğrultusunda geçtiği yerlerdeki Ermeni olaylarını bir rapor olarak 15 Ocak 1896 tarihinde sadarete sunar. Bunun için bkz. **BOA.**, Y. PRK. KOM., 9 / 2, s. 1 ; Ayrıca bkz. Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, I, s. 165-166.

¹⁶⁵ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, I, s. 94, 165 .

¹⁶⁶ A. Halaçolu, **a.g.m.**, s. 33.

Çıkan olaylardan faydalanan ran devecileriyle bazı köylüler, Ermenilerin i yerlerinde bir miktar e ya kaybına neden olmu larsa da güvenlik kuvvetlerinin çalı maları neticesinde kaybolan e yanın büyük bir kısmı bulunarak sahiplerine makbuz kar ılı ında iade edildi¹⁶⁷.

Trabzon'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında çıkan çatı malarda, Müslümanlardan yirmi bir ki i öldü, yirmi be ki i de yaralandı. Ermenilerden ise yüz seksen ikisi ehir dahilinde, yirmi biri de köylerde olmak üzere iki yüz üç ki i öldü ve on sekiz ki i de yaralandı. Ayrıca olaylar esnasında bir ki i de Rumlardan öldü¹⁶⁸. Olayın suçluları ise Divan-ı Harbi Örfiye'ye sevk edilerek yargılandı¹⁶⁹.

1.2. Gümü hane syanı (25 Ekim 1895)

Ermeniler, Trabzon vilayetinin merkezinde çıkarttıkları olaydan sonra yine vilayete ba lı Gümü hane sanca ında da 25 Ekim 1895 tarihinde olaylar çıkararak isyan ettiler. syandan önce Ermeniler, ehirde "*Birkaç güne kadar mutasarrıflık bize geçecek*" ekinde söylentiler çıkarmaya ve hükümete kar ı görevlerini yapmamaya ba ladılar¹⁷⁰. Nitekim Ermeniler, 25 Ekim 1895 Cuma günü dükkanlarını açmayarak isyana hazırlandılar. Aynı gün saat be sularında srailyan Hacı Ni an adlı Ermeni, evinin penceresi önünden halkın üzerine ate açması sonucu, Müslümanlar Ermeni mahallesine do ru yürüdüler ve etraftaki köylüler de kasabaya gelmeye ba ladı. Köylülerin kasabaya girmemesi için çok çalı ılmı sa da asker olmadı ından ve merkezde de az sayıda jandarma bulundu undan dolayı olayların önü alınamadı. Ancak Erzincan'dan Trabzon'a gitmekte olup tesadüfen Gümü hane hizalarına varmı olan IV. Ordu'nun Nakliye Taburu, sancak merkezine ça rılarak asayı i sa lamaya çalı tı ı

¹⁶⁷ Sadettin Pa a, *a.g. rap.*, s. 2.

¹⁶⁸ Sadettin Pa a, *a.g. rap.*, s. 2.

¹⁶⁹ Trabzon vilayetindeki 1895 olaylarından sonra suçluların yargılanması için di er mahallerde oldu u gibi burada da Divan-ı Harb te kil edildi. 26 Eylül 1311 (8 Ekim 1895) **BOA.**, . ASK, 16/18 R.1313.

¹⁷⁰ ayet hükümetteki görevlerine devam ederlerse komiteciler tarafından tehdit edilmekte ve hatta öldürülmekteydiler. Mesela, Anadolu Umum Müfetti i akir Pa a Erzurum'da bulundu u dönemde, Dirsekisyen Artin Efendi adlı Ermeni, bir memuriyette istihdam edilmek üzere pa aya müracaat eder. Bunun üzerine komiteciler, hanesinin önüne bir tehdit mektubu bırakırlar ve sonunda kendisini Rum Kilisesi'nin önünde idam ederler. Bu ve benzeri olayların örneklerini bu dönemde ço altmak mümkündür. Bkz. Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I**, s.139-140 .

esnada Ermeniler bu tabur üzerine de silahla ate ettiler. Buna kar ılık, tabur tarafından olay bastırıldı¹⁷¹.

Yakla ık dört buçuk saat süren arbede esnasında bazı dükkan ve evler ya ma edildi. Müslümanlardan iki ki i öldü, dört ki i de yaralandı¹⁷². Ermenilerden ise dokuz ki i öldü, on altı ki i de yaralandı. Kaybolan malları geri alıp sahiplerine vermek üzere vilayetten özel görevliler gönderilerek bir komisyon kuruldu ve bu komisyon aracılı ıyla ya ma edilen mallar bulunarak sahiplerine iade edildi¹⁷³.

Olaydan bir gün sonra yani 26 Ekim'de, vilayetten stanbul'a gönderilen ifreli telgrafta; olayların tamamen yatı tırıldı ı, silahlı olarak kiliselerine kapanan Ermenilerin, askerler vasıtasıyla kiliselerden çıkarılıp yerlerine gönderildi i, yakalanan suçluların mahkemeye teslimi sanca a tebli olundu u ve olayın tekrarına kesinlikle meydan verilmemesi içinde Nakliye Taburu'nun burada geçici olarak tutuldu u bildirilmekteydi¹⁷⁴. Geçici olarak sancakta tutulan Nakliye Taburu redif askerlerinin silah altına alınmasından sonra görev yerlerine iade edilecekti.

2. ERZURUM V LAYET

Erzurum vilayeti, o günkü idari taksimata göre merkez Erzurum sanca ıyla birlikte Erzincan ve Bayezıd sancakları olmak üzere üç sancaktan meydana gelmekteydi. Bunlara ba lı on dokuz kaza ve elli üç nahiye bulunmaktaydı. Hicri 1315 (1897) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesine göre vilayetin toplam nüfusu 635.847 ki iydi. Bu nüfusun 509.826'sı Müslüman, 119.569'u Ermeni, geriye kalanlar ise di er gayr-i müslim halktan olu maktaydı¹⁷⁵.

Ba dat ile Avrupa arasında ticaret merkezi olan Erzurum, askerî ve iktisadî açıdan önemli bir mevkiye sahipti¹⁷⁶. Bölge, Rus Ermenileri'nin Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına geçi yeri idi. Ayrıca Erzurum'un, Trabzon-Van yolunun ortasında bulunması, kara yolu ile Kafkasya'dan, Trabzon yolu ile de Batum ve Köstence'den

¹⁷¹ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 3.

¹⁷² Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 3.

¹⁷³ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I**, s. 199 ; Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 3.

¹⁷⁴ **BOA.**, Y. MTV., 130 / 64.

¹⁷⁵ **Erzurum Vilayet Salnamesi**, H.1315 (1897), Erzurum Vilayet Matbaası, s. 290-291.

¹⁷⁶ Ali Karaca, **akir Pa a ve**, s. 84 ; *Osmanlı Atlası*, (Haz.Rahmi Tekin, Ya ar Ba), OSAV Yay , stanbul 2003, s. 75.

gelen bilgi ve silahların Anadolu içlerine transit olarak nakli önemini daha da artırmaktaydı¹⁷⁷.

2.1. Erzincan isyanı (21 Ekim – 8 Kasım 1895)

Ermeni komiteleri tarafından verilen talimat gereince Erzurum vilayetinde ilk isyan hareketleri Erzincan sancağında görüldü. Erzincan'da diğer yerlerde olduğu gibi Ermenilerin bir olay çıkararak isyan edecekleri hissedilmekteydi. Nitekim, Erzincan'ın Buğday Meydanı denilen büyük meydana kurulan pazar yerinde, Müslüman ve Hıristiyan ahalinin alışverişiyle meşgul iken 21 Ekim 1895 Pazartesi günü beş on Ermeni fedaisinin bir imamı başından vurarak öldürmeleri üzerine olaylar patlak verdi¹⁷⁸. Akabinde birkaç Ermeni'nin silahla ateş ederek üç kişinin daha yaralanmasına sebep olmasıyla Müslüman ahalide heyecana gelerek kendini müdafaaya başladılar¹⁷⁹. Ermeniler önceden planladıkları şekilde dükkanların ve evlerin damlarından, hanelerinin pencerelerinden sağa sola ateş etmeye başladılar. Olayı yatırtmak için gelen askerî birliklere de damlar ve sokak aralarından ateş ettiler. Saat dört-beş saatlerinde meydana gelen olay takviye kuvvetlerin gelmesiyle birlikte bir iki saat sonra yatırtılabildi¹⁸⁰. Hadiseler, civar köylere de yayıldı. İnanç buralara da asker gönderilerek olayların önü alınmaya çalışıldı.

Ermeniler, o gün zarfında dükkan ve marketlerdeki yükte hafif paha da artırımlarını evlerine götürmüşlerse de yine yağma hadiseleri yaşandı. Yağmalanan mallar, bulunmak için memurlar görevlendirilerek sahiplerine iade edilmeye çalışıldı¹⁸¹. Erzincan sancağında çıkan olaylarda Müslümanlardan on kişi öldü, on altı kişi yaralandı. Ermenilerden ise yüz on bir kişi öldü, yüz elli yedi kişi de yaralandı¹⁸².

Erzincan sancağında, çıkan olaylar kontrol altına alınmış gibi görünürken 8 Kasım 1895'te Ermeniler, ikinci bir olay daha çıkararak isyana devam ettiler. Şekender Hamamı civarında Ermeni fedailerinin silah atmaya başlamalarıyla ortaya çıkan

¹⁷⁷ *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekâtı ihtilâliyesi....*, s. 176.

¹⁷⁸ BOA., Y. A. RES., 77/4.

¹⁷⁹ Erzincan'ın Buğday Meydanı denilen yerde haftanın Pazartesi günleri büyük bir Pazar kurulur ve on, on beş saat mesafedeki civar köylerden Müslüman ve Hıristiyan ahalinin buraya alışverişi yapmak için toplanırlardı. O günde, pazara alışverişi amaçlı gelen silahsız ahalinin, Ermeni fedailerine karşı kendilerini sepet sopalarıyla müdafa etmişlerdir. BOA., aynı yer.

¹⁸⁰ BOA., aynı yer.

¹⁸¹ BOA., Y. A. HUS., 339/39.

¹⁸² Sadettin Paşa, *a.g.rap.*, s. 6.

karı ıklık, be on dakika zarfında büyümeden kontrol altına alındı. Bu olay esnasında Ermenilerden dört ki inin öldü ü ve bir ki inin yaralandı ı Erzurum Valisi'nin 10 Kasım 1895 tarihli telgrafında belirtilmekteydi¹⁸³.

2.2. Bayburt isyanı (30 Ekim 1895)

Ermeniler, her yerde oldu u gibi Bayburt¹⁸⁴ ve civarında da komiteler tarafından yapılan propagandalar sonucu olay çıkararak isyan etti¹⁸⁵. Bayburt isyanı, Gümü hane isyanından be gün sonra yani 30 Ekim 1895 Çar amba günü dükkan ve ma azalarını kapatarak evlerine çekilen Ermenilerin soka a ate açmalarıyla ba ladı. Köylüler arasına sokulan hoca ve laz kılı ındaki Ermeni komitacılarının da "*Kasabada Ermeniler, Müslümanları öldürüyor*" ekinde propaganda yapmaları ve önüne gelene ate etmeleri üzerine halk galeyana gelerek kasaba halkına katılan köylülerle Ermeniler arasında bir çarpı ma meydana geldi¹⁸⁶. Bayburt'un Gerzi, Rumeli, Kısanta, Kapuzhayık, Hande, Verek, Niyotamla, Vazerhan, rgi, Geleverek, Rü di ve Hindi köylerinde de çarpı malar birkaç gün sürdü¹⁸⁷.

Bayburt Ermenilerinin eleba ısı, Haçatur adındaki tüccar bu isyanın reisli ini yapmaktaydı. Çıkan çatı ma sırasında kasabada bulunan bir nizamiye taburu olayı yatı tırmaya çalı mı ise de kasabanın büyüklü ü ile beraber, binaların da ınıklı ı ve civar yerlerden kasabaya gelen yolların kesilmesi nedeniyle, karı ıklı ın önü altı yedi saatten önce alınamadı.

Bu çarpı ma da Müslümanlardan on yedi ki i öldü, yirmi iki ki i yaralandı. Ermenilerden be yüz kırk dört ki i öldü, yetmi iki ki i de yaralandı. Kasaba ve köylerde sekiz hane yandı. Bazı dükkan ve haneler de ya malandı. Ya malanan e yaların bir kısmı kurulan komisyon marifetiyle sahiplerine iade edildi. Di er yerlerde oldu u gibi suçluların yargılanması için burada da idare-i örfiye ilan olunarak divan-ı

¹⁸³ Cengiz Çakalo lu, **Mü îr Mehmed Zeki Pa a (1835-1929)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamı Doktora Tezi), Erzurum 1999, s. 205.

¹⁸⁴ Sadettin Pa a'nın raporuna göre; Bayburt kazasının toplam nüfusu 53.108 ki idir. Bu nüfusun 42.226'sı Müslüman, 10.319'u Ermeni ve 563'ü Rum milletinden olu maktadır ve 137'si sırf Müslüman, 29'u Müslüman ile karı ık, 7'si ise sırf Ermeni ki toplam 173 köyü bulunmaktadır.

¹⁸⁵ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 4.

¹⁸⁶ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 4 ; Karaca, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁸⁷ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I**, s. 103.

harb kuruldu. Ermeni fedailerinden Bayburtlu A a Babayan Haçatur, biraderi Ohannes ve Sarrafyan Arakel ile birlikte olaya karı mı olan Müslüman ve Hıristiyanlardan yüz yetmi kadar ahıs yakalanarak te kil edilen divan-ı harbe teslim edildi¹⁸⁸.

2.3. Erzurum syanı (30 Ekim 1895)

Anadolu Vilayât-ı Umum Müfetti i akir Pa a'nın ehirde bulundu u bir tarihte, Erzurum Ermeni Kilisesi ve komitelerinin tertipledi i bir isyan meydana geldi¹⁸⁹. Ermeni komitelerinin programlarının uygulama yeri olan Erzurum Ermeni Kilisesi¹⁹⁰, bu programın uygulanmasını kendisine i edinenlerin dü ündükleri, uyguladıkları isyanı ba latmak için dı arıdan fedailer getirdiler. çeride de bu gibi ahıslar bulunmasına çalı ılarak bunlar silahlandırıldı. Kiliselerde yapılan heyecanlı konu malarla Ermenilere cesaret verildi. Ayrıca dı arıdan getirilen fedailerden bazılarına, içerisine bir-iki bin kuru luk sermaye koyup bir dükkan açtırmak suretiyle bunların sözde ticaret amacıyla buraya geldikleri gösterilmek istendi¹⁹¹.

syandan önce Ermenilerden vilayet idare meclisi ve istinaf mahkemesi üyeli i gibi devlet hizmetinde bulunanlar, nedensiz yere görevlerinden istifa ettikleri görüldü. Bütün Ermeniler, alı ılmı eski tutumlarını de i tirip hükümete kar ı bir hal aldıktan sonra Bayburt'taki isyanla aynı gün yani 30 Ekim 1895 tarihinde Erzurum isyanı meydana geldi. Yapılan plan gere i Ermenilerden her biri vilayet ileri gelenlerinden birini öldürmek üzere hükümet dairelerindeki odaların kapılarını tuttular. Kalan kısmı da i leri güçleri ile me gul olan görevlilere ni an almak suretiyle hükümet dairesinin pencerelerinin kar ısına rastlayan dükkan damlarına çıktı. Silah sesi duyulur duyulmaz, verilecek emir üzerine kı la civarında alarma geçecek olan askerleri korkutmak ve memuriyetlerinden alıkoymak üzere kı lalara bakan Ermeni evlerinin damları üstüne, silahlı adamlar yerle tirmek suretiyle fedailerden birer isyan müfrezesi düzenlediler.

¹⁸⁸ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 4 ; Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I**, s. 103.

¹⁸⁹ **BOA.**, Y. EE., 81 / 10 ; Ayrıca bkz. Karaca, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁹⁰ Dı arıdan getirdikleri cephane ve silahları bu kiliselere yı mı lardır. Nitekim Ermeni isyanlarının ba langıcı da burada Haziran 1890'da Erzurum'da patlak vermi tir. Bu konuda geni bilgi için bkz. Zeynep Cumhuriyetli, "*Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)*", **Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası li kiler Dergisi**, ASAM Yay., S. 19, Ankara Sonbahar 2005, ss. 103-123.

¹⁹¹ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 5.

Damların üzerine çıkacaklar çıkmı , hükümet dairesine girecekler de girmişti. Hatta bir kısmı zabıta odası önüne kadar geldikleri sırada içlerinden birisi silahını karısına ilk tesadüf eden jandarma binbaşısının üzerine ateşlemişse de vuramadı, ikinci bir kurunla jandarma Jurnal Eminini şehit etti¹⁹². Fedainin üçüncü kurunu sıkmasına meydan kalmaksızın oradaki jandarmalar tarafından kendisi ve merdivenden yukarı çıkmakta olan arkadaşları öldürüldü¹⁹³.

Hükümet dairesinden gelecek silah seslerini bekleyen dam üzerindeki Ermeniler, ellerindeki silahları dairenin odalarından içeri sıkmaya başladı. Bununla birlikte çarşı, pazar ve mahalle içlerinde yeri uygun evlerin ve dükkanların üzerine yerleştirilmiş Ermeniler de sokaktan gelip geçenlerin üzerlerine ateş etmeye başlamasıyla şehir bir anda karıştı¹⁹⁴.

Bu durum karıştırmada ihtiyatla hareket eden Umum Müfettiş Akir Paşa ile Vali ve Komutan daha önceleri askeri birlik komutanlarına gizli olarak verdikleri talimat gereğince çalınan bir boru ile şehirden uzakta bulunan askerlerin belirli mevzilerini almaları üzerine iki saat içinde karışıklık yatıştırıldı. Silahını alıp kırsal civarında toplanmakta olan askerlere, kırsal alanlara bakan Ermeni ev ve dükkanlarının damları üzerinden açılan ateş sonucunda askerlerden ölenler ve yaralananlar oldu. Askerler, belirlenen yerlerine gelinceye kadar meydana kalan Müslüman ve Rumlar, kendilerini savunmak ve mallarını korumak için isyancılarla çarpışmak zorunda olduklarından içlerinden ölenler oldu. Bu karışıklıkta Ermeni dükkanlarından malca kayıplar da yaşandı¹⁹⁵. Bu karışıklık köylere de sıçramıştı, bu yüzden oralara da asker gönderilerek asayişin idare edilmesine çalışıldı.

Köylerde mal ve hayvan kaybı olmuşsa da gerek şehir içinde ve gerekse köylerde kaybolan mal ve hayvanların geri alınması için komisyon kurularak memurlar görevlendirildi. Bu komisyon aracılığıyla malların pek çoğu sahiplerine iade edildi. Malları bulunamayanlara ise parası verildi¹⁹⁶.

Erzurum isyanı bir günlük gibi gözükse de olayı müteakip günlerde civar kaza, nahiye ve köylere de sıçradığından olayın bilançosu çok ağırdı. Çatı malarda Erzurum

¹⁹² Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, I, s. 99 ; Karaca, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁹³ Sadettin Paşa, *a.g.rap.*, s. 6.

¹⁹⁴ Sadettin Paşa, *a.g.rap.*, s. 7.

¹⁹⁵ Sadettin Paşa, *a.g.rap.*, s. 7.

¹⁹⁶ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, I, s. 171.

ile köylerinde Müslümanlardan üçü asker olmak üzere yirmi bir ki i öldü, bir kola ası ve bir de yüzba ı ile kırk bir ki i askerden, kırk üç ki i de Müslüman halktan yaralandı. Ermenilerden ise iki yüz altmı dört ki i öldü ve yüz yetmi dokuz ki i de yaralandı. Ayrıca olay esnasında Rum milletinden iki ve ranlılardan da iki ki i öldü.

2.4. Hınıs syanı

Erzurum isyanını takip eden günlerde Hınıs'ın¹⁹⁷ köylerinde faaliyet gösteren komiteciler, önceden kendilerine dahil etmeyi ba ardıkları Ermenilerle, yörede silahlı eylemlerde bulunarak isyan gösterileri yapmaktaydılar. Bu eylemleri arasında, Mu ve Hınıs'ta halkın saygı ve sevgisini kazanmı olan eyh Haydar Efendi'yi parçalayarak öldürmeleri, Hamidiye Süvari Alayı Yüzba ılarından Halil A a'nın önce kızını ve daha sonra da gelinini Hınıs kazasının Kozlu Da ına kaçırmaları ba ta gelmekteydi¹⁹⁸. Ayrıca a ilet ileri gelenlerinden Yusuf A a'yı da astılar. Hükümet emirlerine uymayan köylü Ermeniler de çetecilerle birle erek Müslüman köylerine saldırılar düzenlemeye ba ladı¹⁹⁹.

Bu gibi eylemlerle kar ı kar ıya kalan Müslüman ahali de kar ılık vermek zorunda kalınca olaylar büyüdü. Bu sırada Erzurum'dan Hınıs'a tefti için gelen akir Pa a'nın²⁰⁰ i e karı ması ile karı ıklık kasabaya sirayet etmeden önlendi. Bu olayda Müslümanlardan altı, Ermenilerden otuz iki ki i öldü. Bununla birlikte bazı köylerde yiyecek ve mal kaybı olmu sa da bunlar her tarafa çıkarılan taburlar sayesinde geri alınarak sahiplerine iade edildi²⁰¹.

Olaylar Erzurum vilayetinin di er kazalarına da sıçradı ından buralarda çıkan arbede esnasında ölüm ve yaralanmalar olmu tur. Vilayetin Refahiye kazasında Müslümanlardan bir ölü, on altı yaralı, Ermenilerden ise on sekiz ölü ; Kuruçay'da Müslümanlardan iki ölü, üç yaralı, Ermenilerden dokuz ölü, be yaralı ; Kemah'da Ermenilerden dört ölü, be yaralı ; Tercan'da Müslümanlardan yirmi be ölü, be yaralı, Ermenilerden yüz kırk ölü, kırk iki yaralı ; Pasinler kazasında Müslümanlardan bir ölü,

¹⁹⁷ Hınıs Kazasının nüfusu, 30.197'si Müslüman ve 9.406 Ermeni olmak üzere 39.603 ki idir. Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 8.

¹⁹⁸ BOA., DH. MKT., 2070 / 8.

¹⁹⁹ Hüseyin Nazım Pa a, *a.g.e., I*, s. 172.

²⁰⁰ BOA., Y. PRK. UM., 33 / 34.

²⁰¹ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 7.

Ermenilerden yirmi sekiz ölü, on dokuz yaralı ; Ki rı'da Müslümanlardan elli altı ölü, on dokuz yaralı, Ermenilerden yirmi ölü, on üç yaralı ve Ele kirt kazasında Ermenilerden dört ölü, iki ki i de yaralanmı tır.

3. B TL S V LAYET

Bitlis vilayeti, o günkü idari taksimata göre merkez Bitlis sanca ıyla birlikte Mu , Siirt ve Genç sancakları olmak üzere toplam dört sancaktan müte ekkil olup, bu sancaklara ba lı on sekiz kaza ve kırk dört nahiyeden meydana gelmekteydi. 1895 yılında vilayetin toplam nüfusu ise 355.390 ki iydi. Bu nüfusun 242.453'ü Müslüman geriye kalan 112.937 ki isi gayr-i müslim unsurdu²⁰².

Bitlis ve çevresi, Ermeni komitacılarının en çok önem verdikleri bölgeydi. Buranın Van-Diyarbakır-Halep ve skenderun yolu üzerinde bulunması ve senenin her mevsiminde hareketli olması önemini daha da artırmaktaydı. Ermeni komiteleri tarafından Amerika ve Mısır'dan getirilen bomba ve cephaneler skenderun yolu ile bu bölgelere sevk edilmekteydi. Komiteciler bu bölgeye en gözde adamlarını gönderdikleri gibi Ermeni Patrikhanesi de en güzide papazları ve ruhanî reislerini göndermekteydi²⁰³. Di er yandan bölgede yolların sınırlı olu u, kı m hava ko ullarının çok a ır olması nedeniyle Bitlis, Ermeni faaliyetlerinin en yo un oldu u bölgelerden birisi oldu.

3.1. Bitlis isyanı (25 Ekim 1895)

Bitlis isyanı meydana gelmeden önce Ermeniler, ehirde bir takım faaliyetlerde bulunarak isyan edeceklerinin i aretlerini vermekteydi. Ermeni Hınçak Komitesi programını uygulayan fedailer, kasabanın içine dolmu lardı. Ermeni esnafı da dükkanlarına gelen Müslümanları çe itli sözlerle kı kırtarak ahali arasında gerginlik meydana getirmekteydi. Yerel hükümette memur ve hizmetli olan Ermeniler, görevlerinden istifa ettirilm , hadisenin çıkt ı gün hükümet dairelerine gelmemi lerd. Dükkanlarını kapatan Ermeni esnafı, ma aza ve dükkanlarındaki de erli e yalarını evlerine getirerek isyana hazırlık yapmaktaydı²⁰⁴.

²⁰² Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 11-12.

²⁰³ *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekâtı htılâliyesi....* , s. 171.

²⁰⁴ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 10.

Bitlis'te çıkan olaylarda Hınçak komitesinin faaliyetlerinin yanı sıra Amerikan Misyoner Okulu'nun da etkileri oldu u, Bitlis vilayeti Polis Komiserli inden 4 Kasım 1895 tarihinde stanbul'a çekilen telgraftan anla ılmaktaydı. Telgrafta, Bitlis isyanını planlayanlardan Protestan misyoneri Corc, Ermenileri isyandan bir gün önce Karminak kilisesine toplayarak, "*Her vilayette ihtilal çıkarılacaktır. Cuma günü her yerde camiler basılacaktır. Siz de camileri basıp kan dökmelisiniz ki beylik alabilesiniz*"²⁰⁵ diyerek Ermenileri isyana tahrik ve te vik etti ini bildirmekteydi.

Bitlis isyanı, Gümü hane isyanının çıktığı 25 Ekim 1895 Cuma günü, bir jandarma askerinin Ermeni a çığı tarafından lokanta da zehirlenmesi üzerine meydana geldi²⁰⁶. Bunun üzerine geli en olaylarda Müslümanlar camideyken, Protestan okulundan alarm i areti olarak çalınan ilk çanla birlikte Ermeni ileri gelenleri, dükkanlarını kapayıp ortadan çekilerek gizlendiler. Halkı ya ma yapmaya kı kırtmak amacıyla bazı e yalarını da yol üzerine koydular ve yangın varması tela ı uyandırmak için de birkaç dükkanın içine patlayıcı maddeler attılar²⁰⁷. Daha sonra silahlarını evlerinden alan Ermeniler, cami kapılarına do ru ilerlemeye ba ladı. Her yerden birden hücum anlamı ta ıyacak olan üçüncü çanın çalınmasıyla birlikte cami kapılarında Müslümanlara saldıracaklardı. Bu durumu gören Müslüman kadınları, camilere gönderdikleri çocuklarla Müslümanlara durumu haber verdiler. Cami kapıları tutulmu , yollar kesilmi bir halde bulunan Müslümanlar da kar ı harekete geçerek kendilerini savunmak durumunda kaldılar. Yakla ık iki saat süren arbede, askerlerin devreye girmesiyle önlenebildi²⁰⁸. Yanmaya ba layan dükkanlar söndürülerek ate in etrafa yayılması önlendi. Hanlardaki mal ve e yalar tamamen korunabilmi se de bazı dükkanlarda ufak tefek kayıplara engel olunamadı²⁰⁹.

Olaydan üç gün sonra IV. Ordu mü iriyetinden Seraskerli e çekilen telgrafta, Müslümanlardan otuz sekiz ölü, yüz otuz be yaralı, Ermenilerden yüz otuz dokuz ölü, ve kırk yaralı oldu u ve her iki tarafın ölülerinin defnedildi i bildirilmekteydi²¹⁰. Olaylar kaza ve köylere de yansdı ndan buralarda Müslümanlardan seksen altı ki i öldü, otuz sekiz ki i yaralandı. Ermeni ve di er gayr-i müslimlerden yüz yetmi bir ki i

²⁰⁵ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e.**, I, s. 103.

²⁰⁶ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 3 .

²⁰⁷ **BOA**. Y. MTV., 130 / 97.

²⁰⁸ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e.**, I, s. 97-98.

²⁰⁹ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 10.

²¹⁰ **BOA**. Y. MTV., 130 / 97.

öldü, kırk dokuz ki i de yaralandı²¹¹. Ya malanan mallar di er yerlerde oldu u gibi mahalli kuvvetlerce bulunup sahiplerine iade edilirken olayı çıkaranlar yakalandı ve yargılanmak üzere divan-ı harbe teslim edildi.

3.2. Mu isyanı (15 Kasım 1895)

Ermenilerin Bitlis vilayetinde ihtilal hareketine girişikleri bir ba ka yer ise Mu sanca ıydı. Mu isyanı, 15 Kasım 1895 Cuma günü Kılınçlı Ermeni dükkanında silah patlamasıyla meydana geldi²¹². Silahın patlamasıyla birlikte hemen Ermeni dükkanının damı üzerindeki komitecinin, "*dükkanlarınızı kapayınız*" demesi üzerine Ermeniler, dükkanlarını kapayarak hanelerine ko u maya ba ladılar. Buna engel olunmaya çalı ldıysa da mani olunamadı. Hanelerinden aldıkları silahlarla Müslüman mahallerine hücum ettiler. Askerler karı ıklı ı önlemek için kısa bir zamanda yapılan çarpı mada Ermenilerden dört ki i öldü, otuz iki ki i de yaralandı ve isyan bastırıldı.

Aynı hareketin devamı olarak Mu 'a ba lı köylerde de çarpı malar oldu. Buralarda ise Müslümanlardan be ki i öldü, altı ki i yaralandı. Ermenilerden on be ki i öldü, üç ki i de yaralandı²¹³. ehirde mal ve e ya kaybına izin verilmediyse de köylerde meydana gelen olaylarda mal kayıpları ya andı. Ancak, her tarafa çıkarılan memurlar sayesinde kaybolan malların külliyatlı kısmı bulunarak sahiplerine verildi²¹⁴.

4. S VAS V LAYET

Sivas vilayeti, o günkü idari taksimata göre Sivas, Amasya, Tokat ve ebinkarahisar sancaklarından meydana gelmekteydi²¹⁵. Bu sancaklara ba lı yirmi yedi kaza bulunmaktaydı. Bu dönemde vilayetin toplam nüfusu 890.396 ki iydi. Bu nüfusun 735.489'u Müslüman, 112.649'u Ermeni, 36.822'si Rum, 2.943'ü Katolik ve 2.493'ü Protestan idi.²¹⁶ Bu rakamlar de i ik kaynaklarda farklılık göstermekle birlikte Sivas'ta

²¹¹ Sadettin Pa a, *a.g.rap.*, s. 11.

²¹² BOA., Y. PRK. A., 10 / 61.

²¹³ BOA., A. MKT. MHM., 619 / 26.

²¹⁴ Hüseyin Nazım Pa a, *a.g.e., I*, s. 173.

²¹⁵ Karaca, *a.g.e.*, s.108.

²¹⁶ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek v.d., *Ermeniler, Sürgün*, s. 46-47.

ve di er ehirlerde Ermeniler, ço unlukta de il, küçük bir azınlık durumundaydı.²¹⁷ Ermeniler, geni bir bölgeye yayılan Sivas vilayetinde, 1895 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarında olaylar çıkararak isyan ettiler.

4.1. Sivas syanı (12-14 Kasım 1895)

Bu dönemde di er yerlerde oldu u gibi Sivas'ın da hemen hemen her yerinde Ermeni fedailerinin faaliyetleri görülmekteydi. Ermeni çetecileri bölgeye Erzincan, Bayburt taraflarından gelerek Erzincan dahilinde Refahiye kazasına ve köylerine saldırılar düzenlemekteydi. Burada birçok e yayı gasp ve ya ma ettikten sonra Karahisarı arki sanca ma ve buna ba lı olan Su ehri, Divri i kaza ve köylerine de saldırılar düzenleyerek buralarda da halktan birçok ki iyi öldürdüler²¹⁸. Ayrıca Su ehri bölgesinde Ermeni çetecilerinden Daniel'in faaliyetleri dikkat çekiciydi. Daniel kendisini Da Seraskeri olarak ilan etmekteydi. Buralarda arkada larıyla birlikte yaptı ı katliamlarda birçok insanın ölümüne neden olmu tu²¹⁹.

Olaylar merkezden gönderilen askeri birlikler sayesinde kısmen yatı tırıldı ise de 1 Kasım 1895'de Akçada Ermenileri, vilayetin Darende kazasına hücum ederek etrafı ate e verip birçok haneyi yaktılar. Kazada çıkan karga alıkta ölüm ve yaralanmalar olurken birçok e ya da gasp edildi. Buradan da Gürün kazasına giderek asayı i bozucu hareketlerde bulundular. Gürün'de birkaç yüz Ermeni ihtilal ve isyan çıkarmak amacıyla tutuklu bulunan bir Ermeni'yi zor kullanarak dı arı çıkarmak için hükümet binasının önünde toplandı. Burada silah atarak gösteri yaptılar²²⁰. Bu sırada toplanmakta olan Gürün Redif Taburu'ndan 50 ki ilik redif müfrezesi olu turularak üzerlerine gönderilip olayların önü alınmaya çalı ıldı²²¹.

Bununla birlikte 12 Kasım 1895 Salı günü Ermeniler, Sivas'ın merkezinde de olaylar çıkararak isyan ettiler. Daha olaydan bir gün önce Ermeniler, dükkanlarındaki de erleri e yalarını hanelerine getirerek isyan hazırlıkları içersinde olduklarını

²¹⁷ Sivas vilayetinde 1895 yılı nüfusunun de i ik kaynaklara göre da ılımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ahin, **a.g.e.**, s. 90-91.

²¹⁸ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e.**, I, s. 108.

²¹⁹ Daniel, Sivas'ın Hafik Kazasına ba lı Kemer köyü Ermeni ahalisinden olup mahalli hükümette telgraf çavı lu u görevinde bulunmu tu. Bkz. Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e.**, I, s. 133.

²²⁰ ahin, **Sivas ve Su ehri**, s. 112.

²²¹ **BOA.**, Y. MTV., 130 / 122.

göstermekteydi. Bunun üzerine teyakkuza geçen mahallî kuvvetler, ehrin her tarafında gecedan sabaha kadar devriye kolları gezdirdi. Alınan tedbirlere rağmen yine de Salı günü Sivas'ın çarısında olayların çıkmasına engel olunamadı. Çarıda Ermenilerin Müslümanlara ate açmasıyla Sivas isyanı meydana geldi²²². Bir saatten fazla süren çarpı mada çarıda bulunan Ermeni dükkanlarından bir takım e ya Kars muhacirleri tarafından ya ma edildi²²³.

Bu olaydan iki gün sonra 14 Kasım Perembe günü de Ermeniler, Müslümanlara hücum ederek merkezde bir karııklık daha meydana getirip isyana devam ettiler. Bu karııklık da askerî kuvvetler tarafından bastırıldı. Hadiselerde ya malanan mallar, görevli memurlar sayesinde bulunarak sahiplerine verildi.

Sivas vilayeti Polis Ba komiserli inden 15 Kasım 1895 tarihinde hükümete çekilen telgrafta, meydana gelen bu olaylarda Karahisar-ı arki ve çevresinde Müslümanlardan dokuz ölü ve be yaralı, Ermenilerden iki yüz yirmi bir ölü, yüz yirmi yaralı oldu u, otuz dört hane, bir a ıl, on altı dükkan ve bir okulun da yandı ı, Sivas'taki olaylarda ise Müslümanlardan be ölü, Ermenilerden yüz altmı sekiz ölü, on iki de yaralı oldu u bildirilmekteydi²²⁴.

4.2. Merzifon syanı (15 Kasım 1895)

Merzifon isyanından birkaç gün önce Ermeniler, rü diye mektebini, camileri, medreseleri ve birçok dükkanı yakarak ehri tanınmaz bir hale getirmi ti. Hatta Merzifon'da istihdam edilmek üzere silah altına alınmakta olan Gümü haciköyü redifleri için sokaklarda "*Müslümanlar için askere gidiyorsunuz, birkaç gün sonra mahvolacaksınız*" ekinde duvar yazıları asarak halkı tahrik ederek çileden çıkarmaktaydılar. Bu gibi hareketlerle Ermeni komiteleri, di er taraflarda oldu u gibi Merzifon'u da ihtilal havasına soktular²²⁵.

²²² BOA., Y. PRK. ASK., 108 / 40.

²²³ Hüseyin Nazım Pa a, a.g.e., I, s. 133.

²²⁴ Hüseyin Nazım Pa a, a.g.e., I, s. 134.

²²⁵ Sadettin Pa a'nın yanı sıra bir di er tefti heyeti de Abdullah Pa a idi. Abdullah Pa a da Sadettin Pa a gibi geçti i güzergahlardaki bu olayları bastırılması için silah altına alınacak redif taburlarının tefti ini yapacak ayrıca Ermenilerin yo un bulundu u bölgelerde onlara devlete ba lılık adına nasihatler edecekti. Bu amaç do rultusunda geçti i yerlerdeki Ermeni olaylarını bir rapor olarak 25 Ocak 1896 tarihinde hükümete sunmu tur. Bunun için bkz. BOA, Y. PRK. ASK., 109 / 69.

Ermeni fedailerinin faaliyetleri neticesinde Merzifon isyanı 15 Kasım 1895 Cuma günü Müslümanlar camideyken Ermenilerin cami ve çevresine hücumları ile başladı. Kilisede çalınan çan sesi ile Ermeniler dükkanlarını kapatıp kiliselere ve büyük hanlara toplandılar. Bu sırada Paşa Cami-i Şerifine gelmekte olan Terzi İsmail'i bir Ermeni, cami avlusunda yaraladı ve Ermeniler, Talı Han'dan caminin pencerelerinden içeriye doğru kurşun atmaya başladılar. Camid Cami etrafında toplanan kırk kadar Ermeni fedaisi tarafından Veli adında bir Müslüman yaralandı. Kasabanın muhtelif sokaklarında yapılan çarpımalarda da ölü ve yaralı sayısı yirmiye buldu. Ayrıca Ermeni hanelerinden Hükümet Konağı ile kılalar üzerine kurşunlar yağdırıldı. Kolu meşinli ve baları apkalı otuz kadar Ermeni'nin ellerindeki kasaturalarla Abdullah Efendi'yi camiden eve kaçarken yaralamaları üzerine Müslümanlar galeyana gelerek namazı terkedip camiden dışarı çıkmasıyla hadiseler büyüdü. Bu çarpıma esnasında iki taraftan çok miktarda ölü ve yaralı oldu. Olaylar civar kazalara da sirayet etti²²⁶. Ancak askeri kuvvetlerin devreye girmesiyle isyan kontrol altına alınabildi.

4.3. Amasya isyanı (15 Kasım 1895)

Merzifon'da olduğu gibi burada da Müslümanlara karşı Ermeni fedailerini, hakaretler içeren sözler sarfettikleri gibi isyandan önce de Ermeniler, dükkanlarını kapatmıştı. Dükkanlarını açmaları için liva mutasarrıfı tarafından Ermenilerin ileri gelenlerine tavsiyelerde bulunuldu ise de bunda başarılanı olunamadığı görülmekteydi. Yine Merzifon kasabasında olduğu gibi Amasya isyanı da 15 Kasım 1895 Cuma günü Müslümanlar camideyken çan sesinin çalınması üzerine meydana geldi. Ermeniler kilise taraflarından camilere ateş etmeye başladılar. Bunun üzerine çıkan çatışmada da Ermenilerden on iki kişi öldü²²⁷. Gerek köylerden Cuma namazı için kasabaya gelen Müslümanların kalabalık olması sonucunda yardımları ve gerekse mahalli hükümetin çalışmaları sonucunda isyan büyümeden önlendi.

Ermeniler, Amasya isyanından bir gün sonra 16 Kasım Cumartesi günü Havza'da da karışıklıklar çıkararak isyan ettiler. Burada da Ermeniler, diğer yerlerde olduğu gibi dükkanlarını kapayarak ihtilal havasına girdiklerini göstermekteydi. Akşam saat dokuz

²²⁶ BOA., Y. MTV., 131/147.

²²⁷ BOA., aynı yer.

civarlarında Amasya-Samsun yolu civarında karanlıktan istifade ederek Müslüman hanelerine saldırmaları üzerine Havza isyanı meydana geldi. Ermenilerden on ki i ölürken sekiz hane e yası da ya ma edildi. Ertesi günü askerlerin devreye girmesiyle birlikte isyanın çevreye sıçramasının önü alınarak kasabanın asayı i iade olundu²²⁸. Yatı an isyanın devam etmemesi için mevcut kuvvete ilave olarak bölgeye bir miktar zabtiye ile 100 redif askeri gönderildi²²⁹.

12 Ocak 1896 Pazar gününün ak amında yatsı namazından eve dönmekte olan Bafralı Emin Efendi'ye, Ermeniler tarafından ate açılmasıyla isyan yeniden ba ladı. Bu arada "*Ermeniler medreseyi basıyor*" söylentisi ile birlikte Müslüman ahali galeyana gelerek çıkan çatı ma da Müslümanlardan iki ki i öldü, dört ki i yaralandı. Ermenilerden ise elli ki i öldü, on be ki i de yaralandı. Çatı maların önü ancak ertesi günü ö leye do ru alınarak isyan bastırıldı²³⁰.

4.4. Niksar syanı (20 Haziran 1896)

Niksar isyanı, 20 Haziran 1896 Cumartesi günü ak amleyn saat be -altı sıralarında kasabanın Suk-ı Silvan mevkiinde meydana gelen karı ıklıklarla ba ladı. Cumartesi günü kasabanın hafta pazarıydı. Bu münasebetle Müslümanlar alı veri le me gul oldukları bir sırada kiliselerine toplanmı olan Ermeniler, Gedükyan, Topalyan ve Çavuşyan ma azalarından ansızın silahlar atmaya ba ladılar. Reji kolcusu Çakır Mustafa, Gedükyan Kokas tarafından kendi hanında alınından vurularak öldürüldü. Bununla birlikte Ermeni kilise ve hanelerinden kur unlar atılmaya ba ladı. Demirciyan Avadis kendi hanesinin önünden geçmekte olan arabacı Daden Mehmet'i öldürmesi ve piyade zaptiyesi Hamdi'yi de yaralaması çıkan isyanın bütün ehre yayılmasına neden oldu²³¹. syan sırasında birçok e ya ve mal ya ma edildi ve Ermeniler tarafından da telgraf hatları bozuldu.

Telgraf hatları bozuk oldu undan dolayı ancak vilayet merkezi olan Sivas'a gece saat dörtte haber gönderilebildi. Bunun üzerine olayı bastırmak için bölgeye askeri

²²⁸ Abdullah Pa a, *a.g.rap.*, s. 11.

²²⁹ BOA. Y. PRK.A., 10 / 59.

²³⁰ Hüseyin Nazım Pa a, *a.g.e.*, I, s. 133.

²³¹ Hüseyin Nazım Pa a, **Ermeni Olayları Tarihi**, C. II, 2. Baskı, Ba bakanlık Osmanlı Ar ivi Daire Ba kanlı ı Yay., Ankara 1998, s. 279, 280, 281.

kuvvetler gönderildi. Amasya ve Merzifon'daki askerlerden birer bölük sevk edilirken Tokat'a da 20. Süvari Alayı'nın iki bölü ü ve bir miktar da ihtiyat askeri gönderildi. Ayrıca Niksar kazasına nizamiye ve zaptiyeden bir süvari müfrezesi de sevk edildi. Sevk edilen bu askerler sayesinde isyan kontrol altına alınarak çevre mahallerde hadiselerin çıkmasına engel olundu.

Ermenilerin Niksar'da çıkarmı oldukları isyanda Müslümanlardan kırk üç ki i öldü, kırk be ki i yaralandı. Ermenilerden yüz otuz ki i öldü, on be ki i de yaralandı. Ayrıca Rumlardan bir ki i öldü, bir ki i de yaralandı²³². Ya malanan mallar bulunarak sahiplerine iade edildi. syandan sonra iki yüz kadar Ermeni göz altına alındı. Suçları olmadı ı anlaşılan Ermeniler, bir karı ıklık çıkmaması için askerler vasıtasıyla hanelerine gönderildi. syanın büyüyerek bütün ehri esiri altına almasına neden olan Demirciyan Avadis ise yargılanmak üzere mahkemeye sevk edildi²³³.

5. D YARBAKIR V LAYET (1 - 3 Kasım 1895)

Diyarbakır vilayeti, o günkü idari taksimata göre Diyarbakır, Mardin ve Ergani Madeni olmak üzere üç sancaktan meydana gelmekteydi. Bunlara ba lı on dört kaza ve yetmi nahiye bulunmaktaydı²³⁴. Di er yerlerde oldu u gibi Diyarbakır'da da Ermeniler, küçük bir azınlık durumundaydı. Buna ra men komiteler, te kilatlanma ve isyan çalı maları bakımından burayı da ihmal etmemekteydi. syandan önce Ermeniler, toplantı ve törenlerinde, okul ve evlerine, piskoposluk binalarına ve kiliselerine, komite liderlerinin resimlerini, Ermenistan haritalarını astıkları görülmü tü²³⁵. Ayrıca Ermeni mahallerinden geçmekte olan Müslümanlara tahkir edici, hükümeti karalayıcı sözler söyleyerek ahali arasında gerginli i tırmandırmaktaydılar.

Diyarbakır isyanından önce Ermeniler, dükkanlarını kapayarak kiliselerde toplanmaya ba ladılar. Ermeni çetecileri, ehirdeki di er Ermenileri de zorla kendi yanlarına çekerek üç gün, üç gece çan çalmak gibi gösteri lerle ahaliyi heyecana getirmek istediler²³⁶. Bunun yanı sıra Ermeniler, Diyarbakır'da Özdemiro lu Osman

²³² Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e, II**, s.284.

²³³ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e, II**, s. 281.

²³⁴ *Osmanlı Atlası*, s. 83.

²³⁵ *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekâtı htılâliyesi....*, s. 183-184.

²³⁶ Abdullah Pa a, *a.g.rap.*, s. 6.

Pa a'yı öldürdü. Bu ve benzeri gösterilerle Ermeniler, vilayet dahilinde bir hadise çıkararak isyan edeceklerinin idarelerini vermekteydi.

Diyarbakır isyanı, 1 Kasım 1895 Cuma günü Müslümanlar Cuma namazı için camilerde buldukları sırada Ermenilerin camilere baskın düzenlemesiyle meydana geldi²³⁷. Ermeniler Büyük Cami, Fatih Paşa, Ali Paşa, Behram Paşa ve Abdüleyh camilerine hücum edip kadın erkek bir çok Müslümanı camilerin avlu ve etrafında öldürdüler. Diğer yerlerde olduğu gibi Diyarbakır'da da Ermeniler tarafından yangınlar çıkarıldı. Yangınlar, Ermeni haneleri tarafından atılan kurullara maruz bir sokakta Bahar Mahalle'de meydana geldi. Ermeniler, yangını söndürmeye gelen belediye çavurlarına, tulumbacılara ve askerlere de atarak ederek yangının Büyük Camiye doğru yayılmasını istediler. Diğer ateşler içinde kaldı. Neredeyse Büyük Cami'nin bütün vakıf dükkanları yanacaktı. Olaylar aralıklarla iki gün kadar devam etti. Netice de askeri kuvvetlerin devreye girmesiyle isyan kontrol altına alındı. Çıkan yangında 878 dükkan yandı²³⁸.

Isyan sırasında Müslümanlardan yüz otuz kişi öldü, yüz kişi yaralandı. Ermenilerden ise dört yüz seksen kişi öldü, yüz elli kişi de yaralandı.

Ermeniler, isyana hazırlık olarak evlerinden başka bir takım kiliselerin dam ve pencerelerine metrisler yaparak, buraları tabyaya ekline getirdikleri isyandan sonra yapılan incelemeden anlaşılmaktaydı. Daha sonra yapılan bu metrisler yıkıldı²³⁹. Diğer vilayetlerde olduğu gibi bu vilayette de idare-i örfiye ilan edilerek divan-ı harb kuruldu. Olaya karınanlar tespit edilerek, yargılanmaları için mahkemeye sevk edildi²⁴⁰.

Diyarbakır Polis Komiserliğininin 8 Kasım 1895 tarihli defresinde, Diyarbakır isyanından bir gün sonra Siverek kazasıyla vilayetin doğu ve batı nahiyelerinde de olayların meydana geldiğini, ancak buralarda polis olmadığından vukuatın neticesi hakkında bilgiye haiz olunamadığını bildirilmekteydi²⁴¹. Nitekim redif taburlarının silah altına alınmasından sonra Siverek ve çevresine de bir tabur asker gönderilip asayisi sağlandı²⁴².

²³⁷ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I**, s. 100.

²³⁸ Abdullah Paşa, *a.g.rap.*, s. 8.

²³⁹ **BOA.**, A. MKT. MHM., 638 / 30.

²⁴⁰ **BOA.**, . HUS., 43 / 1313-CA 42.

²⁴¹ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I**, s. 102.

²⁴² **BOA**, BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1734/1706 .

6. MAMURETÜLAZ Z V LAYET

Mamuretülaziz vilayeti, o günkü idari taksimata göre Mamuretülaziz, Malatya ve Dersim (Hozat) sancağı ile birlikte üç sancaktan meydana gelmekteydi. Bunlara başlı on altı kaza altmış sekiz nahiye bulunmaktaydı²⁴³. Ermeni komiteleri, daha öncede inildiği üzere Karadeniz'in Samsun ve Trabzon limanlarını kullanarak bu bölgeye silah sevkiyatı yapmaktaydı. Bunun için de ticaret e yasası sevk eden büyük Ermeni tüccarlarından yararlanmaktaydılar²⁴⁴. Vilayet dahilinde Ermenilerin ilk ciddi isyanı Malatya sancağında görülecekti.

6.1. Malatya isyanı (4 Kasım 1895)

Ermenilerin, Malatya kasabasında 1 Kasım Cuma günü dükkanlarını kapatmaları ahaliyi endişeye düürmüştü. Ermeni ileri gelenlerinden hükümet konağı yakınlarında dört beş kadar dükkan sahibinin, dükkanlarını açmaları ahalinin bu endişesini azaltmamıştı. Hatta fedai oldukları anlaşılan bazı Ermeniler, cami kapılarında görülmüş ise de bunlar Müslümanları gafil göremediklerinden dolayı herhangi bir olay meydana getirememişlerdi.

Bu durum üzerine Cumartesi, Pazar ve Pazartesi günleri mahallî hükümetten görevli bir memur, Ermenilerin ileri gelenlerine kapalı bulunan dükkanların açtırılmasını ve bu gibi gösterilerle asayiş bozucu hareketlere neden olmamaları için nasihat etmişti. Ancak bunların yetersiz kaldığı görülmekteydi. Nitekim 4 Kasım Pazartesi günü Hatip Pazarı'nda bir Ermeni fedaisi Posgiran köyünden bir Müslüman'ı tıraş ederken boğazını kesmesi, Malatya isyanının ortaya çıkmasına neden oldu²⁴⁵.

Bu olay, zaten üç günden beri telaşa bulunan ahalinin heyecanını bir kat daha artırmıştı. Bunun üzerine çıkan olaylarda Ermeniler evvelce organize ettikleri plan suretiyle hareket etmekteydi. Kilise ve hanelere toplanmış olan Ermeniler, isyanı yatırtmak için gelen asker ve jandarmaların üzerlerine buralardan kurşunlar yağdırmaya başladılar. Bu kuvvetlerle baş edemeyeceklerini anlayan Ermeniler, evlerde

²⁴³ *Osmanlı Atlası*, s. 79.

²⁴⁴ Ural, **a.g.e.**, s. 310.

²⁴⁵ Abdullah Paşa, *a.g.rap.*, s. 13.

bulunanlarla birlikte kiliselere girecekleri sırada, evvelce elde etmi oldukları cephanenin Müslümanlara kalacağı fikriyle cephaneyi ateşe verdiler. Bu suretle büyük bir yangın çıkardılar²⁴⁶. Askerî kuvvetlerin devreye girmesiyle isyan fazla büyümeden önlenildi. Cephaneye her ne kadar ateş verilmiş ise de bir çoğunu ele geçirilerek mahalli redif deposunda muhafaza edildi. Ayrıca isyandan sonra yapılan ara tırmalarda meclis-i idare-i hükümet azasından Artin Efendi'nin hanesinde çok miktarda zararlı evrak ile el bombaları bulundu.

6.2. Harput İsyanı (7 Kasım 1895)

Harput isyanı, 7 Kasım 1895 tarihinde meydana geldi. Saat on buçuk civarlarında Ermeni Başçıyan Kirkor Efendi'nin hanesinden atılan birkaç el silahtan, ulemadan İstanbulluzade Mustafa Efendi ayağından, Bekir Efendizade Smail Efendi elinden ve Vartekelli Ali Efendi de çeşitli yerlerinden yaralandı. Olaydan birkaç gün önce de Ermenilerin, hiçbir münasebet olmadığı halde kasaba dahilinde dükkanlarını kapatmaları, diğer yerlerde olduğu gibi organizeli bir şekilde burada da isyan çıkacakları sinyalini vermekteydi. Bu olay üzerine Müslümanlar da kendilerini savunma durumunda kaldıklarından çıkan çatışmada Ermenilerden üç kişi öldü, üç kişi de yaralandı. Civar köylerden olayın iletilmesi üzerine kasabaya gelen ahalden birkaç Müslümanın ölmesinden dolayı iyice galeyana gelen ahali arasında, olaylar daha fazla büyümeden sevk olunan askerler sayesinde hadisenin önü alınabildi. Ermeniler tarafından atılan kurşunlardan bir borazan onbaşı da şehit olmuştur²⁴⁷.

6.3. Arapkir İsyanı (9 Kasım 1895)

Ermeniler, öteden beri icra ede geldikleri ihtilal fikirleri çerçevesinde kazayı bu ihtilalin bir merkezi haline getirdiler. Kasaba merkezinde isyandan önce bazı Ermeniler, çeşitli sözlerle ahali arasındaki gerginliği tırmandırmaktaydı. Kasaba dahilinde bir çok

²⁴⁶ Abdullah Paşa, *a.g.rap.*, s. 14.

²⁴⁷ Abdullah Paşa, *a.g.rap.*, s. 9.

Ermeni, mükemmel silahlara ve el bombalarına sahipti. Bunlar gerek isyan esnasında gerekse isyandan sonra yapılan incelemelerden tespit edilmiştir.

Arapkir isyanı, 9 Kasım 1895 Cumartesi günü meydana geldi. Ermenilerin ateş etmesiyle başlayan isyan, silah seslerinin civar köylerden duyulması üzerine kasabaya gelen ahaliyle büyüdü. Çıkan bu isyanda, her iki taraftan ölüm ve yaralanmalar oldu²⁴⁸.

Isyan esnasında Ermeniler, kendi haneleriyle birlikte birkaç yüz Müslüman dükkanını, bunun yanı sıra Camii Kebir ile dersane ve kütüphaneyi ellerindeki bombalarla ateşe verdiler. Caminin yanmasından Müslümanları sorumlu tutacaklarından dolayı kendi kiliselerini de ateşe verecekleri hissedilmekteydi. Çalınan imdat borusuna Binbaşı İlyas Efendi kafi miktarda askerle yeti erek hem isyanı bastırdı hem de kilisenin yanmasına engel oldu. Ayrıca yangın esnasında bir takım yangın hadisesi meydana geldiyse de bunlar mahallî hükümet tarafından bulunarak sahiplerine iade edildi²⁴⁹.

6.4. Ermeni isyanı (13 Eylül 1896)

Isyandan önce Ermeni kazasına İçişleri ve Divriye gibi çevre kazalardan Ermeniler gelerek toplanmaya başlamıştı²⁵⁰. Ermeni'deki çetecilerin liderliğini Kasapoğlu Manuk adlı bir Ermeni yapmaktaydı. Ermeniler, son günlerdeki tutum ve davranışlarından, kilise ve hanelerinde yaptıkları toplantılarından, bir isyan çıkaracaklarının sinyallerini vermekteydi. Bunun üzerine Ermeni ve Müslümanların önde gelenleri ile kazanın çeşitli daire müdürleri hükümete çağrılarak, onlara asayisi bozacak bu gibi hareketlerde bulunmamaları konusunda nasihatler edilmiştir²⁵¹. Edilen bu nasihatlere rağmen Ermeniler, 13 Eylül 1896 tarihinde Köybaşı adındaki kiliselerinde toplandılar. Kiliseden çıktıktan sonra dükkanlarını açmayarak hanelerinde ellerindeki silahlarla beklemeye başladılar. Diğer bir kısmı da kilisenin üst tarafındaki talaraya çekilerek siperlendiler. Bu durum karşısında isyanı yatırtmak için gelen görevli askerlerin üzerlerine kurşunlar ve bombalar yağdırdılar. Bunun sonucunda bir asker şehit olurken bir asker de ağır bir

²⁴⁸ Abdullah Paşa, *a.g.rap.*, s. 9.

²⁴⁹ Abdullah Paşa, *a.g.rap.*, s. 10.

²⁵⁰ Çevre kazalardan gelen Ermeniler, olayların yatışmasından sonra buradan kaçarak Divriye'ye geri dönmüşlerdir. Burada kazanın Pengen, Zamare ve Keleş köylerinde hadiselerin çıkmasına neden olmuşlardır. Çıkan bu hadiselerin yatıştırılması için Divriye'den bir tabur nizamiye ile Sivas vilayetinden nizamiye ve jandarma askerleri gönderilerek asayisi iade edilmiştir. Bunun için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, II, s. 402.

²⁵¹ Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, II, s. 427.

ekilde yaralandı. Diğer Ermeniler de evlerinden dışarı çıkıp arkadaşlarına katıldı. Tave Mahallesi'nde bulunan bölümlerin ve ahalinin üzerine ateş açmalarıyla hadisler büyüdü. Bayırdaki tahtaları kendine siper edinen Ermeniler, burada tutunamayacaklarını anlayınca Sanduk Dağına doğru firar etmeye başladılar. Asker sayısı ancak kasabanın asayişini sağlayacak miktarda olduğundan takip edilemediler. Bu sırada civar köylerden olayları duyarak kasabaya gelmekte olan ahali, bunlara rast gelip aralarında çıkan çatışma neticesinde liderleri de dahil olmak üzere hepsini öldürdü²⁵². Kasabadaki askerî birliklerin yanı sıra inzibat kuvvetlerinin gayretleri neticesinde isyan yirmi dört saat sonra kontrol altına alınabildi.

Eğin'de Müslümanlarla Ermeniler arasında çıkan bu çatışmada Müslümanlardan on bir kişi öldü, yirmi altı kişi yaralandı. Ermenilerden ise beş yüz seksen bir kişi öldü, kırk sekiz kişi yaralandı. Ayrıca isyan sırasında kasaba dahilinde ve etrafında Ermeniler tarafından çıkarılan yangında; evlerin birbirine bitişik olması nedeniyle dört yüz on Hıristiyan evi ve kilisenin ahşap kısmıyla birlikte on üç Müslüman evi de yandı. Bununla birlikte Kazancı Çarşısı'nda da doksan beş Müslüman dükkanı kullanılamaz hale gelirken yüz otuz yedi dükkan tamamen yandı. Kazanın civarında ise yüz doksan Hıristiyan, dokuz da Müslüman evi yandı. Ancak, Eğin'in asıl çarşısı ve büyük mahallesi askerler tarafından korunduğu için burada yangın çıkarılmasına engel olundu.

Hadise sırasında bir takım yaralı ve gasp olayları sonucunda Ermenilerin bazı eşyaları kaybolmuşsa da bunlar daha sonra yapılan araştırmalarda bulunarak sahiplerine iade edildi. Sahipleri tespit edilemeyenlerinki ise hükümette muhafaza edildi. Ayrıca Ermenilerden yüz kadar martini tüfek, tabanca ve kama ele geçirildi ve bunlar IV. Ordu'ya gönderilmek üzere askeri depoya konuldu²⁵³. Olayın sorumluları yakalanarak mahkemeye sevk edildi.

7. VAN VILAYETİ (14-15 Haziran / 24 Haziran 1896)

Van vilayeti, o günkü idarî taksimata göre Van ve Hakkari sancaklarından meydana gelmekteydi. Bu sancaklara bağlı on beş kaza, elli beş nahiye bulunmaktaydı²⁵⁴. Bu dönemde vilayetin nüfusu ise 229.612 kişiydi. Bu nüfusun

²⁵² Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., II.**, s. 428.

²⁵³ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., II.**, s. 428 ; M. Hocaolu, **Tarihte Ermeni ...**, s. 242 – 243.

²⁵⁴ **Devlet Salnamesi**, 1313 (Hicri), İstanbul Matbaa-i Amire, s.784-794.

147.623'ü Müslüman, 70.716'sı Ermeni, 9.650'si Nasturi ve geriye kalan 1.423'ü de Yahudi idi²⁵⁵.

Bulundu u konum itibariyle Vilayât-ı Sitte içinde önemli bir mevkiye sahip olan Van, Ermeniler tarafından gelecekteki merkezleri olarak görülmekteydi. Bu nedenle, Ermeni komiteleri faaliyetlerinin a ırlı ını buraya yöneltmi ti.

Van bölgesinin isyandan önceki durumuna baktı ımızda ise; Van, yüksek, sarp ve ma aralarla dolu Van Gölü'ne yakın, kale çevresinde kurulmu bir yerdi. Tepeba ı, Erek, Hemvent, Zankarrek, Haçbo an, Hafiziye, Nur in ve Ba lık mahallerinden olu maktaydı. Mahalle evleri genelde kerpiçten yapılmı tı. Ermeni evlerinin çevreleri, kerpiçten bir duvarla da çevrili bahçeler ekindeydi. Evlerin bu ekli isyanlarda askerî kuvvetlerin takibat ve müdahale durumunu zorla tırmı tı. Kısacası, Van'ın co raflı ve stratejik konumu, Ermeni isyanlarına yardımcı oldu²⁵⁶.

Ermeniler, Van'da bir yıl önceden hazırlıklara ba ladı. Bunun için Ermenilerden "silah vergisi" adı altında toplanan vergilerle silahlandı. Yapılan bu hazırlıklarda Van'daki yabancı konsolosların²⁵⁷, Amerikalı misyonerlerin, ran Ermenilerinin ve Rusların da te viki olmu tu.

Van isyanıyla ilgili olarak bölgede Rus Konsoloslu u görevinde bulunan General Mayewsky unları söylemekteydi: "1895-96 kı ında Ermeni gençleri Rus konsoloslu u yakınındaki evlerin geni odalarında toplanıp müfreze hatta kıta talimli i yapıyor, bazen de heyecana gelerek atı talimleri yapıyorlardı"²⁵⁸. Ayrıca Hınçak ve Ta nak Komiteleri, Van'daki Ermenileri te kilatlandırarak isyan planlarının uygulamaya konulmasında ba ı çekmekteydi.

ran ve Kafkasya'dan Van'a gelen Ermeni komiteleri, ayrı ayrı yollar izledikleri gibi yine komiteler tarafından Van'a sokulan bol miktarda silah ve cephane de aynı yollardan sevk edilmekteydi²⁵⁹. ran sınırında belli noktalarda bekçi kuleleri ve gümrük daireleri – ki bunlar daha sonra sınırdaki bu hadiselerden dolayı tedbir amaçlı

²⁵⁵ Karaca, **a.g.e.**, s. 141.

²⁵⁶ Hocalı, **a.g.e.**, s. 313 ; Ergünöz Akçora, *Ermenilerin Çıkarmı oldukları Van syanı (1896) Hakkında Sadettin Pa a'nın Raporu, Be inci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II* (23-25 Ekim 1995 - stanbul), Ankara 1997, s. 243.

²⁵⁷ Özellikle ngiliz konsoloslu Binba ı Wilyams'ın büyük etkisi oldu u görülmü tür. "Fakir Severler Derne i" adıyla kurdu u sözde yardım cemiyeti sayesinde Ermenilere maddi destek sa lamı tır. Faiz Demiro lu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Ankara 1985, s. 12-14.

²⁵⁸ Mayewsky, **a.g.e.**, s. 39.

²⁵⁹ Karaca, **a.g.e.**, s. 129-131.

kurulacaktı – bulunmadı ından yani sınır ba tan ba a korunamadı ından dolayı Ermeni fedaileri sınırı rahatlıkla geçmekteydi. Sınırdan geçerek Van’a ula an Ermeni fedaileri, yol boyunca kamufle olabilmek için Kürt, Acem ve Rus kıyafetleri giyerek ran’da Hakanvan, Var, Payecik, Diradir Be i, Selmasat, Dilman ve Hasarova gibi köylerde üstlenmekteydi²⁶⁰.

Van’da Haziran 1896 Ermeni isyanları ba lamadan önce de Ermeniler tarafından bir takım karı ıklıklar çıkarılarak, isyanın haberini önceden vermekteydi. Mesela, on kadar Ermeni fedaisi, 6 Mart 1896’da Çakılbent karakolundan Erekarakoluna sahur yeme i getirmekte olan üç askere ate açmaları sonucunda biri ölürken ikisini de yaralandı. Akabinde iki bölük asker görevlendirilerek olayın geçti i mahalde aramalara ba landı. Bu arama sonucunda fedailerden be i yakalanarak hapse konulurken di erleri kaçtı²⁶¹.

Bu ve benzeri olayların, Van ve çevresinde önüne geçilmek amacıyla Ermenilerden ibaret olan kaza ve nahiye içlerinde askerî birlikler gezdirilerek çıkması muhtemel olan isyanın önü alınmak istenmekteydi.

Yine Mart ayı ba larında Ermeniler, köylerinin a iretler tarafından ya ma edildi i gerekçesiyle Van’da toplanmaya ba ladı. Ancak alınan tedbirlerle bunlar yerlerine gönderildi²⁶². Mayıs ayında 5000 Ermeni fedaisi, tam silahlı olarak faaliyette bulunup kırk bir Müslüman’ın ölümüne neden oldu. Van’da çıkaracakları isyana daha güçlü bir ekilde girmek amacıyla Mayıs sonunda, askerî kı ladan gizlice silah çaldılar²⁶³. isyan sırasında Van Valisi Nazım Pa a ve 8. Fırka Kumandanı ise emsi Pa a idi. Ayrıca Ferik Saadettin Pa a ba kanlı ındaki tefti heyeti de Van’da bulunmaktaydı.

Ermeniler, isyana hazırlık için Erekar Kilisesinden Haçbo az’a, Tepeba ı Mahallesinden Nor in Mahallesi’ne oradan da Tazekeriz ve Dere Kilisesi’ne kadar olan geni mahaldeki büyük evlerin pencerelerini kerpiçlerle örüp damların kenarlarına kerpiçten siperler yaptı. Evlerin kerpiçten yapılmı duvarlarını özel burgularla delip, tüfek mazgalları olu turdular ve evlerinin önüne de kalın a açlar yerle tirdiler. Yol

²⁶⁰ Karaca, **a.g.e.**, s. 131.

²⁶¹ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., II.**, s. 252 ; *Sadettin Pa a’nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van 1896)*, (Haz. Sami Önal), Remzi Kitabevi, stanbul 2003, s. 64.

²⁶² **BOA.**, Y. A. RES., 78 / 46.

²⁶³ Ergünöz Akçora, "Van ve Çevresinde 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Ba ında Türk – Ermeni li kileri", **Türk Dünyası Ara tırmaları Dergisi**, S. 65, stanbul 1990, s. 179.

kenarındaki a açları da kesip yollar üzerine devirmek suretiyle barikatlar yaptılar²⁶⁴. Ermeni komitelerinin Van isyanına hazırlık için yaptıkları bir ba ka ey ise köylerdeki Ermeni gençlerinden çetelere fedai yazarak sayılarını ço altmalarındı²⁶⁵.

Bütün bu hazırlıkları tamamlayan Ermeniler, Van isyanını, 14-15 Haziran 1896 gecesi saat dört buçuk sularında ehre bir buçuk saat mesafede bulunan Van ba lı ının Ermeni mahallesi arkasında, devriye gezen askerî birli e, pusu kurarak ate etmesiyle ba lattı²⁶⁶. Çıkan bu çatı mada nizamiye mülazım-ı sanisi Recep Efendi ile bir asker yaralandı²⁶⁷. Aynı gece Ermeni evlerinin pencerelerinden de ate edilmeye ba landı. Saadetin Pa a ve emsi Pa alar tarafından gerekli yerlere taburlar ve müfrezeler sevk edilmesi sonucu saat on sıralarında durum kontrol altına alındı²⁶⁸. Ertesi günü de gereken yerlere 8-10 askerden olu an karakollar tayin edildi. Önemli cadde ve kö e ba larına iki er üçer bölük asker konuldu²⁶⁹. Buna ra men Ermeniler, ehirdı ındaki Ba lık tarafından, hanelerinin pencerelerine daha önce yaptıkları mazgallardan ate ederek isyana devam etmekteydi²⁷⁰.

Van isyanı bütün hızıyla devam ederken 17 Haziran 1896 tarihinde ngiltere, Rusya, Fransa ve ran devletlerinin konsolos vekilleri Ba lık'a gönderildi. Sahak Efendi vasıtasıyla Ermenilerden silahlarını bırakmaları istendi. Ancak Ermeniler, yapılan teklifi kabul etmeyerek ate le mukabeleye devam etti²⁷¹.

Alınan bu tedbirlerin yetersiz kalması üzerine 20 Haziran 1896 tarihinde isyan iddetlenerek Van'ın mahallelerine yayıldı. Askerlerle Ermeniler arasında çatı malar sabahın ilk saatlerinde ba ladı. Ermeniler, Nor in Mahallesinde savundukları evleri yakıp gerideki evlere saklanmaktaydı. Ermeniler tarafından çıkarılan yangınlar sonucunda Hacke caddesinden Dere Kilisesine kadar olan mevki tamamen yandı.

syan devam ederken çevre mahallerden a iretler çatı maları duyarak ehre gelmeye ba ladı. syanın büyümesinden duyulan endi e nedeniyle a iret ileri gelenlerine ehre gelmemeleri için telgraflar çekildi. Ancak ehre girme ihtimallerine kar ı yolların

²⁶⁴ BOA., DU T., 81 / 2 (E D).

²⁶⁵ Akçora, *Van syanı (1896) Hakkında Sadettin Pa a'nın Raporu* s. 257.

²⁶⁶ Akçora, **a.g.m.**, s. 249.

²⁶⁷ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., II**, s. 243.

²⁶⁸ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., II**, s. 246-248.

²⁶⁹ Akçora, *Van syanı (1896) Hakkında Sadettin Pa a'nın Raporu* s. 249.

²⁷⁰ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., II**, s. 246-248.

²⁷¹ Akçora, **a.g.m.**, s. 249 – 250.

belli mevkilerine ve köprüba larına askerî birlikler konularak isyanın büyümesine engel olunmak istendi²⁷².

22 Haziran 1896 tarihinde nispeten Ermeni saldırıları hafiflerken, müstahkem evlere girildi. Bunun üzerine bir çok Ermeni fedaisi Erek da ına kaçtı. Bu arada Hamidi yakınlarında duramayan 780 kadar Ermeni de Dir köyüne sı ınarak burada çarpı malara devam etti.

Da lara kaçan Ermeniler, buradan köylere da ılmaya ba layıp köylerde çatı malara devam etti. Van isyanından sonraki günlerde Van'ın Erci , Adilcevaz, Karçikan, Bargiri, Geva , atak, Meks, Mahmudi ve Elbak gibi çe itli kazalarında, kazaların köylerinde önemli olaylar meydana geldi²⁷³.

Bu arada IV. Ordu bölgesinden 20 tabur asker, Van ve çevresine takviye birlikler olarak gönderildi²⁷⁴. Gerek gönderilen takviye birliklerle ve gerekse alınan di er tedbirlerle Van'daki isyan, dokuz gün devam ettikten sonra 24 Haziran 1896 tarihinde son buldu.

Osmanlı Hükümeti, Van'da idare-i örfiye ilan ederek 17 A ustos 1896'da Saadetin Pa a ba kanlı ında bir komisyonun kurulmasına karar verdi. Ancak Ermeniler, sonraki tarihlerde de Van'da olaylar çıkarmak isteyeceklerdi. Nitekim 22 Eylül 1896 tarihinde isyan yeniden ba layıp 26 ve 27 Eylül'de hız kazandı²⁷⁵. Yakla ık be ay gibi bir zamana yayılan Van isyanları, Ekim ayı sonlarına do ru büyük oranda bastırılabilirdi²⁷⁶.

Van vilayetinin merkez ile çevre kaza ve köylerinde Haziran 1896 yılında meydana gelen isyanların bilançosu ise oldukça a ırdı. Üç yüzün üzerinde ev yanarken Müslümanlardan altı yüz otuz iki ki i öldü, altı yüz otuz sekiz ki i de yaralandı. Ermenilerden ise altı yüz kırk iki ki i öldü, seksen bir ki i de yaralandı²⁷⁷.

²⁷² Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., II**, s. 247.

²⁷³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akçora, **a.g.m.**, ss. 251-253.

²⁷⁴ Çakalo lu, **a.g.e.**, s. 224.

²⁷⁵ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., II**, s. 412-413 ; Hocao lu, **Tarihte Ermeni Mezalimi.....** s. 349.

²⁷⁶ Kantarcı, **a.g.m.**, s. 142.

²⁷⁷ De i ik ara tırmalardaki ölü ve yaralı sayılarını alarak bir rakam vermeye çalı tık . Bu konuda bkz. Akçora, **a.g.m.**, 251-253 ; Akçora, "*Van ve Çevresinde 19. Yüzyıl Sonu.....*", s. 180-181 ; enol Kantarcı, "*Van'da Ermeni syanları (1896-1915)*", **Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası li kiler Dergisi**, ASAM Yay., S. 5, Ankara Bahar 2002, s. 143.

8. HALEP V LAYET

Halep vilayeti, o günkü idarî taksimata göre Halep, Mara ve Urfa sancaklarından meydana gelmekteydi²⁷⁸. Halep, kuzey Suriye'nin en önemli ehirlilerinden biri olup, Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve Akdeniz'den İran'a giden ana yolların üzerinde olması açısından önemli bir mevkiye sahipti. Ermeniler, bu yolları kullanarak iç bölgelere silah ve cephane sevkiyatı yapmaktaydı.

Ermeniler, bu bölgede de diğer yerlerde olduğu gibi 1895 yılının Ekim, Kasım, Aralık ve Ocak aylarında vilayetin çeşitli sancak ve kazalarında isyan etmişlerdir. Vilayet dahilinde ilk isyanı Mara sancağında çıkaran Ermeniler, takip eden tarihlerde vilayetin diğer sancak ve kazalarında da olaylar çıkararak isyan etmişlerdir.

8.1. Mara isyanı (27 Ekim – 18 Kasım 1895)

Halep vilayetinin Mara sancağı, 1895 tarihinde Mara merkez kaza olmak üzere Zeytun, Pazarcık, Andırın ve Elbistan kazalarından meydana gelmekteydi. Bu dönemde sancağın genel nüfusu 144.728 kişi olup bu nüfusun 114.914'ü Müslüman, 20.977'si Gregoryen Ermeni, 4.167'si Katolik Ermeni, 3.441'i Protestan Ermeni, 198 Musevi ve 981'i de yabancılardan oluşmaktaydı²⁷⁹. Mara sancağındaki isyan, Zeytun isyanıyla birlikte eş zamanlı olarak ortaya çıktı.

Mara Ermeni halkı, genellikle A ustos, Eylül, Ekim aylarının tamamını Kasım ayının ise yarısını buralarda geçirmekteydi. Bu sene aykırı olarak Ekim ayının ortalarına doğru buralarını bırakarak Mara'ya döndüler. Ayrıca saçma, kurun ve sair patlayıcı ve yanıcı maddeleri satın alarak isyana hazırlandılar.

Mara'da Ermeni isyanı, 24 Ekim 1895 Perembe gecesini saat iki civarlarında on beş kadar Ermeni fedaisi tarafından, bir Müslüman gencinin katledilmesiyle başladı. Ertesi Cuma günü ise saat beşlerinde bir Müslüman ile bir Ermeni kasap arasında geçen tartışmadan sonra hemen "yangın var" diye bir parola çıkarıldı. Bunun üzerine Ermenilerin hepsi dükkanlarını kapayarak evlerinde ve kiliselerde toplanmaya başladılar. Akabinde Karamanlı'da iki Müslüman'ı katledip Kümbet mevkiinde de

²⁷⁸ Bruce Masters, "Halep", A, C.15, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 246.

²⁷⁹ Halep Vilayeti Salnamesi, Halep Vialyat-ı Matbaası, Hicri 1313 (Miladi 1895), ss. 271-279.

Müslümanlara ve devriye kolu gezen askerlere silahla ate ederek isyana devam ettiler²⁸⁰.

Bunların amaçları di er yerlerde oldu u gibi Müslümanlar Cuma namazında iken camileri basmaktı. Ayrıca Pazar ak amı bekledikleri Zeytunluların Mara 'a geli leriyle birlikte hepsi hücum etmeyi önceden planlamı lardı. Ancak bir Müslüman ile bir Ermeni kasap arasında geçen tartı ma, i in vaktinden önce ortaya çıkmasına neden oldu. Böylece planları da bozulmu olmaktadır.

27 Ekim'de Ermeniler, yine çar ı ve hanelerinde silah atmaya ba ladıklarından, Müslümanlar da kendilerini de nek ve sopalarla müdafaa ederek kar ılık vermekteydi. 30 Ekim'de altı günden beri Mara 'ta bulunan bütün Ermeniler dükkanlarını kapayıp silahlı bir halde yirmi nüfus bir haneye toplanmı tı. Böylece Mara sanca ı bir ihtilal haline dönü mü tü²⁸¹. 7 Kasım'da Andırın kazasının Sanafe köyü Ermenileri tarafından yapılan istihkamdan, burada geçmekte olanlara açılan ate sonucunda yedi asker yaralandı, iki Çerkes ve bir Tatarlı da öldü²⁸². Yine 11 Kasım'da Mara 'a ba lı Körtel köyünde otuz be Müslüman'ı öldürdüler ve köylünün birisini ate e atıp yakarlarken elli altı hane olan bu köyü tamamen yaktılar²⁸³. Bu olaylar üzerine alınan askerî tedbirler neticesinde sancak dahilinde isyan yatı tırılmı gibi görünse de 18 Kasım'da olaylar yeniden alevlenecekti.

18 Kasım 1895 Pazartesi günü ak amı Mara 'ın Gönid Mahallesi'nde toplanan Ermeniler, Müslümanlar üzerine silahla ate ederek bir Müslümanı öldürdü. Bir gün sonra da Akdere Kilisesi'nden ekerdere ve Gönid mahallerindeki Ermeni evlerinden, piyade askerleriyle Müslümanlar üzerine dört saat kadar silahla ate edildi. Bu çatı malarda da birkaç hane ve Akdere Kilisesi tamamen yandı²⁸⁴. 4 Aralık gecesi Zeytun e kıyası, Mara 'a altı saat mesafede Demerek ve Sarılar köylerini basarak buralarda da kırk Müslüman hanesini ate e verdi²⁸⁵. Alınan tedbirler neticesinde Mara merkezinde isyan yatı tırıldı.

²⁸⁰ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 119.

²⁸¹ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 106.

²⁸² Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 104.

²⁸³ **BOA., HR. SYS.**, 2810 / 2.

²⁸⁴ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 116.

²⁸⁵ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 135-148.

8.2. Zeytun isyanı (24 Ekim 1895 – 28 Ocak 1896)

Ermenilerin, vilayet genelinde isyan çıkardıkları bir başka yer ise Marasınca'nın Zeytun kazasıydı. Zeytun, bugün Süleymanlı adıyla bilinen Kahramanmaraş'a bağlı, Berit Dağları eteğinde ve Göksun'dan gelen Ceyhun nehrinin kollarından birinin üzerinde olan küçük bir kasabadır²⁸⁶. 1895 yılında kazanın nüfusu ise 16.724 kişiydi. Bu nüfusun 7.534'ü Müslüman, 8.486'sı Gregoryen Ermeni, 443'ü Katolik Ermeni ve 261'i ise Protestan Ermeni'den oluşmaktaydı²⁸⁷.

Zeytun isyanı, bölgeye gelen Baron Agasi ve adamları tarafından çıkarıldı. Agasi, Osmanlı kaynaklarına göre Haçin²⁸⁸ kazası ahalisinden²⁸⁹. Egitim için Amerika ve İngiltere'de bulundu. 1893 yılında birtakım arkadaşlarıyla birlikte Kıbrıs'a ve oradan çok miktarda cephane ve silahla bir yelkenliyle Antakya kazasına bağlı Süveydiye'ye²⁹⁰ geçti. Burada yayan Ermenileri, Hınçak komitesine üye yaptı²⁹¹. Buradan da Kilikya bölgesine geçti. Arkadaşları Hraçya, Abah, Mleh, Ni'an ve Karabet de bölgeye geldi. Arkadaşlarıyla birlikte isyana hazırlık yapabilmek için Kilikya'nın farklı bölgelerine dağılarak bölgedeki Ermenileri, Müslümanlara karşı örgütlediler.

Bölgedeki Ermenileri Müslümanlara karşı örgütlemek için Agasi, Maras'a oradan Antep'e geçti ve 1895 yılının yazında tekrar Maras'a geldi. Buradaki Ermenilerle, Zeytun'da çıkaracakları isyanla eş zamanlı olarak Maras'ta da isyana başlamaları konusunda anlaşmıştı²⁹². Agasi önderliğindeki söz konusu komitacılar²⁹³, bölgede örgütlenmelerini tamamlayarak 1895 yılının Temmuz ayında Avrupa'dan getirdikleri silahlarla birlikte Zeytun'a geçti²⁹⁴.

²⁸⁶ Ural, *a.g.e.*, s. 250.

²⁸⁷ **Halep Vilayeti Salnamesi**, s. 273.

²⁸⁸ Bugünkü adı Saimbeyli'dir.

²⁸⁹ Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e., I.*, s. 146.

²⁹⁰ Bugünkü adı Samandağ'dır.

²⁹¹ Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e., I.*, s. 146.

²⁹² **BOA.**, Y. PRK. ZB., 17 / 29.

²⁹³ Agasi ve arkadaşları, Zeytunlu Ermenileri gerek para dağıtarak ve gerekse yabancı dilde yaptıkları konuşmalarla etkilemeyi başarmışlardır. Bu konuşmalar, başka takıp askeri uniformalar giymeleri, isyanın başlamasında haklarında İngiliz ve Fransız olduğu yönünde söylentiler çıkmıştır.

²⁹⁴ Muammer Demirel, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)**, British Documents on Armenians (Belge No: 54), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 161 (Zeytun isyanı ile ilgili olarak İngiltere'nin Halep Konsolosu Barnham'ın raporu).

Agasi yaptı 1 toplantılarda, gerekli para ve yardımın komite tarafından verildi ini söylerken, ngiltere'nin Halep konsolosu ile sürekli irtibatla oldu unu ve ngiltere'nin isyan ba ladı 1 sıralarda kendilerine destek için Halep'in skenderun limanına kuvvetler gönderece ini Ermeni halkına inandırdı²⁹⁵.

Kilikya bölgesinde isyanın neden çıktığını ve yapılan eylemleri anlatması bakımından Mara Meclisi dare Azası Agop Çorbacıyan'ın hanesinde yapılan arama sonucunda ele geçen mektuplardan biri önemliydi. Mektup 27 Ekim 1895 tarihinde Ermeni komitecisi Artroni'den, bölgede faaliyet gösteren Dragas'a yazılmıştı. Buna göre; "..... Avrupa'nın istedi ini sultan kabul etti"²⁹⁶. *hsanı ahane yalnız altı vilayet için oldu u halde, bunu ihsan olarak telakki etmeyiniz. Zaten verilecektir. Çünkü, o yerlerde kan döküldü. Kilikya ahalisi rahat dururlarsa divanedirler. Altı vilayet Ermenileri gibi Kilikyalılar da kan dökerlerse ayrıca ba ımsız bir hükümet almak için bugünkü fırsattan istifade ederler. Sefir [ngiliz] benim mütalaama hak verdi. Kilikya'yı iyice anladı ve Kilikya'nın altı vilayetle birle mesi gerekti ini söyledi. Ermenistan meselesi imzalanmasın imzalanmasın, Kilikya meselesi ayrı bir eydir. Siz bir dakika bile durmayın. Hemen isyanın ba ında Zeytun ehrinin kı lasını, silah deposunu zabtetmelisiniz ve hükümet idaresini ele aldı nız vakit i i daha da ileri götürmelisiniz. Velhasıl her ne lazımsa bir an evvel yapmalısınız. Osmanlıların bu havalide ancak üç be yüz askeri vardır. Bunun da ço u Süveydiye iskelesine gönderilmiştir. Yalnız altmı kadar esterli kuvveti burada bulunmakta ve kasaba içinde bir tabur namını almı tır. Osmanlı maliyesi iflas topunu atmı tır. Ah sevgilim, u vakti fırsatı ganimet bilin ve hiçbir eye inanmayın. Daima kavga edin. Kilikya'yı zabtetti iniz vakit, bütün milleti kurtarmı olursunuz. Ona göre hareket edip bu fırsatı elden kaçırmamalısınız. Sonradan kan dökülece ine imdi dökmeliyiz. Hatırdan çıkarılmasın, Avrupalıların himayeti Ermenileri muhafaza için de ildir. Kendi menfaatleri içindir. Zira Ermenistan meselesine i tirak olunmayıp da ileri götürülmezse " ark Meselesi" ortaya çıkacaktır. Çünkü maksadımız ilelebet serbest ya amak veyahut ölmektir. Ölürssek Türkiye'yi de öldürüp Avrupa'nın menfaatine ibtâl etme e çalı malıyız. Biz ölmeyece iz. Bu fesadı ne*

²⁹⁵ Demirel, **Ermeniler Hakkında ngiliz....**, s. 159 ; ngiltere, Ermenilerin 1895 yılında çıkardıkları olaylar nedeniyle ıslahatlar konusunda devlete baskı yapmak amacıyla skenderun veya yakın bölgelere Donanma göndermeyi dü ün mü tür. Bkz. Bilal N. im ir, **British Documents on Ottoman Armenians (1895)**, Volume IV., TTK Yay., Ankara 1990, s. 368.

²⁹⁶ Avrupa'nın iste inden maksat, Berlin Antlaşması gere ince, Ermeniler lehine Vilayât-ı Sitte'de yapılacak ıslahatlardır.

kadar ileri götürürsek slamlar ölecektir. Avrupa devletleri Türkiye'yi taksim ettikleri vakit, kısmı azamını bize terk edeceklerdir. Çünkü birbirleriyle münazaaya cesaret edemeyeceklerdir. Emin olunuz İngiltere Devleti mahvolsa bile Ermenistan'ı Rusya Devleti'nin zabtına geçirmeyecektir ve hatta diğer devletler de bu fikirdedir. Oraca galip veya mağlup olursanız daima bize haber veriniz. Biz de ona göre hareket edelim. Bugün hükümete telgraf gelmiş ve Zeytun yerinden sarsılmış. Niçin telgraf tellerini kesmeyi unuttunuz. Sizi göreyim, Süveydiye'den bir malumat alamadık. İtti imize göre köylüler soğumu lar ve fesat çıkarmak istemiyorlarmı. Acaba doğru mu? Tahkik ettirip bize yazınız. Sevgili Raçba'ya, Abah'a, Dirvartaks'a, Melisas'a ve herkese selamlar"²⁹⁷.

Mektuptan da anlaşılacağı üzere Kilikya ve civarında Ermenilerin çıkardıkları ya da çıkaracakları isyanlarla ayrı bir Ermeni devleti kurmak düşüncesi hakim olduğu görülmektedir. Bu amaç doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Agasi ve arkadaşları bölgeye geldikten sonra Ermenilerle jandarmalar arasında ilk çatışma 17 Ekim'de meydana geldi. Yarım saat kadar süren bu çatışmada ölen olmadı. Agasi, Ekim ayının başlarında Abah, Mleh ve Hraçya ile birlikte Zeytun'a bağlı Alaba köyüne giderek oradaki Ermenileri Hınçak Komitesi'ne üye yapıp buradan isyan için gerekli malzemeleri temin etti. Bu durumun haber alınması üzerine Zeytun'da görev yapan jandarmalardan Urfalı Mustafa ve Döngelili Süleyman, tahkikat yapmak için Alaba köyüne gönderildi. Bunlar çeteciler tarafından yakalanarak katledildi²⁹⁸.

19 Ekim'de Agasi, bir grup Alaba lı Ermeni ile Andırın kazasının Kemerli köyüne saldırdı. Burada iki erkekle bir kadını yaralayıp yanlarında bir miktar sırtı alarak götürdü. 20 Ekim'de ise Mara ve Antep'ten gelen bazı Ermenilerin de katıldığı Zeytunlular, Elbistan kazasına bağlı Göksun nahiyesinin Döngel ve Kireç köylerine saldırılar düzenledi²⁹⁹.

Zeytun ve Alaba 'tan gelen Ermeniler, 24 Ekim 1895'te Karanlık Dere adı verilen vadide toplanıp burada isyanın nasıl yapılacağını planlayarak isyana başladılar³⁰⁰. Zeytun ve Alaba Ermenilerinin yanı sıra buraya Fırnis, Keban, Sisne, Londak, Karamanlı, Döngel, evliki köylerinin Ermenileri de geldi. Ayrıca buraya Mara, Antep, Urfa,

²⁹⁷ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I.**, ss. 128-130.

²⁹⁸ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I.**, s.146-147.

²⁹⁹ Demirel, **a.g.e.**, s. 160.

³⁰⁰ Uras, **a.g.e.**, s. 491.

Halep, skenderun, Adana, Haçin, Kayseri, Gürün, Sivas, Mamuretülaziz, Bitlis, Van ve Diyarbakır Ermenilerinden kimileri gelerek dahil oldu, kimileri de bir takım ianeler gönderdi³⁰¹.

syanın ba laması üzerine Ermeni Patri i zmirliyan, Mara ve Zeytun murahhaslarından, Zeytun Ermenilerine fesat hareketlerinden vazgeçmeleri için nasihat etmelerini istemi ti³⁰². Bununla olayların durması ümit edilmekteydi. Ancak hadiseler durmayarak olanca hızıyla devam etti i görülmekteydi. Zeytun Ermenileri, isyana devam ederek Zeytun kazasıyla ileti im kurulmaması için Mara ve Elbistan telgraf tellerini kesti³⁰³. Çevre köylerdeki Ermeniler de yava yava Zeytun'a toplanmaya ba ladı³⁰⁴.

syan ba ladı ı sırada iki topla müdafaa edilen Zeytun Kı lası'nda Miralay ffe Bey tarafından kumanda edilen 562 asker bulunmaktaydı. Kı la Ermeniler tarafından i gal edildikten sonra 97 asker çe itli tarihlerde kurtularak Zeytun'da 465 asker kalmı ti³⁰⁵. Zeytun Hükümet Kona ı'nda ise 80 asker vardı³⁰⁶. Görüldü ü üzere Zeytun hadiseleri ba ladı ı vakitte kazada bulunan askerî kuvvet ehemmiyetsizdi. syanın dört be ay kadar sürdü ü göz önüne alınırsa V. Ordu mıntikasından ve III. Ordu bölgesinden de bir liva redif askeri buraya sevk edilecek ve isyan kontrol altına alınmaya çalı ılacaktı. Böylece çıkması muhtemel isyanların daha çıkmadan kontrol altına alınması amaçlanmaktaydı.

Zeytun ve civar yerlerden gelerek Zeytun'da toplanan Ermenilerin sayıları on binin üzerinde oldu u belgelerden anla ılmaktaydı³⁰⁷. Bir gurup Ermeni, 28 Ekim sabahı kı layı kuzeydo u tarafından ku atarak tepeden gelen su kayna ını kesti. Di er bir gurup ise çevredeki evlerin kuzey ve güneyinden saldırıya geçerek kı layı ku attı. Ermenilerle kı lada bulunan askerler arasında çatı malar ba layıp aralıksız devam etti. Ermeniler kasabada bulunan hükümet kona ını da ku atıp 29 Ekim'de burayı ele

³⁰¹ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 147.

³⁰² Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 128.

³⁰³ **BOA.**, A. MKT. MHM., 646/29 ; Ermenilerin kestikleri telgraf hattı Mara ve Elbistan arasında olup her iki tarafa da sekiz saat mesafede bulunmaktaydı. **BOA.** Y. PRK. UM., 33/22.

³⁰⁴ **BOA.**, A. MKT. MHM., 646/22 ; Y. PRK. UM., 33/92.

³⁰⁵ **BOA.**, *aynu yer.*

³⁰⁶ Demirel, **a.g.e.**, s. 161.

³⁰⁷ **BOA.**, *aynu yer* ; Zeytun'da toplanan Ermenilerin sayısını Esat Uras kitabında 2.000 silahsız 4.000 silahlı toplam 6.000 Ermeni oldu unu yazmı tır. Uras, **a.g.e.**, s. 491.

geçirdi. Cami ve telgrafhane dı ında kalan tüm Müslüman hanelerini yaktı. Cami ile telgrafhaneyi ise 30 Ekim’de ele geçirdiler³⁰⁸.

Ku atma nedeniyle aç ve susuz kalan askerler, 30 Ekim’de Ermenilerin kı layı yakma tehditleri kar ısında teslim olmak zorunda kaldı. Elbistan ve Zeytun arasında telgraf telleri kesik oldu u için kı lanın dü tü ü haberi ancak 31 Ekim ak amı Mara ’a ula abildi³⁰⁹. Mara Mutasarrıfl ı tarafından Osmanlı Hükümeti’ne 2 Kasım 1895 tarihinde çekilen telgrafta, Zeytun kı lasının e kıya eline geçti i, içindeki dört yüzden fazla askerin silahlarının alınıp, Zeytun kasabasının içine nakledilerek esir edildikleri haber verilmekteydi³¹⁰. Kı lada bulunan katip, tabur imamı, sıhhiye memurları, iki yüzba ı, yedi mülazım ve elli kadar asker kaçmayı ba ararak Mara ’a geldi. Miralay ffet Bey, Kola ası, Topçu Mülazımı ile dört yüzün üzerinde asker esir alınarak Ermenilerin evlerine yerle tirildi³¹¹. Zeytun kı lasının Ermenilere teslim edilmesinde sorumlulu u olan subaylar, isyan sonrası Halep’te kurulan divan-ı harpte yargılandı³¹².

Zeytun’a hakim olan Ermeniler, isyana devam ederek çevredeki Müslüman köylerine Ekim ayının sonlarından itibaren baskınlar düzenlemeye ba ladı³¹³. Zeytunlu Ermeniler, Andırın’a ba lı Kahali köyünü basarak köylülerin mal, mülk ve hayvanlarını ya malayıp, erkek ve kadınlardan birkaç ki iyi yaraladı. 30 Ekim günü Göksun’dan Mara ’a gelmekte olan Feke nizamiye mülazımlarından Hasan A a, e i ve üç evladına saldırıp hepsini öldürdüler³¹⁴.

Ermeniler, Ekim ayının sonlarından Aralık ayının 15’ine kadar otuzun üzerinde Müslüman köyüne baskınlar düzenleyip, buralarda birçok savunmasız insanı vah iyane bir ekilde katlederek hanelerini ate e verdiler³¹⁵.

³⁰⁸ Demirel, **a.g.e.**, s. 161.

³⁰⁹ Demirel, **a.g.e.**, s. 162.

³¹⁰ **BOA.**, A. MKT. MHM., 646/22.

³¹¹ Kaçmayı ba aran askerlerin ifadelerine göre, hükümet kona ındaki askerler silah kullanmaksızın Zeytun Kaymakamı Avni Bey’in emriyle teslim olurken kı ladaki askerler ise iki gün boyunca imkan dahilinde sava mı lar ve kı la kar ısında ki tepeye birkaç top attıktan sonra üçüncü günü ate i keserek 400 tüfek, 2 top, 30 sandık fi ek ve 3 sandık top mermisi ile birlikte Miralay ffet Bey’in emri ile teslim olmu lardır. **BOA.**, A.MKT. MHM., 646/30 ; Y. PRK. ASK., 108/30.

³¹² **BOA.**, A. MKT. MHM., 653/19 .

³¹³ **BOA.**, A. MKT. MHM., 646/1.

³¹⁴ **BOA.**, A. MKT. MHM., 646/29 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1709/1624 ; Demirel, **a.g.e.**, s. 162.

³¹⁵ Ermenilerin bastıkları köyler arasında Kemerli, Döngel, Kireç, Bertiz, Ba ak, Maksutlu, Kahali, Karadut, Çukurhisar, Kurtlar, Kö erge, Göksun, Baytimur, Ba an, Körtel, Üzeyirli, Keban, Andırın kazası

1 Kasım'da bastıkları Çukurhisar köyünde doksan beş çocuğu, kırk kadını ve yüz elli kadar da erkeği katledip yüz seksen haneyi de yaktılar³¹⁶. 14 Kasım'da saldırdıkları Keban isimli Müslüman köyünde, altmış ki iyiy öldürüp, elli beş haneyi ateşe verdiler. Yine aynı günün akşamı yüz kırk kişi atlı ve askeri elbise kıyafetinde olup silahlı 700 kişiden oluşan Zeytun ve Alabalı Ermeniyekıyası, Andırın Kazasına saldırarak burada birçok Müslüman'ı öldürüp mallarını gasp ettiler. Bunun yanı sıra Hükümet Konağı ile haneleri ateşe verip mahallî memurlarla ahalinin ailelerini esir alarak Zeytun'a getirdiler³¹⁷.

15 Kasım Cuma günü Zeytun'a tabi 2.500 kadar Alabalıyekıyası, Göksun nahiyesinin köylerine baskınlar düzenleyerek buralarda birçok ki iyikatledip hanelerini yaktılar³¹⁸. 5 Aralık'ta ise Demireb ve Mollalı köylerine saldırarak kırk kadar evi ateşe verdiler³¹⁹. Zeytun'a balı Mihal köyünde ise üç çocuk, beş kadın ve iki erkeği öldürdüler. Köyden kaçmayı bakanlar, Elbistan kazasının Göksun nahiyesine sınıdı. Yine civar köylerde iki yüz altmış altı kişinin ölümüne neden oldular³²⁰.

Diğer köylerde ise sayısı tespit edilemeyen çok sayıda Müslüman'ı katledip beş yüz civarında da Müslüman hanesini yaktılar. Bu arada esir edilen dört yüz kadar da Türk askeri Ermeni kadınları tarafından ta larla, sopalarla, bıçak ve baltalarla öldürülüp cesetleri Kargalar Köprüsü'nden Zeytun ırmağına atıldı³²¹. Saldırılardan kaçan Müslümanlar, Mara'asınırlarken Ermeniler ise önce Fırın'a daha sonra Zeytun'a kaçtı³²².

Alınan askerî tedbirler sayesinde Aralık ayının ortasından itibaren Zeytunlu Ermenilerin, Müslüman köylerini basıp yamalamalarının büyük ölçüde önüne geçildi. Baskın teebbüsleri bakanısız olmaya başladı. Zeytun üzerine yapılan askerî hareket devam ederek kasaba kuatılıp i gal altındaki kıla 23 Aralık'ta Ermenilerden geri

merkezi, Nadirli, Yenice kale, Mucukderesi, Musalı, Demir Bey, Sarı Mollalı, Mihal, Gürcü, Okatar, smailli, Sürkürü, Geben, Gürünler ve Kerimli köyleri zikredilebilir. **BOA.**, HR. SYS., 2810 / 2 ; Y. PRK. UM., 33 / 21 ; Demirel, **a.g.e.**, s. 160-163 ; Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 107 – 147.

³¹⁶ **BOA.**, HR. SYS., 2810/2 ; Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 147.

³¹⁷ **BOA.**, HR. SYS., 2810 / 2 ; Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 109.

³¹⁸ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 134.

³¹⁹ **BOA.**, A. MKT. MHM., 647 / 36.

³²⁰ **BOA.**, HR. SYS., 2810 / 2.

³²¹ Demirel, **a.g.e.**, s. 164-165.

³²² Bilal N. imir, **Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1895-1896)**, Volume III., TTK Yay., Ankara 1999, s. 282 ; Demirel, **a.g.e.**, s. 163.

alındı. Kı lada bulunan Ermeniler ise açtıkları bir delikten kaçarak Zeytun kasabasına sınındı³²³.

Tam sonuç alınacağı sırada İstanbul'da yabancı devlet elçileri arabuluculuk yaparak hareketi durdurdu. İstanbul'daki yabancı devlet elçileri, Halep vilayetindeki konsoloslarını bu konuyu konu makla görevlendirdi³²⁴. Bunun üzerine altı devletin konsolosları, 1 Ocak 1896 tarihinde Zeytun'a gelip görüşmelere başladı. Nihayet 28 Ocak 1896 tarihinde daha fazla günahsız insanların ölmemesi için Zeytun asileriyle bir antlaşma yapılarak Zeytun'da sükunet sağlandı³²⁵. Antlaşma imzalandıktan sonra Zeytunlular esir olarak tuttukları Miralay İffet Bey'i ve Kaymakam Avni Bey ile elli altı tutsak konsoloslara teslim etti. Bununla birlikte konsoloslara kı ladan ele geçirdikleri martini tüfeklerinin bir kısmını da verdi. Yine yapılan antlaşmanın hükmünce, genel affı çıkarıldı, ülkeyi karıştıran be ihtilal komitecisine topraklardan çıkma hakkı tanındı, arazi vergileri hafifletilirken diğer vergilerden vazgeçildi, genel kanunlar çerçevesinde Zeytun'da ıslahat yapılmasına karar verildi.

8.3. Urfa İsyanı (27-30 Ekim 1895)

Ermeniler, Maraş'tan sonra Urfa sancağında da hadiseler çıkararak isyan etti. Müslümanlardan birinin, bir Ermeni'yi öldürmesi üzerine Urfa isyanı meydana geldi³²⁶. 27 Ekim 1895 Pazar günü saat altı sıralarında aktar esnafından Birecikli Mehmet oğlu Smail ile Ermeni Sarraf Bogos'un arasında çıkan tartışma üzerine Smail, Bogos'u kamayla öldürmesi Urfa isyanının ortaya çıkmasına neden oldu. Smail, kaçmaya teşebbüs ettiği esnada jandarmalar tarafından yakalanarak Kilise Karakolhanesine götürüldü. Bu sırada toplanmış olan bir hayli kalabalık Ermeni, karakolhaneye saldırarak Smail'i dört yerinden bıçakla yaraladı. Buna müteakip toplanmış olan 1.000 kadar Ermeni, karakolhanenin camlarını kırdı ve birkaç bir takım saldırılarda bulundu.

³²³ BOA., Y. PRK. A., 10 / 76.

³²⁴ Ermenilerle Osmanlı Devleti arasında aracılık yapmak için Zeytun'a Rusya'dan Yakimansky, talya'dan Vitto, Fransa'dan Bartelemi ve İngiltere'den Barnham gitmişlerdir. talya konsolosu aynı zamanda Almanya ve Avusturya'yı da temsil etmiştir.

³²⁵ Osmanlı Devleti'nin Zeytun asileri ile imzaladığı antlaşmanın ayrıntısı için bkz. Uras, **a.g.e.**, s. 492-493 ; Ural, **a.g.e.**, s. 254-255.

³²⁶ BOA., Y. MTV. 130/106.

Bunun üzerine olay mahalline yeti en jandarma ve nizamiye askerleri, ba ka bir olayın çıkmasına izin vermeden smail'i hükümet kona ına götürdü. smail buraya geldikten be dakika sonra aldı ı yara sonucu öldü.

Olaydan bir gün sonra Pazartesi sabaha kar ı saat be buçuk civarlarında bir takım Ermeniler, ehrin etrafında devriye gezmekte olan jandarma süvarisine ate ederek isyana devam etti³²⁷. Yine aynı gün ö len saat bir buçuk iki civarlarında Ermenilerin çar ıya hücumlarıyla çatı malar büyüdü. Askerlerin kar ılık göstermesi üzerine evlerine kapanan Ermeniler, buradan gelip geçmekte olan ahali üzerine ate ederek birçok ki iyi öldürdü³²⁸. Arbede esnasında civardan olayı duyup gelen Kürt ve Araplar, birçok e yayı ya maladı. Ya ma edilen e yaların bazıları geri alınarak mahalli hükümete teslim edildi. Her ne kadar olaylar yatı mı gözüксе de Ermeniler, 30 Ekim Çar amba gününün ak amına kadar silah kullanmaktan geri durmadı. Aynı gün 100 kadar Ermeni hükümete sı narak güvenli mahallelere yerle tirildi. Ermeni mahallesi askerler tarafından kordon altına alınarak olayların tekrarlanmaması için çalı ıldı. Üç dört gün devam eden Urfa isyanında her iki taraftan da birçok ölü ve yaralı oldu³²⁹. Bu isyanların önlenmesi ve çıkması muhtemel isyanların önüne geçmek için var olan nizami kuvvetlerin yanı sıra Urfa Redif Taburu silah altına alınarak mahallinde istihdam edildi³³⁰.

8.4. Antep syanı (16 Kasım – 4 Aralık 1895)

Urfa'dan sonra Ermenilerin olaylar çıkarak isyan ettikleri bir ba ka yer ise Halep vilayetinin Antep kazasıydı. 16 Kasım 1895 Cumartesi günü sabahleyin Ermeni bölücülerinden Babek o ullarının kö klerinden atılan bir silahtan, bir erkek çocu unun ölmesi, Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatı maların ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Bunun neticesinde askerler olay mahalline yeti inceye kadar Müslümanlardan elli dokuz ki i öldü, yüz on ki i de yaralandı. Ermenilerden ise yüz on bir ki i öldü, doksan yedi ki i yaralandı. Yaralılar hemen tedaviye alınırken, yakla ık bin ki ilik Ermeni

³²⁷ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 106.

³²⁸ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 99.

³²⁹ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 107.

³³⁰ **BOA.**, Y. MTV. 130/106.

saldırganları da olaya karı tı ı gerekçesiyle tutuklandı. Bunların haneleri askerler tarafından korunurken ailelerine de devlet tarafından tayinat verildi³³¹. syan yatı mı gözüксе de Ermeniler, küçük çaplı olaylarla isyana devam etti.

4 Aralık'ta Antep'in Eblahan Mahallesinde Yakut o lu Agop'un evinin damından Konbuz adında bir bomba sokakta bulunan Deveci Hacı Halil ve o lu Ahmet, Mehmet o lu Ömer ve Musa karde ler ile Gedik o lu Hasan ve Ali o lu Mehmet ahıslarının ortalarına atılmasıyla patladı. Patlayan bomba bazılarını öldürdü, bazılarını da yaraladı³³². Yine 12 Aralık'ta aynı mahallede iki Ermeni bölücüsü hanelerinden karakola ate açtı³³³. Daha sonra failler yakalanarak divan-ı harbe teslim edildi.

9. ADANA V LAYET

Halep vilayetinden sonra Ermenilerin 1895 yılında olay çıkararak isyan ettikleri bir ba ka vilayet ise Adana idi. O günkü idari taksimata göre vilayet, Adana, Cebeli Bereket (Yarpuz), Mersin, Kozan (Sis) ve çil (Silifke) sancakları olmak üzere be sancaktan meydana gelmekteydi. Bu sancaklara ba lı yirmi kaza, otuz bir nahiye bulunmaktaydı³³⁴. Akdeniz'e ve Kıbrıs adasına yakın olmasıyla stratejik bir öneme sahip olan Adana vilayeti, Ermeniler tarafından geçi güzergahı olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca Ermeniler, burada kuracakları Kilikya devletine de vilayeti dahil etmekteydi.

1895 Adana isyanları inceledi inde Zeytun Ermenilerinin Müslüman köylerine taarruzu olarak görülmekteydi. Bu havalide Ermenileri, isyana te vik amacıyla komite tarafından görevlendirilen Ermeni bölücüleri Sökükcü ahin, Baron Vartan, Mara lı Protestan vaizi Namun adında ahıslardı. Bu ahısların yanı sıra isyanları köylerde alevlendiren Ermeni fesatçıları da bulunmaktaydı³³⁵. Bu dönemde en tesirli hadiseler Çokmerzmen'de meydana geldi.

³³¹ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 131.

³³² Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 134.

³³³ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 135.

³³⁴ *Osmanlı Atlası*, s. 58.

³³⁵ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 143.

24 Ekim 1895 tarihinde Çokmerzmen Ermenilerinin Ocaklı köyünde İngiliz askeri geliyor diye gösteri yapacakları ve buna karşı koyan olursa silahla karlılık verecekleri haberinin alınması üzerine, vilayet merkezinden iki bölük asker Ocaklı köyüne sevk edilip çıkması muhtemel isyanın önü alınmak istendi³³⁶. Ancak olaylar Kasım ve Aralık aylarında çeşitli köylere düzenlenen baskınlarla birlikte Adana Ermenileri ve Zeytun e kıyası tarafından devam ettiği görülmektedir.

5 Kasım 1895 gecesi Payas kazasının Karahöyük köyünde Kebanlı Karabetin çiftli ini 100 kadar silahlı Ermeni e kıyası basarak üç yüz büyükbaş hayvan ve e yasını gasp etti. Ertesi gece ise yine Karahöyük'te Rum Manol'un çiftli ini basıp kapılarını kırarak içeri girdiler. Manol'un hademesi olan Kigork'u yaralayıp misafiri Yunanlı Yani'yi öldürdüler³³⁷. 6 Kasım'da Çokmerzmen, Hasanbeyli ve Ocaklı köyü Ermenilerinden oluşan e kıya çetesi, Osmaniye civarlarına saldırılar düzenledi³³⁸.

Payas ve Osmaniye olaylarının yanında vilayet dahilinde Ermeniler, Çokmerzmen'de isyana hazırlık için cephane, silah ve mühimmat tedarik ederek burada tabya ve istihkamlar hazırladı. Yapılan bu hazırlıklara çevreden gelen Ermeni e kıyaları da eklenerek sayıları beşine ulaşan Ermeniler, Küçük Kethüda (Serkis Höcükyan) önderliğinde 10 - 11 Kasım tarihlerinde isyan ettiler³³⁹. Küçük Kethüda, Ocaklı köyü papasının biraderi Kigork, Serkis, Karaköpek ve Basmacı oğlu Sahak ile birlikte Ocaklı köyü kilisesi sokasında Dikilita köyünden gelmiş olan Diyarbakırlı Kör Hüsnü'yü katlettiler. Bu olay üzerine yetmiş zabıta kuvvetleri tarafından Küçük Kethüda tutuklandı.

Olayı müteakip Ocaklı köyü papası "*Beni öldürüyorlar*" diye bağırarak Çokmerzmen'e kaçtı. Burada olayı iditen Ermeniler, silahlanarak Garirli köyünü basıp köydeki Ermenileri alarak tekrar Çokmerzmen'e geçtiler. Akabinde Süveydiye, Mara ve Zeytun Ermeni e kıyalarından elli kadar ahıs – ki bunların bazıları başı sarıklı, sakallı hoca kıyafetinde olup bazıları ise Çerkes ve ağıret kıyafetindeydi³⁴⁰ – Ocaklı ve Garirli Ermeni hanelerini ateşe verdi.

³³⁶ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I.**, s. 97.

³³⁷ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I.**, s. 102.

³³⁸ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I.**, s. 147.

³³⁹ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I.**, s. 105.

³⁴⁰ Bu bilgiyi Ermeni casusu olarak bölgeye gelen Mara lı Vartuvar'ın tevkif edildikten sonraki ifadesinden öğrenmekteyiz. Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e., I.**, s. 145.

Bu olaylar üzerine 13 Kasım'da Zabtiye Mülazımı Recep A a ve Müftü Efendi ile e raftan birkaç ki i nasihat edip olayları yatı tırmak için Çokmerzmen civarına gitti³⁴¹. Ermeniler, bunlara bir takım hakaretlerde bulunarak üzerlerine silahla ate etti³⁴². Bu te ebbüsten netice alınamadı ı isyanın büyüyerek çevreye yayılmasından anla ılmaktaydı. Ermeniler, Üzeyirli köyüne hücum ederek buradaki haneleri yaktılar.

Ermeniler, daha önce köylerdeki de erli mallarını Çokmerzmen'e getirmi ti. Çıkan olaylardan dolayı bölgede Müslümanların ço u redif askerleri olarak silah altına alınmı tı. Asker sıkıntısı çekilmekteydi. Olayların önünün alınması için birkaç tabur asker ile birkaç top istenmekteydi³⁴³. Ancak 26 Aralık'ta 30 askerden olu an bir müfreze Çokmerzmen'e gönderilebildi³⁴⁴.

Hadiselerden sonra Ermeni iddiaları üzerine ara tırma ve inceleme yapmak üzere gayrimüslimlerden olu an otuz ki ilik bir komisyon kuruldu. Kurulan komisyonun yaptı ı incelemelerden, Ermenilerin yandı nı iddia ettikleri hanelerin on be , yirmi kadarı ta ve kerpiçten yapılmı olup di erleri ise tahta, a aç ve ottan yapılmı de ersiz yapıtlar oldu u anla ıldı. Bununla birlikte çiftlik yangını davasında bulunanlar da iltizam bedelini vermemek için çiftli inde samanlık ve bir iki kilo zahire yakmı oldu u yine incelemeler sonucunda ortaya çıktı³⁴⁵. syan sırasında Ermeniler, bu durumu "*Çiftliklerimizi yaktılar, hükümet suçluları yakalamadı*" gibi söylentilerle tahrik amaçlı kullandı.

Çokmerzmen olayından sonra her iki taraftan da ölüm ve yaralanmalar oldu. Ayrıca yakalanan olayın müsebbiplerinden Mara lı Protestan vaizi Namun, ailesiyle birlikte skenderun'a gönderildi, di erleri ise tutuklandı. Seksen dokuz adet tüfek ve bir o kadar tabanca ele geçirildi. Hanelerinin yandı nı bahane ederek Çokmerzmen'e toplanmı olanlardan köylerine dönmek istemeyen Ermenilere, Müslümanlar bütün ya ananlara ra men hanelerini açacaklarını ve kendilerine ia e yardımında bulunacaklarını söylemekteydi.

³⁴¹ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 143.

³⁴² Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 107.

³⁴³ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 105.

³⁴⁴ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 146.

³⁴⁵ Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I.**, s. 144.

10. ANKARA V LAYET

Bu dönemde Ankara vilayeti Ankara merkez, Kayseri, Yozgat, Kır ehir ve Çorum sancağı olmak üzere beş sancaktan oluşmaktaydı. Vilayet dahilinde Ermenilerin 1895 yılındaki isyan provaları, 16 Kasım 1895 tarihinde Beypazarı'na bağlı bir köyün ateşe verilmesiyle başladı. Bu yangından ancak bir cami kurtarılabildi ve birçok zarar ve ziyan meydana geldi. Olayların önlenmesi için vilayet dahilinde silah altına alınan ihtiyat askerleri, bölgeye gönderilerek asayiş sağlanmaya çalışıldı³⁴⁶.

10.1. Kayseri ve Yozgat isyanları (30 Kasım 1895)

Ermeniler, vilayet dahilinde Kayseri ve Yozgat sancaklarında da olaylar çıkararak isyan etti. Komite tarafından bu havaliye gönderilen Avadis³⁴⁷, sözde define aramak bahanesiyle Kayseri ve Yozgat'ta kuyumcu Osep oğlu Dikran ile birlikte Ermeni köylerini gezerek Ermenileri komiteye üye yaptı ve bunlardan topladığı paralarla silah ve cephane satın alarak çıkaracakları isyana hazırlık yaptı³⁴⁸. Avadis, Ermeni köylerini gezdikten sonra Dikran'dan ayrılarak Yozgat'a geldi ve burada hadiseler çıkardı.

Yozgat'ta 19 Ekim 1895 Cumartesi günü medrese bahçesi ile bitişindeki camii avlusuna üç Ermeni imzası ile Türklere karşı hakaret içeren iki yafta atılmasıyla Yozgat olayları başlamış oldu. Yaftalar özetle ihtilal için cemiyet oluşturup mutasarrıf, kumandan paşalarla, polis komiserinin öldürülmesine karar verildikten bahsetmekteydi³⁴⁹. Bu yaftalar, para karşılığında Yozgatlı iki Ermeni tarafından yazılmıştı³⁵⁰. Bunun üzerine ehirde kargaalık çıktı. Ancak kargaalık çok büyümeden kontrol altına alındı. Olayın failleri yakalanarak tevkif edildi. Bu havalide olayları organize eden Avadis'te 10 Kasım'da Yozgat'ta yakalanarak tutuklandı³⁵¹. Olaylar Kayseri olayının çıktığı 30 Kasım'da da devam etti. Alınan askerî tedbirler neticesinde büyümeden yatıştırıldı.

³⁴⁶ BOA, Y. PRK. A., 10 / 59.

³⁴⁷ Ermeni bölücülerinden Kigork oğlu Avadis, aslen Maraşlı olup komite tarafından bu havaliye gönderilmiş olmasına binaen bu tarihlerde Kayseri'de ikamet etmektedir.

³⁴⁸ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., I., s. 115.

³⁴⁹ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., I., s. 101.

³⁵⁰ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., I., s. 115.

³⁵¹ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., I., s. 104.

Yozgat'ta hadiselerin yatı masından sonra Ankara vilayetinin Kayseri sanca ında da olaylar çıktı. 30 Kasım 1895 Cumartesi günü Kayseri'de Ermenilerin silah atmasıyla başlayan olaylarda, Müslümanlardan altı ölü, üç yaralı, Rumlardan iki ölü, Katoliklerden on ölü, üç yaralı, Protestanlardan yedi ölü, üç yaralı, Gregoryan Ermenilerden iki yüz yetmi ölü, kırk yaralı oldu. Mahalli hükümetin ve askerlerin gayretiyle olayların önü alınıp ya ma edilen bazı e yalar bulunarak sahiplerine verildi³⁵².

11. 1895-96 YILLARINDA V LAYÂT-I S ITTE VE ÇEVRES NDEK ERMEN İSYANLARININ GENEL OLARAK DE ERLEND R LMES

1895-96 Ermeni isyanları, 30 Eylül 1895 Babıali gösterisiyle başlayan ve Vilayât-ı Sitte ile çevresindeki ehir, kaza ve köylerde yo un olarak Ekim, Kasım aylarında meydana gelen hadiselerle genel bir isyan hareketine dönü tü. 1895 yılında bu genel isyan hareketi içersinde Vilayât-ı Sitte ve çevresinde Ermeniler, 2 Ekim'de Trabzon'da, 21 Ekim'de Erzincan'da, 24 Ekim'de Zeytun'da, 25 Ekim'de Bitlis ve Gümü hane'de, 27 Ekim'de Mara ve Urfa'da, 30 Ekim'de Erzurum, Bayburt ve Hınıs'ta, 1 Kasım'da Diyarbakır'da, 2 Kasım'da Siverek'te, 4 Kasım'da Malatya'da, 7 Kasım'da Harput'ta, 9 Kasım'da Arapkir'de, 10 Kasım'da Çokmerzmen'de, 12 Kasım'da Sivas'ta, 15 Kasım'da Mu , Merzifon ve Amasya'da, 16 Kasım'da Havza ve Antep'te, 30 Kasım'da Kayseri ve Yozgat'ta, 1896 yılında ise 13/14 Haziran'da Van'da, 20 Haziran'da Niksar'da ve 13 Eylül'de E in'de olaylar çıkararak isyan etti.

isyanların çıkı ekline bakıldı ında, bütün isyanların Ermeniler tarafından başlatıldı ı görülmekteydi. Trabzon isyanı askerî ve mülkî yetkililere açılan ate sonucu, Bitlis, Diyarbakır, Mu , Merzifon ve Amasya isyanları Müslümanların camide oldukları Cuma saatlerinde yapılan saldırılar sonucu, Erzincan ve Niksar isyanları halkın alı veri le me gul oldukları pazar günlerinde ate açılması sonucu, Gümü hane, Bayburt, Sivas, Urfa, Antep, Malatya, Arapkir, E in, Harput, Havza, Kayseri ve Yozgat isyanları Ermeni dükkan ve hanelerinden Müslümanlar üzerine ate açılması sonucu, Erzurum isyanı Erzurum hükümet binasına yapılan saldırı sonucu, Zeytun, Mara ,

³⁵² Hüseyin Nazım Pa a, a.g.e., I., s. 132.

Çokmerzmen isyanları Müslüman köylerine baskın ve saldırılar sonucu, Van isyanı devriye gezen askeri birli e ate açılması sonucu meydana geldi.

Görüldü ü üzere aynı gün ve aynı ekilde birden çok yerde isyan meydana geldi. Bu isyanlar Müslümanların kalabalık bir ekilde buldukları camilerde ya da alı veri te oldukları kasabanın pazar günlerinde meydana gelmesi tesadüf de il, isyanlarda belli bir plan ve programın oldu unu göstermekteydi. Ermeniler, ehirlere çıkaracakları her olaydan önce dükkanlarındaki de erli e yalarını hanelerine götürüp olay günü de dükkanlarını kapatmı tı. Bu ekilde olay çıkararak isyan edeceklerinin sinyalini vermekteydiler. Hatta bazı ehirlere halkı ya ma yapmaya te vik etmek amacıyla dükkanlarındaki bazı e yalarını soka a saçtılar. Alınan askerî tedbirlerle ya ma hadiselerinin önüne geçildi. Ancak alınan tedbirlere ra men bazı ehirlere, olayların karı ıklı ndan istifade ederek ya ma ve gasb hadiseleri ya andı. Ya ma ve gasp edilen mallar, olaylardan sonra kurulan komisyonlar vasıtasıyla bulunarak sahiplerine verildi. Malları bulunamayanlara ise paraları ödendi. syanların çıktı ı bütün mahallerde divan-ı örfi ilan edilerek divan-ı harb kuruldu. Olayların suçluları kurulan divan-ı harbte yargılandı. Di er taraftan isyanların bastırılması sırasında güvenlik kuvvetleri, Müslüman halkın deste ini alarak gayr-ı me ru bir yola sapmadı. Suçlulara yakla ımda herhangi bir ayırım gözetmedi. Bazı ehir merkezlerindeki olayları duyarak galeyana gelip ehre girmek isteyen çevre köylerdeki Müslümanların güvenlik kuvvetleri tarafından engellenmesi, güvenlik kuvvetlerinin asıl gayesinin karı ıklı ın önüne geçmek oldu unu göstermekteydi.

Ermeniler, isyan ettikleri hiçbir ehirde ço unlu u te kil etmemekteydi. Hatta bazı ehirlere Ermeni nüfusu yok denecek kadar azdı. Buna kar ılıklı bölgede IV. ve V. Orduları te kil eden askeri kuvvetlerin yanı sıra di er emniyet güçleri bulunmaktaydı. Dolayısıyla isyan eden Ermenilerin bu askerî kuvvetleri ve ço unluktaki Müslüman halkı ma lup etmeleri beklenilemezdi. Bu gerçe in kar ısında Ermeniler de isyanların askerî açıdan bir sonuca ula ca ı ümidinde de illerdi. syanların gayesi, olaylarda çok sayıda Ermeninin ölmesi sonucunda kamuoyu baskısı üzerine Avrupalı devletlerin olaylara müdahalesiyle bir Ermenistan devleti kurmaktı. Bu açıdan bakıldı ında isyanlarda ne kadar çok Ermeni ölürse, Ermeni komitecileri siyasî açıdan o kadar ba arılı olmu olacaktı. Komitecilerin bu planları, birçok Ermeni ve Müslümanın hayatına mal oldu. Buna kar ılıklı Osmanlı Devleti olaylar nedeniyle batılı devletlerin

çe itli baskılarına maruz kaldı. Buna ra men, izlenen siyasî ve askerî politikalar neticesinde isyanlar kısa sürede kontrol altına alınarak bölgede asayî sa landı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1895-96 YILLARINDAKİ ERMENİ YANLARI NEDEN YLE ALINAN ASKERİ TEDBİRLER

1. REDİF ASKERİ TEKİLİ

1.1. Tekilînin Kuruluşu

Redif askerî tekilî, Sultan II Mahmut döneminde Prusya'daki Landor tekilî örneği alınarak 1834 yılında kurulmuş bir tekilîdir³⁵³.

Bu dönemde bir savaş halinde, silah altına alınan askerlerin bir kısmı gençleri ve eline verilen silahı nasıl kullanacağını bilmemekteydi. Bir kısmı da yaşıtlı olması nedeniyle seferin güçlüklerine dayanacak durumda değildi. Ayrıca ülkenin savunmasına yetecek askeri sürekli olarak silah altında tutmak ülkenin ziraatını, ticaretini ve neslinin çoğalmasını engellemekteydi. Bu sakıncaları ortadan kaldırmak için bir askerî tekilînin kurulması zorunluydu. Bu çerçevede redif askerî tekilî, büyük bir halk kitlesini uzun süre silah altında tutmadan askerlik çağına gelmiş olanları, kendi bölgelerinde az masrafla kısa aralıklarla eğiterek, savaş zamanında ihtiyaç yarayacak yeterli sayıda asker bulundurmaya amacıyla kuruldu³⁵⁴.

"Redif-i Asakir-i Mansure" adı verilen bu tekilînin kuruluşu Mart 1834'te gündeme alınıp bununla ilgili çalışmalar yürütme görevi dönemin seraskeri Hüsrev Paşa'ya verildi. Bu konuda memleketin ileri gelenlerinin görüşleri alındı. Halkın redif yazılmaya heveslendirilmesi için Takvîm-i Vekâî'de makaleler yayımlandı. Tekilînin kuruluşu ve eğitimi konusunda yardımcı olanlara redif subaylığı propagandaları yapıldı. Gerekli çalışmalar tamamlandıktan sonra 1834 yılının Ağustos ayında bir kanunname hazırlanıp II. Mahmut'un fermanıyla yayınlanarak yürürlüğe

³⁵³ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908)*, C. III, Kısım 5, Ankara 1978, s. 195.

³⁵⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 196 ; Musa Çadırcı, *"Osmanlı Ordusu'nda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)"*, *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II*, Ankara 1983, s. 93.

konuldu³⁵⁵. Yayınlanan bu ferman Anadolu ve Rumeli’de redif taburları olu turulacak bölgelere gönderilerek taburların kurulmasına ba landı³⁵⁶.

Redif askerlerinin talimler esnasında gerekli elbise, silah, maa ve tayinatları devlet tarafından kar ılanacaktı. zinli olarak memleketlerine gönderildiklerinde silahları alınıp giysileri toplanacak, ancak redif askeri olduklarını ifade eden fesi devamlı surette takacaklardı³⁵⁷.

Redif taburları bir taraftan bütün sancaklarda yaygınla tırılırken, di er taraftan te kilatın i leyi i ile ilgili problemler gün geçtikçe artmaktaydı. Uygulamada ortaya çıkan sorunları gidermek amacıyla Haziran 1836’dan ba lanarak kurulu ve i leyi inde yeni düzenlemeler yapıldı. Redif talimlerinde münavebe (nöbetle me) usulü getirildi. Taburların ilkbahar ve sonbahar olmak üzere yılda iki defa sancak merkezlerinde yaptıkları talimler, ilkbahar veya yaz aylarında yapılmak üzere yılda bire indirildi. Ancak dörder bölükten meydana gelen taburların her bölü ünün sırayla sancak merkezlerinde üçer aylık talimler yapmaları kararla tırıldı. Böylece hem üretimde aksama olmayacak hem de ehir merkezlerinde güvenli i sa layacak, nöbet tutacak ve gerekti i inde sefere katılacak hazır asker bulundurulmu olacaktı³⁵⁸.

Redif askerlerinin giderlerini kar ılamak için de daha önce olu turulan redif-i mansure hesabı yerine "Redif-i Mansure Hazinesi" adıyla yeni bir hazine kuruldu. Anadolu ve Rumeli’deki birçok bölgenin geliri bu hazineye ayrıldı. Giderlerin kar ılanması için kurulan bu hazine 1844 yılında kaldırıldı³⁵⁹. 1836 yılında yapılan düzenleme ile getirilen yeni uygulamalardan biri de redif taburlarının silah altındayken do acak masraflarının o sancak halkından "iane" adıyla toplanmasıydı³⁶⁰.

Aynı düzenlemeyle subayları dahil 1426 ki iden olu an redif taburlarının mevcudu 860’a indirildi. Her sancakta bir tabur yerine üç tabur bulundurulması kabul

³⁵⁵ Mübahat S. Kütüko lu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asakir-i Mansure", **Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, C. XII, stanbul 1982, s. 128.

³⁵⁶ 1835 yılının ubat ayından 1836 yılının Haziran ayına kadar Anadolu ve Rumeli’de te kili tamamlanan redif taburları sayısı 44 tabura ula mı tı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kütüko lu, **a.g.m.**, ss.132-134.

³⁵⁷ Kütüko lu, **a.g.m.**, s.130.

³⁵⁸ Musa Çadırcı, "Anadolu’da Redif Askeri Te kilatın Kurulu u", **DTCF Tarih Ara tırmaları Dergisi**, C. VIII-XII, S. 14-23, Ankara 1975, s. 69.

³⁵⁹ Musa Çadırcı, "Redif Askeri Te kilatı", **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler I** (25-27 Ekim 1999, stanbul), Ankara 2000, s. 52.

³⁶⁰ Redif askerlerinin giderlerini kar ılamak üzere alınan bu vergi hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütüko lu, "Redif Askeri Giderlerini Kar ılamak Üzere Alınan Bir Vergi ’ âne-i Cihadiyye’ ", **Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II**, Ankara 1983, ss. 145-165.

edildi³⁶¹. Kurulu i lemleri tamamlanan redif taburları üçer üçer birle tirilerek redif alayları olu turulmaya ba landı³⁶². Te kilatın kurulmu oldu u bütün sancaklar, uygun biçimde belirli merkezlere ba lanarak yeniden düzenlenip Anadolu ve Rumeli’de redif mü irlikleri olu turuldu³⁶³. Açıklamaya çalı tı ımız bu düzenlemelerle redif te kilatı istenilen düzeye getirilemedi. Aksaklıklar ve ikayetler sürüp giderken Tanzimat’ın ilanıyla birlikte bütün alanlarda oldu u gibi askerlik alanında da yeni düzenlemeler yapıldı. Yapılan bu düzenlemelerden redif te kilatı da nasibini alacaktı.

1.2. Tanzimat’ın lanından Sonra Te kilatta Yapılan Düzenlemeler

Tanzimat döneminde 1843 yılında askerî alanda do al olarak redif te kilatında da kalıcı ve köklü de i iklikler yapıldı. Osmanlı toprakları be büyük ordu bölgesine ayrıldı³⁶⁴. Düzenli ordu birlikleri "Asakir-i Nizamiye" diye adlandırıldı³⁶⁵. Hayat boyu askerlik sınırlandırılıp askerlik hizmet süresi on iki yıl olarak belirlendi. Bu sürenin be yılı nizamiye (muvazzaf) sınıfında geçecek olup buradan terhis edilenler yedi yıl redif sınıfında hizmet göreceklerdi. Redife geçen askerler, yılda bir kez ba lı oldukları tabur merkezlerinde bir ay süreyle e itim yapacaklar, bu süre içerisinde nizamiye askeri gibi maa ve tayinat alacaklardı³⁶⁶. Her ordu bölgesi nizamiye alaylarının adedi kadar redif bölgelerine ayrılarak, her bir bölgede dört taburlu bir redif alayının kurulması uygun görüldü. Bu ekilde redif birlikleri her biri 800 mevcutlu 120 taburu buldu³⁶⁷. Asker almada kura usulüne geçildi ve be yıl arka arkaya bo kura çekenler redif sınıfına geçeceklerdi³⁶⁸. Yapılan bu köklü de i iklikle redif birlikleri artık yedek (ihtiyat) ordu

³⁶¹ Kütüko lu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu.....", s. 141.

³⁶² 1838 yılında kurulan redif alaylarının sayısı Anadolu’da 33’e, Rumeli’de 5’e yükselmiştir. Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s. 198.

³⁶³ Bu mü irlikler; Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın, Erzurum ve Edirne redif mü irlikleri idi. Bu mü irliklerin sancaklara göre dağılımı için bkz. Kütüko lu, **a.g.m.**, s. 142-143.

³⁶⁴ Osmanlı Ordusu; 1843 düzenlemesiyle Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan olmak üzere be ordudan oluşurken 1848 yılında Irak ordusunun kurulmasıyla ordu sayısı altıya çıktı. 1869 düzenlemesi ile yedinci Yemen ordusunun kurulmasıyla da ordu sayısı yediye çıkmış oldu. Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s. 201-202-206.

³⁶⁵ Musa Çadircı, "Yenileme Sürecinde Osmanlı Ordusu", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 807.

³⁶⁶ Genelkurmay Başkanlığı, **a.g.e.**, s. 203.

³⁶⁷ Fahri Çoker, "Tanzimat ve Orduda Yenilikler", **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. V, İstanbul 1985, s. 1261.

³⁶⁸ Nurcan Aslan ve Fatma İhan, "Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Askerlik Hizmeti ve Askere Alımlar (XIX. Yüzyıldan itibaren)", **Askeri Tarih Ara tırmaları Dergisi**, S. 11, Ankaraubat 2008, s. 184.

konumuna girmi oldu³⁶⁹. Redif te kilatı bu konumunu 1869 yılında askeri alanda yapılan düzenlemelere kadar sürdürdü.

1869 yılında askerî alanda yapılan yeni düzenlemeyle Osmanlı ordu kuvvetleri "nizamiye", "redif" ve "müstahfız" olmak üzere üç kısma ayrıldı. On iki yıl olan askerlik hizmet süresi, yirmi yıla çıkarıldı. Bu sürenin altı yılı nizamiyede, altı yılı redifte ve sekiz yılı da müstahfız adıyla yeni kurulan askeri sınıfta geçecekti³⁷⁰.

Nizamiye kısmı kendi içinde iki sınıfa ayrıldı. Birincisi dört yıl silah altında tutulacak ikincisi ise dört yılı tamamlayanlar iki yıl süreli "ihtiyat" sınıfına geçirilerek devlete bir zorunluluk bulunmadı ı zamanlarda memleketlerine gönderilecekti. Ancak bu süre boyunca ba lı buldukları redif taburları bölgelerinden dı arı çıkamayacaklardı.

Redif kısmı da kendi içinde mukaddem (birinci) ve tali (ikinci) sınıfı olmak üzere ikiye ayrıldı. Altı yıl olan rediflik süresinin ilk üç yılı birinci sınıfta, ikinci üç yılı da ikinci sınıfta geçecekti. Nizamiyede, hizmet ve ihtiyatlık sınıfını tamamlayanlar birinci sınıf redife geçeceklerdi. Müstahfız kısmı ise redif kısmında altı yılını tamamlayanlar olarak sekiz yıl bu kısımda kayıtlı bulunacaklardı.

1869 düzenlemesiyle her redif alayı bölgesinde bir yerine iki alay kurulması suretiyle 120 olan redif taburu sayısı 240'a çıkarılması kararla tırıldı. Bu ekilde her tabur 800 mevcutlu olmak üzere sefer halinde 192.000 ki ilik bir redif kuvveti sefere hazır halde bulundurulacaktı³⁷¹.

1877 yılında müstahfız sınıfı kaldırılarak redif sınıfına eklendi. Bunlar redifte, sınıf-ı salis adını aldı. Bu suretle rediflik; mukaddem (birinci) sınıfı, tâli (ikinci) sınıfı ve salis (üçüncü) sınıfı olmak üzere üç sınıfa çıktı. Bu üç sınıfta kendi aralarında kısım-ı evvel (birinci kısım), kısım-ı sani (ikinci kısım) adıyla ikiye ayrıldı. Redif sınıflarının birinci kısımları nizamiye hizmetinde bulunmu , ikinci kısımları ise nizamiye hizmetinde bulunmamı askerlerden olu acaktı. Bu ekliyle her redif taburu merkezinden biri birinci, di eri ikinci adı ile üç sınıf rediften iki er tabur, yani altı tabur te kili kararla tırıldı³⁷².

³⁶⁹ Genelkurmay Ba kanlı 1, **a.g.e.**, s. 203.

³⁷⁰ Çoker, **a.g.m.**, s. 1263.

³⁷¹ Genelkurmay Ba kanlı 1, **a.g.e.**, s. 208.

³⁷² Bu ekilde olu turulan taburlardan 1877-78 Osmanlı-Rus Sava ı'nda 800 mevcutlu 429 redif taburu 343.200 asker silah altına alınmı tı. Bkz. Genelkurmay Ba kanlı 1, **a.g.e.**, s. 208.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı yenilgiyle sonuçlanması üzerine 1879 yılında askeri alanda yeni düzenlemeler yapılmasına karar verildi. Bu düzenlemelerin en önemlisi, Avrupa ordularında olduğu gibi fırka (tümen) düzeninin benimsenmesi ve askerî kıtalara numara verilmesiydi. Buna göre; bir fırka iki livadan (tugay), bir liva iki alaydan, bir alay dört taburdan, bir tabur dört bölükten oluşacaktı. Yirmi yıl olan askerlik hizmet süresi de değiştirilmemiştir ve rediflik süresi altı yıldan sekiz yıla çıkarıldı. Bu sekiz yılın dört yılı mukaddem sınıfında, diğer dört yılı ise tâli sınıfında geçecekti. Ayrıca rediflikte sınıf-ı salis kaldırılarak, daha önce sekiz yıl olan mustahfızlık süresi altı yıla indirilmiştir³⁷³.

I. Ordudan VI. Orduya kadar bütün ordu bölgelerinde seferde iki er alaylı iki er tugaydan kurulu dörder redif fırkası kurulması kararlaştırıldı. Altı ordu dahilinde kararlaştırılan toplam 96 redif alayı, nizamiye alaylarının numaralarından sonra 57'den başlayarak numaralandırılacaktı. Bu çerçevede mukaddem redif alaylarına 57 ile 104, tali redif alaylarına ise 105 ile 152 arasındaki numaralar verildi³⁷⁴.

Redif sınıfının mukaddem ve tali olarak ikiye ayrılması, seferberlik zamanında bir merkezden fazla asker toplanmasına ve bu nedenle de bazı zorluklar ve seferberlik gecikmesi gibi sakıncalar meydana getirmekteydi. Bu sakıncaları gidermek için 1887 yılında çıkarılan "Redif Kanunnamesi" ile tabur merkezleri artırıldı. Her redif dairesi bir tabur asker çıkaracak şekilde yeniden belirlendi³⁷⁵.

Redif tekilatında 1887 kanunnamesiyle mukaddem ve tâli sınıfları kaldırıldı. Redif alaylarına 1879'dan bu tarafa uygulanmakta olan nizamiye alaylarının numaralarını takiben numara verilmesi sistemi değiştirildi. Redif alaylarına birden itibaren yeniden numara verilirken taburlar, başlı buldukları alay içinde birden dörde kadar numaralandırılacaktı. Redif taburları kendi yerlerinin ismiyle anılacaktı. Fırkalara "ferik" (tümgeneral), livalara "mirliva" (tu general) komuta edecekti. Redif alaylarının tek numaralı olanlarına "miralay" (albay) ve çift olanlarına ise "kaymakam" (yarbay) komutan olarak atanacaktı. Gerekli yerlerde her komutan kendi üst kademesine

³⁷³ a.g.e, s. 213.

³⁷⁴ a.g.e, s. 213.

³⁷⁵ a.g.e., s. 214.

ba vuracak olup, ayrıca seferde gerekli sıhhiye memurları atanacaktı³⁷⁶. Tasarruf zorunluluğu nedeniyle bu kanun 1892 yılında yürürlüğe konabilmisti³⁷⁷.

Redif tekilatı bu eklini 1913 yılında kaldırılmasına kadar korurken 1895-96 yıllarında eskiden olduğu gibi askerlik hizmet süresi yirmi yıldır. Bu sürenin altı yılı nizamiyede sekiz yılı rediflikte ve altı yılı da müstahfız sınıfında geçmekteydi. Altı yıl olan nizamiye hizmetinin dört yılı silah altında geri kalan yılı ise ihtiyatta geçmekteydi. İhtiyat askerleri memleketlerinde iktisadi güçleri ile uğraşarak nöbetle gerek altı ay hafta redif depolarında hizmet görürlerdi³⁷⁸. Nizamiye taburlarının bir sefer halinde eksikleri tamamlanmak gerektiğinde bu askerlerden faydalanılırdı. İhtiyat sınıfından terhis edilenler sekiz yıllık redif sınıfında kayıtlı bulunurlardı. Redif askerini ihtiyatlıkla beraber nizamiye hizmetini tamamlayanların dışında yalnızlık ve başka nedenlerle izinli sayılanlar, muvazaflık süresini tamamlayamayanlar olmaktadır³⁷⁹. Redif askerleri daha öncede dedimiz gibi birer ay başlı buldukları tabur merkezlerinde talim görürlerdi. Diğer zamanlarda izinli sayılarak memleketlerinde iktisadi güçleri ile meşgul olurlardı. Talimler esnasında askerlerin elbise, silah, araç-gereç, barınma gibi ihtiyaçları devlet tarafından karşılanılmaktaydı. İzinli olarak memleketlerine gönderildiklerinde silah ve elbiseleri alınarak depolara konulmaktaydı. Silah altına alınacakları zaman bölük bölük alınıp bölük bölük terhis edilirdi. Gerektiğinde taburun hepsi silah altına alınır.

2. 1895 YILINDA OSMANLI ORDUSUNUN GENEL DURUMU

XIX. yüzyılda orduyu çağdaştırmak için II. Mahmut'la başlayan Tanzimat ve Mevritiyet dönemlerinde devam eden düzenlemeler sonucunda 1895 yılında Osmanlı Ordusu; merkezi İstanbul olan I. (Hassa) Ordu, merkezi Edirne olan II. Ordu, merkezi Selanik olan III. Ordu, merkezi Erzincan olan IV. Ordu, merkezi İstanbul olan V. Ordu, merkezi Bağdat olan VI. Ordu, merkezi Şam'a olan VII. Ordu olmak üzere kurulu ve iktisadi tamamlanmış yedi ordudan oluşmaktaydı. Ayrıca Trablusgarb ve Hicaz başlımsız fırkaları ile Girit fırkası bulunmaktaydı³⁸⁰.

³⁷⁶ Genelkurmay Ba kanlı 1, a.g.e., s. 218.

³⁷⁷ a.g.e., s. 214.

³⁷⁸ *Düstur*, I. Tertip (1887 – 1890), Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 550.

³⁷⁹ Genelkurmay Ba kanlı 1, a.g.e., s. 218.

³⁸⁰ *Askeri Salname* 1311 (1895) ; Genelkurmay Ba kanlı 1, a.g.e., s. 216.

Her orduda iki-üç piyade fırkası, bir süvari fırkası ve bir topçu fırkası ile bir istihkam taburu, bir nakliye taburu ve üç topçu nakliye bölü ü vardı. Bu nizamiye birliklerinden piyade fırkalarının her biri iki er livalıydı. Livalar iki er alaydan, alaylar dörder taburdan oluşmaktaydı. Taburlar ise dörder bölükten meydana gelmekteydi. Ayrıca her fırkada bir ni ancı taburu vardı. Bu ekilde ordular dahilinde on sekiz nizamiye fırkası yani dörder taburlu yetmi iki nizamiye alayıyla on sekiz ni ancı taburu bulunmaktaydı. Nizamiye taburlarının Rumeli’de bulunanları barı ve sefer mevcutları 800 askerdi. İstanbul’dakiler ise barı mevcudu 500 asker olup sefer mevcutları ise 800 askerdi. Bunun dışında kalan yerlerdeki fırkaların barı mevcudu 400 olup sefer mevcutları diğerleri gibi 800 askerdi³⁸¹. Süvari fırkaları ise üçer livalı olup livalar be er bölüklü iki alaydan meydana gelmekteydi. Bölüklerin mevcudu 100 askerdi³⁸². Fırka komutanının rütbesi ferik (tümgeneral) idi. Piyade ve süvari livalarını ise mirliwa (tu general) rütbesinde bir general komuta etmekteydi. 1895 tarihli Askeri Salname’ye göre gerektiğinde I.-VI. ordular dahilinde silaha alınacak 88 Redif Alayı ile birlikte 51’i dördüncü orduda diğerleri beinci orduda olmak üzere toplam 56 Hamidiye Süvari Alayı vardı³⁸³.

Diğer taraftan Osmanlı ülkesinin her vilayetinde iç güvenliğini yerine getirmek amacıyla jandarma alayları da vardı. Jandarma alayları, taburlar şeklinde vilayet merkez ve sancaklarında bulunmaktaydı. Bu taburlar üçer be er bölüklü piyade ve süvarilerden oluşup iç güvenlikten sorumluydu³⁸⁴.

3. ERMENİ SİYANLARI NEDEN YLE ALINAN GENEL ASKERİ TEDBİRLER

3. 1. Sınırların ve Sahillerin Korunması

Ermeni olaylarını çıkaran komiteciler, büyük gruplar halinde İran ve Rusya sınırlarında toplanarak içeriye sızdıklarından, sınırların kontrol altına alınması önemli bir husustu. Ayrıca Ermeni çetecileri, Akdeniz sahilinden de IV. ve V. Ordu mıntikasına

³⁸¹ Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 215.

³⁸² Genelkurmay Başkanlığı, *a.g.e.*, s. 222.

³⁸³ *Askeri Salname* 1311 (1895), ss. 514-518.

³⁸⁴ *Askeri Salname* 1311 (1895), ss. 933-1022.

gelmekteydiler. Dolayısıyla sahillerin korunması da olayların önlenebilmesi açısından son derece önemliydi.

3.1.1. İran Sınırı

İran'daki Ermeniler, daha ziyade sınıra yakın Hoy, Salmas, Hakanvan, Var, Payecik, Diradir Be i, Dilman ve Hasarova gibi köylerde üstlenmekteydiler³⁸⁵. İran sınırının bir kısmı IV. Ordu ve bir kısmı VI. Ordu bölgesine dahildi. Olayların çıktığı Van vilayeti ise tamamen IV. Ordu mıntığında olup İran sınırı üzerindeydi. Dolayısıyla bu sınırı koruma görevi IV. Ordu dairesindeki 8. Fırka komutanlığına bağlı Hudut komutanlığına aitti³⁸⁶. Sınırın her iki tarafında da a iretler meskun olduğundan, sınır belirsizdi. Sınır kesin olarak tespit edilmediğinden, sınırı gösterir kule ve benzeri a iretler bulunmamaktaydı. Bu haliyle İran sınırı, Ermenilerin geçişlerine oldukça müsait bir durumdaydı. Sınırın kontrol altına alınması için nizamiye kuvvetlerine ilave olarak redif taburlarının bir kısmı burada görevlendirildi.

İran sınırında bu tedbirlerin yanı sıra Eski Beylice ve Diyadin Geçidi'nde uygun yerlere jandarma kordonları kurularak 20 kilometrelik seyyar kıtalar oluşturuldu³⁸⁷. Ayrıca İran sınırı ile Van vilayeti arasında bulunan a iretler, sınırdan Ermenilerin sızmalarına karşı uyarılırken, sınırda bir Hudut Alayı ile Van'ın etrafında bir güvenlik hattı oluşturuldu. Sınırın belli noktalarında yapılan Kordon Kuleleri'ne piyadeler konulup, kulelerin arasına da süvari askerleri devriye olarak yerleştirildi³⁸⁸. Bu tedbirlere ilave olarak 1896 yılından itibaren yeni bir tedbire daha başvuruldu. Hamidiye Süvari Alayları'ndan, her biri ayrı bir alaydan olmak üzere yedi bölük silah altına alındı. Silah altına alınan bu bölükler nöbetle İran sınırının korunması için görevlendirildi³⁸⁹.

3.1.2. Rusya Sınırı

Rusya sınırı İran sınırına nazaran daha iyi bir konumdaydı. Kurulan kordonlar sayesinde sınır nispeten kontrol altında tutulabilmekteydi. Buna rağmen bu sınırdan da

³⁸⁵ Ermenilerin sınırda toplandıkları yerler ve geçiş güzergahları için bkz. Van vilayeti olayları.

³⁸⁶ Çakaloğlu, **a.g.e.**, s. 218.

³⁸⁷ Karaca, **a.g.e.**, s. 94.

³⁸⁸ Karaca, **a.g.e.**, s. 134.

³⁸⁹ BOA., . ASK., 1314 C-4.

Ermeniler, içerilere sızarak karı ıklıklar çıkarmaktaydı. Özellikle Rusya dahilinde Revan, I dır ve Kars'ta toplanan Ermeniler Bayezıt, Ele kirt ve Pasinler bölgelerinden içeriye girerek Erzurum vilayeti ve çevresinde karı ıklıkların çıkmasına neden olmaktadır. Bu sınırı koruma görevi ise IV. Ordu dahilinde merkezi Erzurum olan 7. Fırka kumandanlı na ba lı Hudut komutanlı nın idi. Rusya sınırında da ran sınırında oldu u gibi tedbirler alındı. 1895 yılından itibaren, Hamidiye Alayları'nın bazı bölükleri silah altına alındı ve Ermeni tecavüzlerinin önlenmesi için sınırda görevlendirildi³⁹⁰.

3.1.3. Sahiller

Mersin'den Beyrut'a kadar olan sahiller korunmasız bir konumda oldu undan Ermenilerin içeriye sızdıkları bir ba ka yer ise Akdeniz sahilleriydi. 1878 yılında geçici olarak ngiltere'ye bırakılan Kıbrıs Adası'nda toplanan Ermeniler, kayıklarla sahile çıkıp oradan da daha önceden organize ettikleri yerlerde isyan etmekteydiler. Zeytun isyanını çıkaranların büyük ço unlu u bu ekilde Kıbrıs'tan gelenlerdi³⁹¹. V. Ordu mntikasında olan bu sahillerde, tedbir amaçlı süvari birlikleri devriye olarak dola tılmaya ba landı. Bu nedenle IV. ve V. Orduların süvari kuvvetlerinin, hayvan ve di er ihtiyaçlarının kar ılanması i ine a ırlık verildi. Süvari alayları için Ekim 1895'te vilayetlerden 6.000 lira de erinde toplam 1.500 hayvan satın alınarak görevli süvari kuvvetlerinin emrine verildi³⁹². Yine bu amaçla Mayıs 1896'da 3.000 hayvan daha satın alındı³⁹³. Bu tedbirlerin yanı sıra 1897 yılında sahilin güvenli i için Süveydiye'den Mersin'e kadar karakol vazifesi yapacak iki vapur tahsis edilmesi kararla tırıldı³⁹⁴. Ayrıca Mersin, Silifke, skenderun, Süveydiye ve Lazkiye arasındaki sahillere karakollar ve kı lalar in a edilmeye ba landı³⁹⁵.

³⁹⁰ BOA., . HUS., 63 / 1315 Za-007 ; Çakalo lu, a.g.e., s. 220.

³⁹¹ Zeytun olaylarını tertipleyen ve düzenleyen Agasi ve adamları da bu ekilde içerilere sızımı lar ve hatta bu yolla cephane dahi getirmi leri. Bunun için bkz. Zeytun isyanı.

³⁹² BOA., Y. A. RES., 77/4.

³⁹³ BOA., Y. A. RES., 79/27.

³⁹⁴ Çakalo lu, a.g.e., s. 221.

³⁹⁵ BOA., Y. MTV., 138/85.

3.2. Redif Depolarının Korunması

Redif depolarına bir saldırı meydana geldi i takdirde buralara asker sevki zaman alaca ından depolardaki askerlerin sayısı artırılması yoluna gidilerek tedbir alındı. Olayların artması depolarda görevli askerlerin sayılarının artırılmasını gerektirdi. Bu depolar normal zamanlarda 20 ile 40 ihtiyat askeri tarafından muhafaza edilmekteydi³⁹⁶.

İlk etapta IV. Ordu dahilinde bulunan Karahisar, Gümü hane, Amasya, Sivas, Tokat, Lice, Zile, Malatya ve Hısnımansur redif depolarında 100'er asker Ünye, Samsun, Giresun, Tirebolu, Bayburt, Hınıs, Ergani Madeni ve Mardin depolarının korunmasında ise 40'ar ihtiyat askeri bulundurulması kararla tırıldı³⁹⁷. Ancak Ekim ve Kasım aylarında Ermeni hadiselerinin artması nedeniyle Sivas deposunun mevcudu 220'ye çıkarılırken Bayburt redif deposunun mevcudu da önce 200'e daha sonra 300'e çıkarıldı³⁹⁸. Samsun redif deposunda istihdam edilen asker sayısı da her türlü ihtimale karşı 150 askere çıkarılarak tedbir alındı³⁹⁹. Gümü hane deposundaki asker sayısı 83'ten 150'ye, Malatya ve Hısnımansur redif depolarındaki görevli asker sayısı da 200'e çıkarıldı⁴⁰⁰. Ayrıca Ünye, Giresun ve Tirebolu redif depolarının mevcutları 40'dan 70 askere çıkarılarak tedbirler alındı⁴⁰¹.

Kasım ayının ba ı itibariyle Kayseri sanca ında herhangi bir olay yoktu. Ancak Sivas'ın Kayseri'ye yakın mahallerinde meydana gelen Ermeni hadiseleri nedeniyle Kayseri'de 60 ihtiyat askerine ilave olarak 140 ihtiyat askeri daha silah altına alınıp sancak dahilinde mevcut ihtiyat asker sayısı 200'e çıkarılmı tı⁴⁰². Bunlar hem redif depolarının muhafazasında hem de mahallin asayi inde görevlendirildi. Sayıları artan bu 140 ihtiyat askerinin dört buçuk aylık masrafları ise 66.322 kuru tu⁴⁰³.

Bafra redif deposunun 60 ki ilik hazır mevcuduna 40 ihtiyat askeri ile mevcutları 100'e çıkarılmı ve bunların dört buçuk aylık maa ları ve tayinatları için lazım olan masrafları 14.960 kuru tu⁴⁰⁴. Ankara vilayeti dahilinde hem redif deposunun

³⁹⁶ *Düstur*, I. Tertip, (1887-1890), C. 6, Devlet Mat., Ankara 1939, s. 553.

³⁹⁷ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1655/1610.

³⁹⁸ BOA., . HUS., 42 / 1313 R-74 ; A. MKT. MHM., 638 / 9 ; Y. MTV., 130 / 89.

³⁹⁹ BOA., . HUS., 42 / 1313 R-73 ; A. MKT. MHM., 638 / 9 ; Y. MTV., 130 / 89.

⁴⁰⁰ BOA., Y. MTV., 130 / 5.

⁴⁰¹ BOA., Y. MTV., 130 / 89.

⁴⁰² BOA., A. MKT. MHM., 618 / 4 lef 7-8 ; Y. MTV., 131 / 6.

⁴⁰³ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1717 / 608.

⁴⁰⁴ BOA., Y. MTV., 130 / 89 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1683 / 584.

muhafazasında hem de asayı in idamesinde görevlendirilmek üzere stanos kasabasında 40, Nallıhan kasabasında 30 ve Borhisar kasabasında da 40 asker ilaveten silah altına alındı. Bunların da dört buçuk aylık elbise, maa ve tayinat masrafları 70.015 kuru tu⁴⁰⁵.

Kalecik redif deposunun 30 ki ilik hazır mevcuduna ilaveten 20 ve Çorum redif deposunun 20 ki ilik hazır mevcuduna ise 30 ihtiyat askeri eklenmi ti⁴⁰⁶. Bu elli ki ilik ihtiyat askerinin dört buçuk aylık maa ları ve tayinat masrafları Kastamonu vilayeti emvalinden kar ılanmak üzere 21.615 kuru tu⁴⁰⁷. Tarsus ve Urfa redif depoları mevcuduna ilaveten 100'er ihtiyat askeri eklendi⁴⁰⁸. Kır ehir ve Ni de redif depolarının 25'er ki ilik mevcuduna Kır ehir'e 30 ilave ile birlikte mevcudu 55'e, Ni de'ye 25 ilave ile mevcudu 50'ye ve 30 mevcutlu Sungurlu deposuna da 25 ihtiyat askeri ilavesiyle hazırı mevcudu 55'e çıkarılarak tedbir alındı⁴⁰⁹.

Ermeni olayları nedeniyle redif depolarının korunması için Hassa, IV. ve V. Ordu dairelerinde çe itli yerlerde depo mevcuduna 4.023 asker ilave edildi ve bunların dört buçuk aylık masrafları 1.607.247,5 kuru tu⁴¹⁰.

4. ERMENİ İSYANLARI NEDEN İYLE REDİF TABURLARININ SİLAH ALTINA ALINMASI

4.1. Rediflerin Silah Altına Alınma Kararı ve Silah Altına Alınacak Taburlar

Vilayât-ı Sitte ve çevresinde olaylar nedeniyle alınan askeri tedbirlerden biri ve belki de en önemlisi redif taburlarının silah altına alınması idi. Ermeniler Ekim ayının son günlerinde ehir merkezlerinde çıkardıkları olayları artırmaları mahalli kuvvetlere ilave olarak redif taburlarının silah altına alınmasını zorunlu kıldı. 21 Ekim'de IV. Ordu merkezi olan Erzincan'da, 24 Ekim'de Zeytun'da, 25 Ekim'de Gümü hane ve Bitlis'te Ermeni olaylarının yo unlaşması üzerine vilayetler, mevcut kuvvetlere ilave kuvvetler istemeye ba lamı lardı. Özellikle Zeytun ve Mara çevresinde büyük bir isyanın patlak

⁴⁰⁵ BOA., A. MKT. MHM., 618 / 4 lef 10 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1682 / 585.

⁴⁰⁶ BOA., A. MKT. MHM., 618 / 4 lef 2 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1624 / 1584.

⁴⁰⁷ BOA., A. MKT. MHM., 618 / 4 lef 1, 2, 3, 5, 6 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1665 / 582 ; aynı defter Sıra No, 1691 / 1692.

⁴⁰⁸ BOA., Y. MTV., 130 / 89 – 130 / 133.

⁴⁰⁹ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1702 / 1670.

⁴¹⁰ BOA., A. MKT. MHM., 613 / 10 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1675 / 591. Zikredilen bu sayı ve masrafa Hassa Ordusunda silah altına alınan iki bölük redif askeri de dahildi.

vermesi takviye kuvvetlere duyulan ihtiyacı artırmaktaydı. Bu çerçevede ilk olarak 27 Ekim 1895 tarihinde IV. Ordu bölgesinde bir fırka V. Ordu bölgesinde de Zeytun ve Mara tarafları için bir liva redif askerinin silah altına alınması kararla tırıldı⁴¹¹. İlk etapta IV. Ordu dairesinde silah altına alınması kararla tırılan taburlar şunlardı: Bayburt redif fırkasından Bayburt, Arapkir, Harput ve Karahisar; Trabzon redif fırkasından Trabzon ve Samsun; Siirt redif fırkasından Siirt, Van, Ba kale, Diyarbakır, Mardin ve Kiş; Sivas redif fırkasından Sivas, Amasya, Tokat ve Malatya redif taburlarıydı⁴¹².

Zeytun'dan sonra 27 Ekim'de Halep'in Mara ve Urfa sancaklarında olayların ortaya çıkması üzerine Halep vilayetinden İstanbul'a çekilen telgrafta, bu işin böyle bir iki taburla halledilmesinin mümkün olmadığı acele beş altı taburla iki da topunun süratli bir şekilde olay mahalline yetiştirilmesi istenmekteydi⁴¹³. Bu durum Meclisi Vükela'da müzakere edilerek 29 Ekim'de IV. ve V. Ordu dairelerinde asayişin bir kat daha artırmak ve bir mahalde topluca bulundurup gerektiğinde sevk edilmek üzere birer redif livasının daha silah altına alınmasına karar verildi⁴¹⁴. Böylece Ekim ayının sonu itibarıyla toplam 40 taburun silah altına alınmasına karar verilmiş olmaktadır.

Bu arada Ermeniler, şehir merkezlerinde olay çıkarmaya devam etmekteydiler. 30 Ekim'de Erzurum şehir ve köylerinde, yine aynı gün Bayburt'ta, 1 Kasım'da Diyarbakır'da, 2 Kasım'da Siverek'te ve 4 Kasım'da Malatya'da artan olaylar üzerine durum yeniden müzakere edilerek silah altına alınacak bu kuvvetlerin yetersiz kalacağı düüncesiyle 6 Kasım'da Meclisi Vükela kararı doğrultusunda çıkan irade gereğince IV. ve V. Ordular dahilinde geriye kalan bütün redif taburlarının hemen silah altına alınması kararla tırıldı⁴¹⁵. Bu durum ordu komutanlıkları ile Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Sivas, Halep, Adana, Suriye ve Beyrut vilayetlerine taburların süratle dakika kaybetmeksizin faaliyet haline konulması için telgrafla bildirildi⁴¹⁶. Ayrıca gönderilen telgrafta olayların kontrol altına alınması esnasında hiçbir sınıf halka kanuna aykırı muamelede bulunulmaması konusunda komutanlar

⁴¹¹ BOA., MV., 85 / 114 ; Y. MTV. 130 / 89 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1618 / 1611.

⁴¹² BOA., Y. MTV. 130 / 124.

⁴¹³ BOA., A. MKT. MHM., 646/13 lef 6.

⁴¹⁴ BOA., . HR., 436 / 72 ; Y. A. HUS., 338 / 61 ; Y. MTV., 131 / 42.

⁴¹⁵ BOA., Y. A. RES., 77 / 19 ; . ASK., 13 / 1313 Ca-32.

⁴¹⁶ BOA., DH. MKT., 2071/1 ; Y. PRK. B K., 44 / 5.

uyarılırken, en a ır cezaya çarptırılanlar olursa bunların stanbul'a bildirilmesi de istenmekteydi⁴¹⁷.

Redif taburlarının silah altına alınması kararla tırıldıktan sonra bu mücadeledeki ihmallerin uluslararası sorun do uraca ından olayların önlenmesi için kanun ve hukuk çerçevesinde yapılması ne lazım ise bu konuda mahalli yetkililere izin verilmi tir. Bununla Osmanlı Devleti, herhangi bir yabancı müdahalesine gerek kalmadan olayların önünü almayı ve hangi sınıf halktan olursa olsun gereksiz yere kan dökülmesinin önüne geçmeyi amaçlamı tır⁴¹⁸. IV. ve V. Ordu dairelerinde silah altına alınması kararla tırılan 128 taburun ordular dahilinde merkezleri Tablo-1 ve Tablo-2 gösterilmi tir.

Tablo – 1, IV. Ordu bölgesinde silah altına alınacak redif taburları *

DÖRDÜNCÜ ORDU			
Fırka Merkezleri	Liva Merkezleri	Alay Merkezleri	Tabur Merkezleri
13. Bayburt Redif Fırkası	25. Bayburt Redif Livası	49. Bayburt Redif Alayı	1. Bayburt Taburu
			2. spir Taburu
			3. Gümü hane Taburu
			4. iran Taburu
	50. Erzurum Redif Alayı		1. Erzurum Taburu
			2. Tortum Taburu
		3. Tercan Taburu	
		4. Pasinler Taburu	
26. Erzincan Redif Livası	51. Erzincan Redif Alayı		1. Erzincan Taburu
			2. Gercanis Taburu
		3. Karahisar Taburu	
		4. Divri i Taburu	
52. Harput Redif Alayı		1. Harput Taburu	
		2. Hanköy (Hankent) Taburu	
		3. Arapkir Taburu	
		4. Hozat Taburu	
14. Trabzon Redif Fırkası	27. Trabzon Redif Livası	53. Trabzon Redif Alayı	1. Trabzon Taburu
			2. Maçka Taburu
		3. Sürmene Taburu	
		4. Büyükliman Taburu	
	54. Rize Redif Alayı		1. Rize Taburu
			2. Of Taburu
		3. Mapavri Taburu	
		4. Arhavi Taburu	
28. Samsun Redif Livası	55. Samsun Redif Alayı		1. Samsun Taburu
			2. Çar amba Taburu
		3. Ünye Taburu	
		4. Fatsa Taburu	

⁴¹⁷ BOA., . DH., 1328 / 1313 Ca-73.

⁴¹⁸ BOA., Y. PRK. B K., 43 / 106

* Dördüncü ordu redif merkezlerini gösteren bu tablo, Rumi 1311 tarihli Askeri Salnamenin 592-633 sayfalarından yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmı tir.

		56. Giresun Redif Alayı	1. Giresun Taburu 2. Ordu Taburu 3. Tirebolu Taburu 4. Görele Taburu	
15. Siirt Redif Fırkası	29. Siirt Redif Livası	57. Siirt Redif Alayı	1. Siirt Taburu 2. Cizre Taburu 3. Midyat Taburu 4. Mardin Taburu	
		58. Diyarbakır Redif Alayı	1. Diyarbakır Taburu 2. Lice Taburu 3. Ergani Taburu 4. Siverek Taburu	
	30. Van Redif Livası	59. Van Redif Alayı	1. Van Taburu 2. Ba kale Taburu 3. Çölemerik Taburu 4. Bitlis Taburu	
		60. Mu Redif Alayı	1. Mu Taburu 2. Malazgirt Taburu 3. Ele kirt Taburu 4. Ki ı Taburu	
	16. Sivas Redif Fırkası	31. Sivas Redif Livası	61. Sivas Redif Alayı	1. Sivas Taburu 2. Yıldızeli Taburu 3. Zara Taburu 4. Aziziye Taburu
			62. Malatya Redif Alayı	1. Malatya Taburu 2. Hısnımansur Taburu 3. Gürün Taburu 4. Behisni Taburu
32. Tokat Redif Livası		63. Tokat Redif Alayı	1. Tokat Taburu 2. Hamidiye Taburu 3. Niksar Taburu 4. Zile Taburu	
		64. Amasya Redif Alayı	1. Amasya Taburu 2. Mecitözü Taburu 3. Vezirköprüsü Taburu 4. Merzifon Taburu	

Tablo-2, V. Ordu bölgesinde silah altına alınacak redif taburları *

BE NC ORDU			
Fırka Merkezleri	Liva Merkezleri	Alay Merkezleri	Tabur Merkezleri
17. am Redif Fırkası	33. am Redif Livası	65. am Redif Alayı	1. am Taburu
			2. Meydan Taburu
		3. Salahiye Taburu	
		4. Duma Taburu	
	66. Baalbek Redif Alayı	1. Baalbek Taburu	
		2. Nebek Taburu	
		3. Zeydani Taburu	
		4. Katana Taburu	

* Be inci ordu redif merkezlerini gösteren bu tablo, Rumi 1311 tarihli Askeri Salnamenin 700-743 sayfalarından yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

	34. Trablus am Redif Livası	67. Trablus am Redif Alayı	1. Trablus am Taburu 2. Telgelih Taburu 3. Sayfata Taburu 4. Cebele Taburu
		68. Hama Redif Alayı	1. Hama Taburu 2. Hamidiye Taburu 3. Humus Taburu 4. Maarra Taburu
18. Akka Redif Fırkası	35. Akka Redif Livası	69. Akka Redif Alayı	1. Akka Taburu 2. Sur Taburu 3. Sayda Taburu 4. Beyrut Taburu
		70. Nablus Redif Alayı	1. Nablus Taburu 2. Benisaib Taburu 3. Hayfa Taburu 4. Cenin Taburu
	36. Kudüs Redif Livası	71. Kudüs Redif Alayı	1. Kudüs Taburu 2. Halilülrahman Taburu 3. Cumaayn Taburu 4. Beire Taburu
		72. Yafa Redif Alayı	1. Yafa Taburu 2. Remle Taburu 3. Mecdel Taburu 4. Gazze Taburu
19. Halep Redif Fırkası	37. Halep Redif Livası	73. Halep Redif Alayı	1. Halep Ferafere Taburu 2. Halep Karlık Taburu 3. Bab Taburu 4. Deyr Taburu
		74. Lazkiye Redif Alayı	1. Lazkiye Taburu 2. Seyhun Taburu 3. Cebeli Seman Taburu 4. Edlip Taburu
	38. Urfa Redif Livası	75. Urfa Redif Alayı	1. Urfa Taburu 2. Suruç Taburu 3. Birecik Taburu 4. Rumkale (raz) Taburu
		76. Antep Redif Alayı	1. Antep Taburu 2. Kızılhisar Taburu 3. Kilis Taburu 4. Hizin Taburu
20. Adana Redif Fırkası	39. Adana Redif Livası	77. Adana Redif Alayı	1. Adana Taburu 2. Karaisalı Taburu 3. Tarsus Taburu 4. Mersin Taburu
		78. Sis Redif Alayı	1. Sis Taburu 2. Mesis Taburu 3. Feke Taburu 4. Yarpuz Taburu
	40. Mara Redif Livası	79. Mara Redif Alayı	1. Mara Taburu 2. Pazarcık Taburu 3. Elbistan Taburu 4. Zeytun Taburu
		80. skenderun Redif Alayı	1. skenderun Taburu 2. Antakya Taburu 3. Harim Taburu 4. Ordugera Taburu

Silah altına alınmasına karar verilen 128 taburun seferberlik mevcutları biner ki i olarak dü ünülmekteydi. Fakat depolardaki silah mevcudu bu kadar askere yetecek miktarda de ildi. E er redif taburları biner mevcutla silah altına alınacak olursa IV. Ordu'nun silah noksanını tamamlamak için 50.221 ve V. Ordu için de 29.779 adet ki toplamda 80.000 silaha ihtiyaç vardı. Bu silahların da hemen tamamlanması mümkün de ildi. Ayrıca mali sıkıntı nedeniyle biner mevcutla silah altına alınırlarsa giderlerinin de fazla olaca ı dü üncesi ile taburların yedi yüz elli er mevcutla toplanmasına karar verildi⁴¹⁹. Ancak silahları olan bazı taburların bin mevcutla hatta bunun üzerinde silah altına alındı ı görülecekti.

4.2. Gönderilen Askeri Tefti Heyeti

1895 yılında artan Ermeni isyanlarının önlenmesi amacıyla redif taburlarının silah altına alındı ı bir dönemde, IV. Ordu dairesinde geçici görevlendirilerek bölgeye gönderilen askeri tefti heyeti iki guruptan olu maktaydı. Bu guruplardan birincisi; Umum Muhasebe Kısm-ı Evvel Reisi Ferik Saadettin Pa a ba kanlı ında, Sicil-i Ahval Komisyonu Üyesi Cemal ve Mahkeme-i Temyiz stida Dairesi Üyesi brahim Beyler'den olu urken ikincisi ise ıra-yı Devlet Üyesi Sami Efendi ba kanlı ında, Erkan-ı Harbiye kinci Feri i Abdullah Pa a ve Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi Üyesi Hüseyin Rü tü Efendiler'den olu maktaydı⁴²⁰.

9 Kasım 1895 tarihli bir irade ile IV. Ordu bölgesindeki redif taburlarının toplanması faaliyetlerini yürütmek ve komuta etmek üzere Ferik Saadettin ve Ferik Abdullah Pa alar'ın stanbul'dan bölgeye gönderilmesi kararla tırıldı⁴²¹.

Ermeni olaylarının sonuçlanmasına kadar görevde kalacak bu heyetin görev yerleri, stanbul'dan hareketle birinci gurup Trabzon, Gümü hane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Mu , Bitlis ve oradan Van'a ikinci gurup ise Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput, Maden ve oradan Diyarbakır idi⁴²². Görüldü ü üzere altı ki ilik bu tefti heyeti, üçer ki i halinde iki guruba ayrılarak altı vilayete (Erzurum, Bitlis Van – Sivas, Mamüretülaziz, Diyarbakır) gönderildi. Fevkalade bir görevle bölgeye gönderilen Abdullah ve Sadettin Pa alara, görevlerinin sonuna kadar var olan maa ları iki katına

⁴¹⁹ BOA., Y. MTV. 131 / 104 ; BOA., Y. MTV., 131 / 108.

⁴²⁰ BOA., . ASK., 38/1313 Ca-21.

⁴²¹ BOA., Y. A. RES., 77/21 ; . ASK., 38/1313 Ca-21.

⁴²² BOA., Y. A. RES., 77/21.

çıkarılıp pa alarla maiyetlerindeki memurların her birine yol harcırahı olarak 30 bin kuru verilmesi kararla tırılmı tır⁴²³.

Anadolu'ya gönderilen tefti heyetine, görev ve yetkilerini belirten bir talimatname verilmi ti. Bu talimatnameye göre;

1. U rayacakları mahallerde asayi in iadesi ve sükunetin devamı için tertip kılınan nizamiye ve redif askerlerinin sureti istihdamlarını tefti ve tetkik etmek,

2. Redif ve nizamiye askerlerinden olu turulacak en küçük müfrezenin iki bölükten noksan olmamasına ve mutlaka bir kola ası kumandasında bulunmasına dikkat etmek,

3. Redif askerlerinin elbise ve saire ihtiyaçlarından noksan olan eyleri tespit edip icap edenleri IV. Ordu'dan talep etmekte.

Tefti heyetine verilen talimatnameye göre asıl görevleri bu olmakla birlikte kendilerinden gittikleri mahallerde Ermeni ihtilali ile uzaktan yakından pek alakası olmayanların münasiplerini, ahaliden ulema, me ayih ve zevattan ileri gelenleri ça ırarak nasihatte bulunulmasına ve çevre a iretlere bununla ilgili beyannameler gönderilmesine dikkat edilmesi de istenmi ti. Ayrıca olayların yo un olarak devam etti i bir dönemde a iretlerle Ermeniler arasında çıkan olaylarda devletin olayları bastırmaya gücünün yetece inin, Ermeni e kıyasının yakalanarak cezalandırılması görevinin yalnızca güvenlik güçleri ve devlet memurlarına ait oldu unu, devletin kan dökülmesini istemedi ini, hiçbir sınıf ya da milletin di erinden üstün olmadı ı, olayları önlemeye a iretlerin bizzat müdahil olmaması gerekti inin nasihatlerde altının çizilmesi istenmekteydi⁴²⁴. Böylece sivil halkın ve bilhassa bölge a iretlerinin bu tarz hareketlere giri meleri engellenmi olacaktı. Bu ba lamda askeri tefti heyetine "Nasihat Heyeti" de denilebilir.

Askeri tefti heyeti stanbul'dan görev yerlerine 12 Kasım'da hareket edip kendilerine verilen talimat gere ince görev mahallerinde çalı malarına ba lamı lardır⁴²⁵. Saadettin Pa a ba kanlı ındaki birinci gurup Trabzon'daki i lerini tamamlayarak 28 Kasım 1895'te Gümü hane'ye geçip burada Müslüman ve Hristiyanların ileri gelenleri

⁴²³ BOA., . DH., 67 / 1313 Ca-22 ; A. MKT. MHM., 535/22 – 535/28 – 535/36 ; Sadettin ve Abdullah Pa alar, Ermeni olaylarının önlenmesiyle birlikte redif askerlerinin tahtı silaha alınmasında gösterdikleri. ba arı ve hizmetlerinden duyulan memnuniyet nedeniyle 9 ubat 1896 tarihindeki irade ile stanbul'daki ailelerine 75'er lira para verilmi tir. BOA., . DAH., 45/1313 -80.

⁴²⁴ BOA., Y. A. RES., 77/21 ; . ASK., 38/1313 Ca-21.

⁴²⁵ Sabah, nr. 2254 (24 Ca 1313 / 12 Kasım 1895) ; Tarık, nr. 4174 (25 Ca 1313 / 13 Kasım 1895).

ile köy muhtarlarını hükümet dairesine davet ederek onlara nasihatlerde bulunmuşlardır⁴²⁶. Gümü hane'den sonra 2 Aralık'ta Bayburt'a gelen tefti heyeti, halka nasihat ve tavsiyelerde bulunarak⁴²⁷ buradan Mu 'a oradan Bitlis'e do ru hareket etmişlerdir⁴²⁸. Bitlis vilayetinden Ahlat, Adilcevaz ve Erci yolunu takip ederek 8 ubat 1896'da Van'a gelmişlerdir⁴²⁹. Haziran 1896 tarihindeki Van isyanı sırasında bölgede bulunan Saadettin Pa a, olayların önlenmesinde redif askerlerinin görev yerlerini belirlemede aktif rol oynamı tır.

Heyetin di er gurubu ise Samsun yolundan Sivas ve Diyarbakır taraflarına gidecekti. Talimat gere ince di er heyette oldu u gibi görev mahallerindeki yerlerde olayları izleyecek ve redif askerlerinin silah altına alınmasındaki aksaklıkları gidereceklerdi. Samsun'dan hareketle Amasya'ya ve buradan da hareketle 27 Kasım 1895 tarihinde Tokat'a varmışlardır⁴³⁰. Sivas vilayetinden hareketle 21 Aralık'ta Diyarbakır vilayetine gelmişlerdir⁴³¹. Heyet vilayetin Ermeni Katoliki ve Keldani patriklerini hükümet dairesine ça ırarak kendilerine talimat gere ince olayların önlenmesi yolunda nasihatlerde bulunmuşlardır⁴³². Diyarbakır'da görevlerini tamamladıktan sonra tefti heyetinin bu gurubuna verilen yeni mahaller nedeniyle aynı görevi icra etmek üzere Urfa ve Halep'e de gitmişlerdir⁴³³.

4.3. Rediflerin Silah, Cephane ve Elbiselerinin Tedariki

Silah altına alınan redif taburlarının seferber haline konulabilmesi için gerekli olan her türlü ihtiyaçlarının kar ılanması gerekmektedir. IV. Ordu bölgesindeki bazı redif taburlarının silahları ve e yaları ba lı bulundu u fırka haricindeki redif depolarında bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu silah ve e yaların taburların görev yerlerine sevk edilmesi gerekmektedir. Bunlardan Yıldızeli taburunun Mardin'de ve Aziziye taburunun Siirt'te bulunan silahları Sivas'a, Hamidiye taburunun Lice'de bulunan

⁴²⁶ BOA., Y. A. HUS., 340/108.

⁴²⁷ BOA., Y. A. HUS., 340/143 ; Y. MTV., 132/106.

⁴²⁸ BOA., Y. MTV., 134/49.

⁴²⁹ Saadettin Pa a'nın Van'da olayların önlenmesi adına Ermeni önde gelenlerine ve Kürt a iretlerine yaptı ı nasihatler için Bkz. *Sadettin Pa a'nın Anıları*, ss. 30-40.

⁴³⁰ BOA., Y. A. HUS., 340/86 ; Y. MTV., 132/104.

⁴³¹ BOA., Y. A. HUS., 342/24.

⁴³² BOA., Y. A. HUS., 342/57 – 343/104.

⁴³³ BOA., .DH., 1331/1313 -37.

silahları Amasya'ya, Gercanis taburunun Karahisar'da bulunan silahları Erzincan'a, Merzifon taburunun Ergani Madeni'nde bulunan silah ve e yaları Amasya'ya, Hınıs'ta bulunan Pasinler ve Malazgirt redif taburları silah ve e yalarından, Pasinler taburuna ait olanlar Erzurum'a ve Malazgirt taburuna ait olanlar ise Mu 'a nakilleri ile silah ihtiyaçları giderilecekti⁴³⁴.

Bunun yanı sıra bazı redif taburlarının ellerindeki silahlar savaş yıllarından kaldığı için bozuk ve yaramaz bir haldeydi. Bu silahlarla görev yapamayacakları nedeniyle silahların ya tamir edilmesi ya da değiştirilmesi gerekmektedir. Ellerindeki silahlar tamir edilecek olursa yedi sekiz ay ve silahların nakilleri içinde en az bir iki ay gibi bir zamana ihtiyaç vardı. Yani taburların silahlarının tamir edilmesi için bir yıla yakın bir süre gerekmektedir. Tamir edilmesine vakit olmadığından ellerindeki inayderin çeşitli cins tüfekleri martini tüfekleri ile değiştirilmesine karar verildi⁴³⁵. Bu nedenle İstanbul'dan 18.000 adet martini silahı ile 3.500 sandık cephanesi IV. ve V. Ordular dahilindeki redif taburlarının silah ihtiyaçlarının karşılanması için gönderildi. Bu silah ve cephanelerden 13.000 silah ve 2.500 sandık cephanesi IV. Ordu'ya, 5.000 silah ve 1.000 sandık cephanesi de V. Ordu'ya aitti⁴³⁶.

IV. Ordu için 21 Kasım'da İstanbul'dan dare-i Mahsusa'nın vapurlarıyla sevk edilen 13.000 martini tüfeklerinden 7.700 adedi Mülazım Nuri Efendi riyasetinde Samsun'a ve 5.300 adedi Mülazım Hüsnü ve Habib Efendiler riyasetinde Trabzon yoluyla Erzincan'a sevk edildi⁴³⁷. Bunlarla birlikte 2.500 sandık cephanenin 2.000 sandığı Samsun'a, 500 sandığı da Trabzon'a gönderildi⁴³⁸. Trabzon'a gönderilenler Erzurum, Van ve Bitlis, Samsun'a gönderilenler ise Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetlerindeki redif taburlarının silah ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelikti⁴³⁹.

Sevk edilen martini tüfekleriyle IV. Ordu dahilinde 20 redif taburunun silahlarının değiştirilmesi kararlaştırıldı. Silahları değiştirilecek redif taburları Sivas, Kelkit, Tortum, Tercan, Refahiye, Divriği, Hanköy, Hozat, Midyat, Siverek, Çölemerik, Bitlis, Malazgirt, Karakilise, Yenihan, Aziziye, Gürün, Behisni, Hamidiye ve Merzifon idi. Her bir tabura 100 sandık cephaneye 150 adet süngülü ve 350 adet de kasaturalı martini

⁴³⁴ BOA., Y. MTV., 131/10 - 131/55.

⁴³⁵ BOA., Y. MTV., 131/108.

⁴³⁶ BOA., Y. MTV., 131/131 - 132/30.

⁴³⁷ BOA., Y. MTV., 131/125 - 132/22.

⁴³⁸ BOA., Y. MTV., 132/30 - 132/36.

⁴³⁹ BOA., Y. PRK. ASK., 109/9 ; Y. PRK. B K. 44/62.

silahı verilecekti. IV. Ordu için gönderilen silah ve cephanenin 2.000 sandık cephanesi ile 3.000'i süngülü ve 7.000'ni de kasaturalı olmak üzere 10.000 adet Martini Henri tüfe i adı geçen redif taburları arasında payla tılacaktı⁴⁴⁰.

V. Ordu için 5.000 martini silahı ile 1.000 sandık cephanesinin 2.636 kasaturalı tüfe i Trablus am'a, 1.364 kasaturalı tüfe i Beyrut'a ve 1.000 süngülü tüfe i Lazkiye'ye, cephanenin 500 sandı ı Beyrut'a ve di er 500 sandı ı da skenderun limanlarına 23 Kasım'da stanbul'dan dare-i Mahsusa'nın vapuruyla Mülazım Hüsamettin Efendi riyasetinde sevk edildi⁴⁴¹.

Yine Hassa ve IV. Ordulara mensup silah altına alınan bazı redif taburlarının eksik olan rovelver ihtiyaçlarını kar ılamak üzere 26-27-28 Aralık 1895 tarihlerinde stanbul'dan gönderilenlerin miktarı Tablo-3'te gösterilmi tir⁴⁴².

Tablo-3, stanbul'dan Hassa ve IV. Ordu rediflerine sevk edilenler

Rovolver Adet	Fi ek Destesi	Hassa Ordusu Redifleri	Sevk edildi i iskele
13	65	Redif 15. Alayının 4. Akda Madeni taburu için	Samsun skelesine
13	65	Redif 7. Alayının 2. Bafra taburu için	
26	130	Toplam	
IV. Ordu Redifleri			
13	65	Redif 50. Alayının 3. Tercan taburu için	Trabzon skelesine
3	Redif 51. Alayının 1. Erzincan taburu için	
13	65	Redif 60. Alayının 2. Malazgirt taburu için	
29	130	Toplam	

Askerlerin silah ihtiyaçlarının yanı sıra elbise ve e ya ihtiyaçlarının da kar ılanması gerekmektedir. IV. Ordu dahilindeki redif depolarında 28.642 fes, 26.961 püskül, 20.071 ceket, 18.467 pantolon ve 16.969 kaput bulunmaktaydı. Yine V. Ordu redif depolarında da 6.806 fes, 6.356 püskül, 19.373 ceket, 18.905 pantolon ve 25.313 kaput vardı. Ancak bunlar silah altına alınan on binlerce askerin ihtiyaçlarını kar ılamak için yetersizdi. Bunun için silah altına alınmayan bölgelerdeki redif depolarında bulunan e yalar sevk edilerek redif askerlerinin elbise vs ihtiyaçlarını kar ılamaya çalı ıldı. Bu

⁴⁴⁰ BOA., Y. MTV., 131/85.

⁴⁴¹ BOA., Y. MTV., 132/52.

⁴⁴² BOA., Y. MTV., 133/53 – 135/119 – 137/74.

çerçevede Hassa ve II. Orduların redif depolarında bulunanlarla çe itli tarihlerde stanbul'dan sevk edilenler Tablo-4'te gösterilmi tir⁴⁴³.

Tablo-4, IV. ve V. Ordu rediflerinin elbise ihtiyaçları için Hassa ve II. Orduların redif depolarında bulunanlarla çe itli tarihlerde stanbul'dan sevk edilenler

IV. Ordu Rediflerine sevk edilenler					
Fes Adedi	Püskül Adedi	Ceket Adedi	Pantolon Adedi	Kaput Adedi	Açıklamalar
20.000	20.000	21.609	23.182	15.500	31 Ekim ile 1 ve 19 Kasım 1895 tarihlerinde stanbul'dan gönderilen
11.291	10.861	11.014	11.045	6.639	Hassa Ordusu redif depoları malı olup 14, 15 ve 17 Kasım 1895 tarihlerinde zmit, nebolu, Ere li, Sinop ve Samsun iskelelerinden alınarak gönderilen
31.291	30.861	32.623	34.227	22.139	Toplam
V. Ordu Rediflerine sevk edilenler					
27.125	27.575	22.204	22.672	2.000	31 Ekim ile 6, 9 ve 28 Kasım 1895 tarihlerinde stanbul'dan gönderilen
17.269	17.269	9.623	9.623	13.697	II. Ordu redif taburları malından olup zmit, Gelibolu, Kale-i Sultaniye, Antalya, Alanya, Silifke iskelelerinden alınarak gönderilen
44.394	44.844	31.827	32.295	15.697	Toplamı
31.291	30.861	32.623	34.227	22.139	IV. Ordu toplamı
44.394	44.844	31.827	32.295	15.697	V. Ordu toplamı
75.685	75.705	64.450	66.522	37.836	IV. ve V. Ordular toplamı

Bununla birlikte V. Ordu dairesinde bulunan redif askerlerinin elbise ve e ya ihtiyaçlarını kar ılamak üzere 11 Kasım 1895 tarihinde Mülazım zzet Efendi riyasetinde Girit vapuru ile Trabzon iskelesine 5'er bin adet fes, püskül, gömlek, don, kaput ve be bin takım ceket ile pantolon sevk edildi⁴⁴⁴. Ayrıca V. Ordu'ya mensup Mara 'ın Zeytun taraflarında bulunan redif askerlerinin e ya ihtiyaçlarını kar ılamak için 6 Ocak 1896 tarihinde stanbul'dan mürüvvet vapuru ile Mülazım smail Efendi riyasetinde skenderun iskelesine 3.000 adet kaput, 3.000 adet gömlek, 1.500 takım ceket ve pantolon, 3.000 adet don sevk edilmi tir⁴⁴⁵.

⁴⁴³ BOA., A. MKT. MHM., 639/8.

⁴⁴⁴ BOA., Y. MTV., 131/96.

⁴⁴⁵ BOA., Y. MTV., 134/42.

Bunların dışında silah altına alınarak V. Ordu bölgesinde görevlendirilen, III. Ordu'ya mensup İzmir redif livası ile Selanik redif alayının elbise ve eya ihtiyaçlarının karılanması için idare-i mahsusanın Selanik vapuru ile Kolaası Halit Efendi riyasetinde, İstanbul'dan Beyrut ve İskenderun limanlarına sevk olunan eiyaların çeşit ve miktarları aşağıdaki tablolarda gösterildiği üzeredir⁴⁴⁶.

III. Ordu'ya mensup 42. Selanik Redif Alayının 1. Selanik, 2. Gönüllü ve 3. Avrethisar taburları için Beyrut'a sevk olunan eiyaların cins ve miktarları aşağıda Tablo-5'te gösterilmiştir.

Tablo-5, Selanik redif alayı için sevk edilenler

Sevk Tarihi	Miktarı	Cinsi	
11 Tevrihi Sani 1311 (23 Kasım 1895)	1.010	Adet	Kaput
	1.978	Adet	Gömlek
	1.978	Adet	Don
	80	Adet	Karavana

III. Ordu'ya mensup 23. İzmir Livasının 45. İzmir ve 46. Turgutlu Redif Alayları için İskenderun'a sevk olunan eiyaların cins ve miktarları aşağıda Tablo-6'da gösterilmiştir.

Tablo-6, İzmir Redif Livası için sevk edilenler

Sevk Tarihi	Miktarı	Cinsi	
11 Tevrihi Sani 1311 (23 Kasım 1895)	1.141	Adet	Fes
	2.100	Adet	Püskül
	906	Takım	Ceket-pantolon
	2.668	Adet	Gömlek
	2.668	Adet	Don
	30	Adet	Avcı borusu
	30	Adet	Boru kılıfı
	30	Adet	Boru kayışı
	150	Adet	Karavana

⁴⁴⁶ BOA., Y. MTV., 132/52.

Olayların önlenmesi için görevde bulunan redif askerlerinin silah, cephane, elbise gibi ihtiyaçlarının dışında bir takım levazım noksanları da bulunmaktaydı. Çadır, çizme, karavana, palaska gibi ihtiyaçları görevde kaldıkları süre zarfında muhtelif tarihlerde İstanbul'dan gönderilerek noksanları tamamlanmaya çalışıldı. IV. ve V. Ordularda görevde bulunan redif askerlerine sevk edilen levazımların cins ve miktarları aşağıda Tablo-7'de gösterilmiştir⁴⁴⁷.

Tablo-7, IV. ve V. Ordulardaki redif askerlerine gönderilen levazımların cins ve miktarları

Miktarı		Cinsi	Miktarı		Cinsi
21.031	Adet	Kilim	445	Adet	Avcı borusu
27	Adet	Çadır	108	Adet	Boru kayı 1
24	Adet	Ümera çadırı	30	Adet	Boru kılıfı
4	Adet	Binbaşı çadırı	11.575	Adet	Peksimet torbası
209	Adet	Zabitan çadırı	1.083	Adet	Mücedded karavana
932	Adet	Nezaret çadırı	275	Adet	Müstemil karavana
2.824	Adet	Ba nezaret çadırı	3	Adet	Saplı tas
42	Adet	Sekban çadırı	1	Adet	Kevgir
36	Adet	Karakol emsiyesi	8	Adet	Le en
11.996	Adet	Fişeklik	800	Adet	Çay fincanı
8.394	Adet	Tüfenk kayı 1	4	Adet	Fener
9.634	Adet	Tek gönekli palaska	18	Adet	Tepeli hela
10.555	Adet	Çift gönekli palaska	301	Adet	Açık hela
10.506	Adet	Palaska askı kayı 1	2	Adet	Büyük kantar
6.971	Adet	Matara	2	Adet	Küçük kantar
7.303	Adet	Matara kayı 1	1.717	Çift	Piyade çizmesi
3.325	Adet	Çanta	1.420	Çift	Yün çorap
1	Adet	Cerrah çantası			

⁴⁴⁷ BOA., Y.A. RES., 81/25 ; İstanbul'dan taburlara sevk edilen araç ve gereçler arasında redif askerleri için daha önce Almanya'dan satın alınan ekipmanlarda bulunmakta idi. Y. MTV., 113/67.

4.4. Rediflerin İhtiyaçlarından Do an Masraf ve Temini Meselesi

Ermeni olayları nedeniyle silah altına alınan redif taburlarının seferber hale konulabilmesi için elbise, erzak, maa vs. ihtiyaçlarından do an masraflarının da kar ılanması gerekmektedir. Bu çerçevede IV. Ordu dairesinde ilk etapta silah altına alınması kararla tırılan bir fırka redif askerinin gerekli olan nakliye, araç-gereç, erzak vs. ihtiyaçları için IV. Ordu komutanı Mü îr Zeki Pa a stanbul'dan 50.000 lira istemektedir⁴⁴⁸. Buna ilaveten IV. ve V. Ordu mıntıklarında birer redif livasının daha silah altına alınması kararla tırılınca 1895 yılı Ekim ayının sonundan 1896 yılı ubat ayı sonuna kadar masraflarının tutarı 6.716.040 kuru idi⁴⁴⁹. Bunun 3.187.572 kuru u Sivas'ta toplanmasına karar verilen bir liva redif askerinin masrafları iken, geriye kalan 3.578.468 kuru u ise Halep ve Adana bölgelerinde toplanacak bir liva redif askerinin masraflarını olu turmaktaydı⁴⁵⁰. zmir ve Kayseri livaları ile Çankırı Alayı ve Aydın alayından bir tabur redif askerinin elbise masrafları ise 30.304 lira idi⁴⁵¹. Ayrıca Giresun redif taburunun dört buçuk aylık masrafı 398.446,5 kuru tu⁴⁵². Hal böyle olunca IV. Ordu Mü irriyeti'nin evvelce istedi i 50.000 liraya ilave olarak rediflerin elbise, tayinat bedelleri ve maa ları için bu kez de hükümetten 100.000 lira acilen talep etmekteydi⁴⁵³. IV. ve V. Ordu dairelerinde baki kalan bütün redif taburlarının da silah altına alınmasına karar verilmesi rediflerin masraflarını bir kat daha artırmaktaydı⁴⁵⁴.

Neticede Hassa, III., IV. ve V. Ordularda silah altına alınan redif taburlarının araç gereç, erzak, elbise vs. ihtiyaçlarının toplam masrafları 104.518.595,5 kuru tu. Buna IV. ve V. Ordulardaki sayıları artırılan nizamiye askerlerinin 20.000.300 kuru olan masraflarını da dahil edersek redif ve nizamiye askerlerinin masrafı 124.518.895,5 kuru tu⁴⁵⁵. Rediflerin masrafı 1895 yılı IV. Ordu'nun 20.440.669 kuru luk⁴⁵⁶ normal bütçesinin be katı olması dikkat çekmektedir. Görüldü ü üzere kaba taslak bir hesapla Ermenilerin çıkardıkları olayların Osmanlı maliyesine askeri açıdan etkisi 125 milyon kuru olmu tur diyebiliriz.

⁴⁴⁸ BOA., Y.A. RES., 77/6.

⁴⁴⁹ BOA., A. MKT. MHM., 613/9.

⁴⁵⁰ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1657/581.

⁴⁵¹ BOA., A. MKT. MHM., 613/18.

⁴⁵² BOA., A. MKT. MHM., 613/10 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1867/643 .

⁴⁵³ BOA., Y.A. RES., 77/19 ; Y. MTV., 131/66.

⁴⁵⁴ BOA., . ASK. 13 / 1313 Ca-32.

⁴⁵⁵ BOA., A. MKT. MHM., 613/15 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1674/590.

⁴⁵⁶ A. Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet akir Pa a.....**, 89.

Bu dönemlerde Osmanlı Devleti mali durumu iflas etmiş bir halde idi. Dolayısıyla rediflerin bu kadar yekün tutan masrafını tek kaleme karılayacak ekonomik güce sahip de ildi. Bunun için acil kaynak arama yoluna gidildi. Bu masrafın 300 bin lirası Ziraat Bankasına borçlanarak⁴⁵⁷, 180 bini Mülkiye ane Sandı r'ndan⁴⁵⁸ ve çe itli sandıklarla, Erzurum, Bitlis, Sivas, Halep, Adana, Beyrut gibi vilayetlerin emval gelirlerinden kar ılanacaktı⁴⁵⁹. Vilayetlerin içinde bulundu u durum dolayısı ile bunların cüzi bir kısmını tamamladıkları görölmektedir. Ancak yeterli düzeyde kaynak temin edilemez. Eldeki kaynakların yetersiz olması nedeniyle rediflerin pirinç, eker, fasulye, nohut, sebze vs. gibi erzak ihtiyacı için müteahhitlere de 13 – 14 milyon kuru dolayında borç yapıldı ı belgelerden anla ılmaktadır⁴⁶⁰. Alaca ını tahsil edemeyen müteahhit ise askerin erza ını vermemeye ba lamı tı. Bu durum kar ısında da erzaksız kalan askerlere pilav, et ve çorba yerine ke kekten olu an bir karavana veriliyordu⁴⁶¹. Bazen bunu da bulamıyorlardı. Kısacası devlet redif askerleri için gerekli kayna ı temin etmekte zorlandı. Bu nedenle zamanında ödenmesi gereken para ödenemedi i için ihtiyaçları kar ılanamadı. Bu durum görev ba ındaki rediflerin büyük zorluklarla kar ıla masına neden oldu.

4.5. Silah Altına Alınan Rediflerin Durumu

Silah altına alınan redif askerleri mali imkansızlıklar sebebiyle zor artlar altında görevlerini yapmaya çalı tılar. Bu çerçevede Havran'da bulunan askerlerin ayak ve sırtları çıplak bir ekilde parça parça olmu çadırlarda görev yaparken, Van'da bulunan askerlerin çama ır ve kı lık elbiseleri olmamasından zor durumda bulunuyorlardı⁴⁶². Yine Aziziye, Yıldızeli ve Merzifon redif taburları silaha alınmı ancak silahları olmadı ı için seferber hale konulamamı tı⁴⁶³. Görüldü ü üzere e kıyaya kar ı koymak için silah altına alınan askerlerin ellerinde e kıya ile mücadele edecek silahları bile yoktu.

⁴⁵⁷ Bu paranın 170 bin lirası ubat sonuna kadar on be er günlük taksitlerle ödenecekti. **BOA**, HUS., 339/71 ; Y. A. HUS., 339/71.

⁴⁵⁸ **BOA**., . ASK. 27 / 1313 Ca-26 ; Y.A. RES., 77/27.

⁴⁵⁹ **BOA**., Y. PRK. ASK. 108/51 ; Y. MTV., 134/37.

⁴⁶⁰ **BOA**., Y.A. RES., 81/25.

⁴⁶¹ *Sadettin Pa a Anıları, Ermeni Kürt.....*, s. 38 – 51.

⁴⁶² **BOA**., . ASK. 18 / 1314 C-5 ; **Me veret** , No: 21, (5 Kasım 1896), s. 5.

⁴⁶³ **BOA**., Y. MTV. 133/106 ; Y. PRK. B K., 43/109.

Erzurum vilayeti dahilinde faaliyette bulunan rediflerin ya murluk ve ayakkabı eksikleri vardı. Bu eksikliklerin giderilmesi için İstanbul'dan ya murluk ve ayakkabı sipari edildi. Fakat gelen cevapta ayakkabı bulunmadı, ihtiyacın mahallinden çarık temini ile giderilebileceği yazılmaktaydı⁴⁶⁴. Hal böyle olunca askerler, kıyın zor artlarında ayaklarında çarıklarla görev yapmak durumunda kaldılar. Bununla birlikte Diyarbakır vilayeti dahilinde toplanan rediflerin de ya murluk noksanları bulunmaktaydı. Yine Amasya'da görevlendirilen Kalecik redif taburu parasızlık ve elbisesizlik nedeniyle çorba borusu çaldığı halde davete icabet etmeyerek serke lik yapmışlardı. Amaçları temel ihtiyaçlarının bir an önce karşılanmasıydı ve mevsim kıyıtı. Elbisesizliklerinden dolayı zor artlar altında görev yapmışlardır⁴⁶⁵. Yine mali yetersizlikler nedeniyle gerek Bitlis'te gerekse Birecik'te redif askerlerinin bir çoğuna maaş alamamışlardır. Bu durum ailelerini perian bir hale düşürmüştür⁴⁶⁶.

Silah altına alınan rediflerin imkansızlıklar nedeniyle nasıl ve ne şekilde görev yaptıklarını göstermesi açısından 1 Nisan 1896 tarihli Mevret Gazetesi'nin haberi dikkat çekicidir :

"Bugünkü günde askerin altında yatacağı iltisi yok. Bir ot minderinde üç-dört kişi sarılana dolana yattıyor. Ayaklarına giyecek çizmeleri yok. Askere gelirken öküzünü, çiftini satıp beş on para tedarik eden bir asker devletin namusu için, haysiyetini şerefini korumak için, fesini, kundurasını, elbisesini çarıkdan alıyor. İslamiyet'in ulviyetini artırın sıfatların başında yer alan temizlik ve tahâret gibi şeyler oldu u halde, suya lüzum gören bir asker yirmi para hamam parası bulamıyor. Kıyın soğuk, sabahın ayazı dünyayı titretmiş, kar diz boyunu almış oldu u halde, o biçare asker gusûl abdesti alıyor. En nihayet yakalandığı müthiş bir hastalık yüzünden mahv ve telef olup gidiyor. Hudut boyundaki askerimizin askerliği yalnız başındaki püskülden fark olunuyor. Van taraflarında silah altında bulunan askerlerimiz adi bir suda kaynamış pirinç çorbası ile ve kuru bir tayınla oruç tutuyor. Trabzon şehrindeki ihtiyatlar kıyıt yazlık elbiseleriyle geçirdiler. Diyarbakır'da ihtiyatlar toplandı. Üzerlerine giydirilecek elbise bulamadılar. Hamiyetli ahalimiz var olsun, yardım toplayarak askere elbise, abaya yapturdular⁴⁶⁷.

⁴⁶⁴ BOA., A. MKT. MHM., 639/8.

⁴⁶⁵ BOA., A. MKT. MHM., 619/25.

⁴⁶⁶ BOA., . HUS., 47 / 1313 Z-70.

⁴⁶⁷ Mevret (İlave), No:9, 1 Nisan 1896, s. 4.

Yine dönemin Seraskeri Rıza Pa a hatıralarında ordunun durumu ve yapısı hakkında unları yazmaktaydı⁴⁶⁸: "*Ordunun kasası bombo tu. Bu day ambarında bu day kalmamı tı. Ordunun çe itli ihtiyaç maddeleri olan çuha, çorap, ayakkabı, kösele, fes, giyim e yası ve hatta bu day, arpa ve ya bile memleket dı ndan sa lanıyordu. Maa lar son derece düzensiz bir ekilde yılda ancak be altı aylık verilebilmekteydi. Ekmekler çok fena çıkıyordu. Depolar harap ve noksan, olanlar da bo tu. Subayların durumu peri andı. Maliye bu durumu önlemek ve gidermek olana ndan yoksundu. Nereye bakılsa bir yoksulluk göze çarpıyordu. Askerler sefil ve çıplak idi. Gıdasızlıktan çehreler yorgun, bezgin hastalıklı idi. Üst ba yoktu. Yırtık pırtık kunduralar ve çarıklar, renkli yamalı pantolonlar, dar ve patlamı dü mesiz ceketler, lime lime çama ırlar, püskülsüz fesler..."*

Görüldü ü üzere olayları bastırmak için devlet elindeki güçle, var imkanını sergilemi demek yanlı bir de erlendirme olmasa gerektir. Çünkü silah altına aldı ı askerlerine kı lık verecek elbisesi, ayaklarına giydirecek bir çizmesi dahi yoktur. Askerlerin bu artlar altında göreve ça rılmaları büyük bir isyanın oldu unu göstermektedir. Ayrıca devlet hangi sınıf halktan olursa olsun gereksiz yere kan dökülmesinin önüne geçmeyi amaçlamı tır.

4.6. Redif Taburlarının Görev Yerleri, Faaliyetleri ve syanların Bastırılmasındaki Rolü

4.6.1. IV. Ordu Bölgesinde

Merkezi Erzincan'da bulunan IV. Ordu Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Diyarbakır, Van ve Mamuretülaziz vilayetlerini kapsamaktaydı. Olaylar sırasında ordu komutanı Mü îr Mehmed Zeki Pa a idi. Olayların yo un olarak görüldü ü vilayât-ı sitte adı geçen ordunun faaliyet alınıydı. Ordu dahilinde iki nizamiye fırkası ile iki er alaylı üç süvari livası olayların kontrol altına alınmasında bizzat görevliydi. Bununla birlikte her vilayetin merkez ve sancaklarında kolluk kuvvetleri bulunmaktaydı. Bu kuvvetlerin yetersiz kalması ve olayların artması redif kuvvetlerinin silah altına alınmasını zorunlu

⁴⁶⁸ Rıza Pa a (Serasker), Hûlâsa-ı Hatırât, stanbul 1325.

kıldı. Bu çerçevede IV. Ordunun faaliyet alanında bulunan vilayetlerde silah altına alınan altmı dört redif taburu görevlendirildi.

4.6.1.1. Trabzon Vilayeti

Trabzon vilayeti dahilindeki Ermeni olayların yoğunlaşması nedeniyle Rize’de bulunan bir bölük nizamiye askeri geçici olarak Trabzon merkezine aldırıldı. Ayrıca Trabzon’daki nizamiye tabur mevcudu da 400 askerden 800 askere çıkarıldı⁴⁶⁹. Bunun yanı sıra Trabzon ve çevresinde istihdam edilmek üzere Giresun, Ordu ve Maçka redif taburları da silah altına alınarak asayişin sağlanmaya çalışıldı⁴⁷⁰.

Gümü hane hadisesi meydana gelmeden önce Trabzon’da hadiselerin büyümesi çevreye yayılacağına inanılmakta ve tedbirler alınmaktaydı. Bu nedenle Gümü hane Mutasarrıfı, merkezden birkaç bölük nizamiye kuvveti isteyerek sancak dahilinde tedbir amaçlı devriye kolları düzenledi. Ancak alınan bu tedbirler yetersiz kalınca 25 Ekim’de Gümü hane’de bir olay meydana geldi. Olaydan sonra ihtiyat askerleri ve Gümü hane redif taburu silah altına alınarak asayişin idamesine çalışıldı⁴⁷¹. Silah altına alınan Gümü hane redif taburunun 92 mevcutlu bir bölüğü Kelkit’e sevk edildi⁴⁷². Ayrıca Gümü hane’deki redif deposunun muhafazasında bulunan asker sayısı da artırıldı.

Trabzon vilayeti dahilinde Ekim ayının sonundan Kasım ayının ortalarına kadar sahil kazalarının güvenliğini ve olayların yatıştırılması için Ordu, Giresun, Gümü hane, Trabzon, Maçka, Büyükliman, Görele, Ünye ve Samsun redif taburları silah altına alınarak vilayetin sahilinde ve olay çıkması muhtemel yerlerinde görevlendirildi⁴⁷³.

4.6.1.2. Erzurum Vilayeti

Gümü hane sancağına tabi Gümü lü ve Santa taraflarından 500’den fazla silahlı Ermeni’nin Erzurum’un Bayburt kazasına altı saat mesafede bulunan Kıt Ovası’na geldikleri ve buradan diğer Ermeni köylerindeki halklarıyla birleşerek Bayburt üzerine hücum edecekleri haberi alınması üzerine Bayburt’a Erzurum’dan bir tabur nizamiye

⁴⁶⁹ BOA., Y. MTV., 130 / 89.

⁴⁷⁰ BOA., Y. MTV., 131 / 9.

⁴⁷¹ BOA., Y. MTV., 130 / 89.

⁴⁷² BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1752 / 1719.

⁴⁷³ BOA., Y. PRK. A., 10 / 61 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1655 / 1610.

kuvveti gönderildi⁴⁷⁴. Buna ilaveten daha önce Erzincan'a gönderilen Bayburt süvari bölükleri de geri gönderildi⁴⁷⁵. Bayburt'ta da var olan iki süvari bölü ü ve bir miktar topçu ile karga alık yatı tırlmaya çalı ıldı⁴⁷⁶. Ancak 30 Ekim'de sancak merkezinde olayların meydana gelmesi üzerine Bayburt redif taburu silah altına alınarak asayi in iadesi için görevlendirildi.

Bayburt'taki olaylar asker sevki ile kontrol altına alınırken bu defa da Pülümür ve Kızılkilise Ermenileri'nin Ki ı ve çevresine saldırıları meydana geldi⁴⁷⁷. Bunun üzerine mahallinde istihdam edilmek üzere Ki ı redif taburu silah altına alındı⁴⁷⁸. Refahiye kazasına evvelce 50 süvari birli i gönderilmi ti. imdi ise silah altına alınan spir redif taburundan 200 ki ilik askeri birlik gönderilirken Kuruçay kazasına Arapkir'deki taburun 117 mevcutlu bir bölü ü sevk edildi⁴⁷⁹. Tercan kazasına da 200 ihtiyat askeri gönderilerek olaylar kontrol altına alınarak sükunet sa lanmaya çalı ıldı⁴⁸⁰.

Erzurum vilayetinin Erzincan Sanca ı'na üç saat mesafede bulunan Rum Manastırına ve Müslüman köylerine 200'den fazla Ermenilerin saldırıları sonucu buralara da askeri birlikler gönderildi⁴⁸¹. Bunun yanı sıra 21 Ekim'de Erzincan merkezinde olayların ba göstermesiyle asayi in idamesi için Erzincan ve Karahisar redif taburları silah altına alındı⁴⁸². Bu tedbirlerin yanında nizamiye 27. alayının bütün taburları ile ni ancı taburları ordu merkezi olan Erzincan'da bulunup asayi in idamesine çalı lı maktaydı. Erzurum Valili i'nden 11 Kasım 1895 tarihinde Sadaret'e çekilen telgrafta " u üç dört günden beri vilayetin hiçbir yerinde üri ve i ti a tan eser kalmadı ı ve asayi in devamı için silah altına alınması gereken redif askerlerinin celp ve cemine itina olundu u" bildirilmekteydi⁴⁸³.

⁴⁷⁴ BOA., A. MKT. MHM., 638 / 9.

⁴⁷⁵ BOA., Y. MTV., 130 / 89.

⁴⁷⁶ Sadri Karakoyunlu, **Bayburt Tarihi**, Ankara 1990, s. 315.

⁴⁷⁷ BOA., Y.A. RES., 77 / 6.

⁴⁷⁸ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1655 / 1610.

⁴⁷⁹ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1015 / 1582 ; aynı defter, Sıra No, 1795 / 548.

⁴⁸⁰ BOA., Y. MTV., 130 / 89.

⁴⁸¹ BOA., A. MKT. MHM., 638 / 20.

⁴⁸² BOA., Y.A. RES., 77 / 4.

⁴⁸³ BOA., Y.A. HUS., 339 / 39 ; NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1912 / 1882.

4.6.1.3. Bitlis Vilayeti

Bitlis vilayeti dahilinde nizamiye 32. Alayı taburlarından 500'er mevcutlu 2 taburu Bitlis'te, 1 taburu Siirt ve 1 taburu Mu 'ta görevlendirildi. Bitlis'te bulunan 2 taburdan, 1 bölü ü Cemalat köyünde, 1 bölü ü Hizan'da, 40 mevcutlu 1 müfrezesi Mutiki'de, bir bölü ü Siirt'te, bir bölü ü Cizre'de ve 50 mevcutlu bir müfrezesi de Sason'da görevlendirildi. Siirt'teki taburun 1 bölü ü Garzan, 1 bölü ü Sason, 1 müfrezesi de Arva'da, Mu 'taki taburun bir bölü ü Mu cihetinde görevlendirildikleri belgelerden anlaşılmaktadır⁴⁸⁴. Bitlis'te Ermenilerin 25 Ekim 1895 Cuma günü camiye hücumları ile başlayan ve takip eden olaylar nedeniyle silah altına alınması kararlaştırılan Bitlis, Siirt, Mu ve Malazgirt redif taburlarıydı. Bunlardan Siirt redif taburunun 376 neferi silah altına alınması ise de Bitlis taburu için muayenesi icra edilen 311 askerin silah ve cephaneleri Mu redif deposunda olup Bitlis'e ulaştırılmadığı gibi elbise, karavana vs. levazımı da olmadığından 16 Kasım itibarıyla silah altına alınamamıştır⁴⁸⁵. Daha sonra taburun ihtiyaçları karşılanarak silah altına alındığı görülmektedir⁴⁸⁶. Yine Mu ve Malazgirt redif taburlarının levazım eksikleri tamamlanarak silah altına alınması için mahallerinde istihdam edildi⁴⁸⁷.

4.6.1.4. Sivas Vilayeti

Ermenilerin Trabzon'da çıkardıkları hadiselerin Sivas'a da sirayet edeceği üncesi ile vilayet dahilinde tedbirler alınmaya başlandı. Sivas'ta asayişin devamı için 279'u atlı, 175'i de piyade olmak üzere 454 mevcutlu jandarma kuvvetinin 1500'e çıkarılmak istenmesine ilişkin vilayetten alınan telgraf Meclisi Mahsusu Vükela'da tartışıldı⁴⁸⁸. Sivas'ta olabilecek Ermeni olaylarına karşı bir tabur redif askerinin silah altına alınacağından jandarma sayısının artırılmasına gerek kalmadığı kararlaştırılarak vilayete bildirildi⁴⁸⁹. Birer ay süreyle istihdam edilmek ve 250 mevcutlu birer bölü ü Sivas, Amasya, Tokat ve Karahisar arki merkezlerinde bulunup ihtiyaç duyulduğunda

⁴⁸⁴ BOA., Y. PRK. ASK., 108/61.

⁴⁸⁵ BOA., Y. PRK. ASK., 108/61.

⁴⁸⁶ BOA., Y. PRK. ASK., 110/52.

⁴⁸⁷ BOA., A. MKT. MHM., 619/22 – 619/26.

⁴⁸⁸ BOA., MV., 85/98.

⁴⁸⁹ BOA., A. MKT. MHM., 660/6 ; Y. MTV., 130/89.

sevk edilmek üzere 1000 mevcutlu bir tabur redif askerinin silah altına alınması hususu IV. Ordu'ya da yazıldı⁴⁹⁰. Bu kere adı geçen ordudan ve vilayetten cevaben gönderilen telgraflarda silah altına alınması kararla tırılan redif taburu bölüklerinin görev yerlerine ulaşmak için yirmi-otuz saatlik mesafeyi katetmek zorunda olacakları bildirilmekteydi. Ayrıca görev mahallerine de aına olmadıklarından kendilerinden beklenen başarıyı göstermeleri mümkün olmadığı da yazılmıştı. Bunun yerine Erba mevkilerinde bulunan taburların birinci bölükleri silah altına alınırsa böylece tabura yirmi otuz saatlik mesafe aldırılmaması olmakla birlikte her tarafını iyi bildikleri arazi üzerinde ve kendi taburları tahtında daha başarılı hizmet edecekleri de bildirildi⁴⁹¹. Buna mukabil geçici olarak Gürün, Zara, Divriği, Gemerek, Vezirköprüsü, Niksar, Su ehlri ve Aziziye'de 50'er ihtiyat askeri silah altına alınıp bunlar buldukları mahalde görevlendirildi⁴⁹².

Bu arada Su ehlri ve çevresinde Ermenilerin faaliyetleri yoğunlaşarak artmaya başladı. Mehur Ermeni e kıyası Daniel Çavuş'un Su ehlrin'den Koçhisar'a geçtiği haber alınması üzerine bölgeye asker sevk edildi. Daniel Çavuş ve çetesi Koyulhisar taraflarında Koçkiri Kaymakamı ve maiyetindeki redif askerleri vasıtasıyla bertaraf edildi⁴⁹³. Koçhisar kazasının ve Gemerek nahiyesinin çoğu Ermeni idi. Buraların mahfazası çıkması muhtemel olaylara karşı zabıtayla mümkün değildi. Bu yüzden Gemerek nahiyesine ehlrikılla taburundan 100, Koçhisar'a da 50 ihtiyat askeri sevk edildi⁴⁹⁴. Ayrıca 100 kişiden oluşan bir nizamiye süvari müfrezesi gönderilerek asayişin idamesine çalışıldı⁴⁹⁵. Yine ahalisi sırf Ermeni olan Tuzhisar köyü ile çevresindeki köylere 20'er mevcutlu birer redif askerinden oluşan müfrezeler gönderilerek tedbirler alındı⁴⁹⁶.

Sivas vilayeti ve çevresinde Ermeni faaliyetlerinin artmasına mukabil geçici olarak silah altına alınan ihtiyat askerleri ile olayların önü alınamayacağından redif askerleri silah altına alınarak görev yerlerine sevk edilmeye başlandı. Sivas, Amasya, Tokat ve Karahisar arki sancaklarında rediflerin birer bölüklerinden başlanarak silah altına alınmaya başlandı⁴⁹⁷. Silah altına alınacak bu taburlar Sivas Redif Fırkasını

⁴⁹⁰ BOA., Y. MTV., 129/168.

⁴⁹¹ BOA., Y. MTV., 130/25.

⁴⁹² BOA., A. MKT. MHM., 660/8 lef 2, 6, 7.

⁴⁹³ Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, C. I, s. 133.

⁴⁹⁴ BOA., *aynu yer*, lef 10, 11, 12, 13, 14.

⁴⁹⁵ BOA., Y. MTV., 131/3.

⁴⁹⁶ BOA., A. MKT. MHM., 661 / 15 ; Y. MTV., 130 / 75.

⁴⁹⁷ BOA., Y. MTV., 130 / 72 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1615 / 1582.

olu turmaktaydı⁴⁹⁸. Bu taburlardan ba langıçta 10 tanesinin kısmı azamisi silah altına alındı. Geri kalan 6 redif taburu ise depolarındaki silah ve elbisesi olmadı ndan silah altına alınmasında güçlükler ya anmaktaydı.

Bu olumsuzluklar kar ısında Sivas'ta meydana gelen hadiselerin bir an önce kontrol altına alınması gerekmektedir. ayet kontrol altına alınmazsa Samsun, Kayseri belki de Ankara'ya kadar sirayet ederek yabancı müdahalesini do urabilirdi⁴⁹⁹. Bu nedenle civar yerlerden redif askerleri silah altına alınarak bölgeye gönderilmeye ba landı⁵⁰⁰. Hassa Ordusu'ndan Çankırı redif alayı Çorum'da, Kayseri redif livası da Kayseri'de toplanarak kuzey ve güneyden iki kol halinde Sivas vilayetine sevk edilmesine karar verildi⁵⁰¹. Sevk edilecek bu taburlar; 6. Çankırı redif alayı sırasıyla Çankırı, Kalecik, skilip ve Çorum redif taburları idi⁵⁰². 7. Kayseri redif livası ise sırasıyla Kayseri, Erkilet, Tavlun, ehrikı la, Nev ehir, Ürgüp, Ni de ve Develi redif taburları idi⁵⁰³.

Taburların sevk ve hareketlerinde kullanılmak üzere Çankırı, Kalecik, skilip ve Çorum taburlarının her biri için 120' er makkari hayvanına ihtiyaç vardı. Çankırı ve Çorum için gerekli hayvan ihtiyacı Müslüman ve Rum ahali tarafından kar ılıksız olarak kar ılandı⁵⁰⁴. Kayseri livası için Kayseri 114, Erkilet 103, Tavlun 100, Nev ehir 130, Ürgüp 105, Ni de 85 ve Develi redif taburu için 110 olan hayvan ihtiyaçları ise vesait-i nakliye kanununa tevfiken Ankara, Konya ve Sivas vilayetlerinden kar ılanacaktı⁵⁰⁵. Sevk edilecek bu taburlar hem Sivas'ta olayların kontrol altına alınmasına çalı acaklar hem de vilayet dahilinde silah altına alınması kararla tırılan taburların faaliyet haline konulmasına zaman kazandırmı olacaktı.

Sivas'taki olayların Kayseri'ye yayılaca ı ihtimal dahilinde olması nedeniyle tedbir olarak Kayseri redif taburu Sivas'a sevk edilmeyerek mahallinde bırakıldı⁵⁰⁶.

⁴⁹⁸ BOA., Y. PRK. B K., 43/102.

⁴⁹⁹ BOA., Y. PRK. B K., 43/109.

⁵⁰⁰ BOA., . ASK. 13 / 1313 Ca-34 ; Y. A. HUS., 340/62 ; Y. A. RES., 77/26.

⁵⁰¹ BOA., . ASK. 13 / 1313 Ca-34 ; A. MKT. MHM., 618/4 lef 40 ; Y. A. RES., 77/26 – 77/34.

⁵⁰² *Askeri Salname* (1895), ss. 217-219.

⁵⁰³ *Askeri Salname* (1895), ss. 237- 242.

⁵⁰⁴ BOA., A. MKT. MHM., 618/4 lef 29, 30, 34, 35.

⁵⁰⁵ BOA., . ASK. 13 / 1313 C-26 ; Y. A. RES., 77/40.

⁵⁰⁶ BOA., A. MKT. MHM., 660/56 ; Y. A. HUS., 340/62 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1964/1926.

Di erleri ise kola ası kumandasında bölük bölük Efkare, Gemerek, Aziziye, Su ehri, ehrikı la ve Bünyanhamit kazalarına da ıtılarak görevlendirildi⁵⁰⁷.

4.6.1.5. Diyarbakır Vilayeti

Evvelce Bitlis'te ikamesi kararla tırılan nizamiye 31. Alayının 450 mevcutlu 2. taburu ve 438 mevcutlu 4. taburu Bitlis'ten Diyarbakır'a aldırılıp, bunların bir bölü ü Midyat'a sevk edildi⁵⁰⁸. Harput'ta bulunan nizamiye taburlarından biri Diyarbakır'a alınırken bunun yerine de Dersim'deki nizamiye taburlarından biri alındı⁵⁰⁹. Bu taburlardan biri Lice'de görevlendirilip taburun bir bölü ü de Silvan kazasına sevk edildi⁵¹⁰. 2 Kasım 1895'te Siverek hadisesini müteakip nizami kuvvetlerin yanı sıra kasaba dahilinde ihtiyat askerleri silah altına alınarak mahallinde istihdam edildi⁵¹¹. Bu kuvvetlerin yanı sıra ihtiyaç dahilinde 57. Siirt redif alayının 3. Midyat ve 4. Mardin taburları ile 58. Diyarbakır redif alayının 1. Diyarbakır, 2. Lice, 3. Ergani ve 4. Siverek redif taburları silah altına alınıp vilayetin muhtelif yerlerinde devriyeler gezdirilerek çıkması muhtemel olaylara kar ı tedbirler alındı ı görülmektedir⁵¹².

4.6.1.6. Mamuretülaziz Vilayeti

Mamuretülaziz vilayeti dahilinde Ermenilerin sancak ve kaza merkezlerinde çıkardıkları olayların yanı sıra Dersim a iretlerinin çıkarmı oldukları olaylardan dolayı bölgenin ayrı bir önemi bulunmaktaydı. Dolayısıyla silah altına alınan redif askerleri hem Ermenilerin hem de Dersim e kıyasının çıkarmı oldukları olayları bastırmak amacıyla görevlendirildi. Olayların kontrol altına alınması için vilayet dahilinde sekiz nizamiye askeri görevlendirilirken yedi redif taburu da silah altına alınması kararla tırıldı⁵¹³. Evvelce Erzurum'da toplanması kararla tırılan nizamiye 26. Alayın 2. taburu 800 mevcutla Harput'ta görevlendirildi. Bu taburun bir bölü ü Palu'ya sevk

⁵⁰⁷ BOA., A. MKT. MHM., 660/64.

⁵⁰⁸ BOA., Y. PRK. ASK., 108/11.

⁵⁰⁹ BOA., Y. MTV., 131/30 .

⁵¹⁰ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1631/1589.

⁵¹¹ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1680/1646.

⁵¹² BOA., Y. MTV., 131/48.

⁵¹³ BOA., A. MKT. MHM., 657/22.

edildi⁵¹⁴. Nizamiye 28. Alayının bütün taburları Dersim ve çevresinde görevlendirildi. Bu alayın Hozat sanca ında bulunan taburunun bir bölü ü yüzba ı önderli inde Çemi kezek'e sevk edilerek asayi in idamesine çalı ıldı⁵¹⁵.

Ermeni olaylarının önü alınmak için Arapkir kazasında bulunan 353 mevcutlu nizamiye taburuna 447 asker ilavesiyle mevcudu 800'e çıkarıldı⁵¹⁶. Arapkir redif taburu da silah altına alındı. Merkezden de bir tabur piyade askeriyle bir bölük süvari askeri sevk edildi⁵¹⁷. Ayrıca buraya Sivas vilayeti dahilinde silah altına alınan 16 redif taburundan Arapkir'e yakın mevkiilerde bulunan iki redif taburu sevk edildi⁵¹⁸. Malatya'daki olaylardan dolayı iki bölük nizamiye askerinin yanı sıra Malatya redif taburu da asayi in idamesi için mahallinde istihdam edildi⁵¹⁹.

Mamuretülaziz dahilinde silah altına alınarak bulundu u mahallin asayi i için görevlendirilen redif taburları ve mevcutları Tablo-8'de gösterildi i üzeredir⁵²⁰.

Tablo-8, Mamuretülaziz vilayetinde silah altına alınan redif taburları ve mevcutları

Alay smi	Tabur smi	Mevcudu
52. Harput Redif Alayı	1. Harput taburu	415
	2. Hankendi (Hanköy) taburu	115
	3. Arapkir taburu	400
62. Malatya Redif Alayı	1. Malatya taburu	500
	2. Hısnımansur taburu	300
Toplam		1.730

Yukarıdaki tabloda da görülece i üzere Mamuretülaziz dahilinde be tabur ki toplam 1.730 redif askeri silah altına alınmı tı. Ancak vilayette yedi redif taburu silah altına alınması kararla tırılmı tı. Geriye kalan redif taburları Dersim ve çevresinden silah altına alınacaktı. Ama Kürt a ıretlerin çıkardıkları hadiselerden dolayı bir türlü silah altına alınmamı tı. Silah altına davet edilen 52. Alayın 4. Hozat redif taburu askerlerinden hiç de ilse mahallin asayi i için onar yirmi er zaptiye kuvveti te kili dü ünülmü se de buna da yana mamı lardı⁵²¹.

⁵¹⁴ BOA., Y. MTV., 130/89.

⁵¹⁵ BOA., Y.PRK.A., 10/61 ; BEO, NGG.d, Defter No: 216, Sıra No, 1511 / 1468.

⁵¹⁶ BOA., . HUS., 42 / 1313 R/1.

⁵¹⁷ BOA., Y. MTV., 131/98.

⁵¹⁸ BOA., Y. PRK. B K., 43/102.

⁵¹⁹ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1712/1697.

⁵²⁰ BOA., Y. PRK. ASK., 108/53.

⁵²¹ BOA., Y. PRK. UM., 33/66.

4.6.1.7. Van Vilayeti

Van vilayeti dahilinde 59. Van redif alayına mensup 1. Van taburu ve 2. Ba kale taburu olmak üzere ilk etapta iki redif taburu silah altına alındı. Van redif taburunun mevcudu 652 ve Ba kale redif taburunun mevcudu 198 idi. Ayrıca Van'da altı nizamiye taburu toplanacaktı. Gevar'dan Van'a gelecek olan nizamiye taburu yerine Van redif taburu sevk edildi. Van'ın çevresinde silah altına alınan redif taburlarından biri Ba kale'ye sevk edildi⁵²². Nizamiye 29. Alayın atak'ta ve Bitlis'te bulunan iki er bölü ü Van'a aldırıldı⁵²³. Daha sonraları Çölemerik redif taburu da silah altına alınarak asayinin idamesi için tedbirler alındı ı görülmektedir⁵²⁴.

Van hadisesini takip eden tarihlerde Van'da görevlendirilmek üzere Erzurum'dan bir süvari alayı istendi. Ancak Erzurum'un çe itli mevkilerinde Çerkes kıyafetine girmeye kıyanın saldırılarının artması üzerine Erzurum'da istihdam edilecek Hamidiye süvari bölü ünün de henüz silah altına alınmaması nedeniyle istenen süvari bölü ü Van'a gönderilemedi⁵²⁵. Vilayet dahilinde bir taraftan memurlar vasıtasıyla a iretlere nasihatler edilerek di er taraftan da muhtelif mevkilerde bulunan seyyar askeri müfrezeler kollarıyla, bazı noktalara yerle tirilen nizamiye ve redif bölükleriyle saldırıların önü alınmaya, asayin sa lanmaya çalı ıldı ı görülmekteydi⁵²⁶.

IV. Ordu mıntıkasında Ermenilerin çıkarmı oldukları olayları önlemek amacıyla var olan polis ve jandarma kuvvetinin yanı sıra 32 nizamiye piyade taburu, 6 süvari alayı ile birlikte 64 redif taburu da görevlendirildi i görülmektedir. Ayrıca IV. Ordu bölgesinde görevlendirmek üzere Hassa Ordusundan silah altına alınan Kayseri redif livası ile Çankırı redif alayını da bunlara eklersek adı geçen ordu bölgesinde 32 nizamiye, 76 redif taburu ki toplamda 108 tabur ve 6 süvari alayı asker görevlendirilerek asayinin sa lanması yoluna gidilmiştir. Bu kadar askerin görevlendirilmesi Ermeni olaylarının büyüklü ünü göstermesi açısından önemlidir.

⁵²² BOA., Y. PRK. A., 10/59.

⁵²³ BOA., Y. PRK. A., 10/61.

⁵²⁴ BOA., . HUS., 44 / 1313 C-86 ; A. MKT. MHM., 666/4.

⁵²⁵ BOA., Y. PRK. B K., 46/95 – 46/97 – 46/99 .

⁵²⁶ BOA., Y. PRK. A., 10/59.

4.6.2. V. Ordu Bölgesinde

Halep, Adana, Suriye ve Beyrut vilayetleri V. Ordu mıntikasını meydana getirmekteydi. Ordu merkezi am olup, olaylar sırasındaki komutanı Ferik Ömer Rütü Pa a idi⁵²⁷. V. Ordu dairesinde iki nizamiye fırkası, iki er alaylı üç süvari fırkası bulunmaktaydı. Diğer taraftan ordu bölgesindeki bütün vilayet ve sancak merkezlerinde üçer be'er bölüklü jandarma taburları da vardı. Bu kuvvetler dördüncü ordu bölgesinde oldu u gibi olayların önlenmesinde bizzat görevliydi. Ancak olayların yo unla arak artması burada da redif taburlarının silah altına alınmasını zorunlu kıldı.

4.6.2.1. Halep Vilayeti

Halep vilayeti dahilinde Zeytun Ermenileri'nin çıkarmı oldukları hadiseler nedeniyle Süveydiye'nin muhafazası için yola çıkarılan bir bölük süvari askeri Zeytun'a sevk edildi. Ayrıca 200 süvari birli i ile Mara 'ta bulunan bir tabur nizamiye askeri gönderildi⁵²⁸. Ancak vilayet dahilinde özellikle Zeytun ve çevresinde Ermeni hadiselerinin büyüyerek yayılması nedeniyle Halep vilayetinden 27 Ekim'de stanbul'a çekilen telgrafta; bu i in bir iki taburla yatı tırılmasının mümkün olmadığı, dört be taburla iki da topunun süratli bir ekilde olay mahalline yeti tirilmesi istenmekteydi⁵²⁹.

Bunun üzerine bir liva redif askerinin silah altına alınarak bunlardan icabı kadarının Zeytun'a sevki, kalanın da gerekti inde hemen sevk edilmesi amacıyla Mara 'ta toplanmasına karar verildi⁵³⁰. Bu çerçevede Zeytun'a sevk edilmek üzere Mara , Pazarcık, Kilis, Elbistan ve Kızılhisar redif taburları silah altına alınmaya ba landı. Sevk edilecek bu taburlara mahallinden kar ılanmak üzere altmı ar yük hayvanı verilecekti. Elbistan redif taburunun bir bölü ü redif deposunun muhafazası ve asayişin korunması için mahallinde bırakıldı⁵³¹. Beyrut'tan Arkadi vapuruyla skenderun limanına, oradan hayvanlarla Mara 'a 6 adet da topu gönderildi⁵³². Halep'te bulunan iki nizamiye taburu Zeytun'a sevk edilerek Halep'te silah altına

⁵²⁷ BOA., . ASK. 14 / 1313 -16 ; *Askeri Salname*, 1311 (1895), s. 635.

⁵²⁸ BOA., Y. MTV., 130/89 .

⁵²⁹ BOA., A. MKT. MHM., 646/13 lef 6.

⁵³⁰ BOA., MV. 85/114 ; A. MKT. MHM., 646/13 lef 1, 2 .

⁵³¹ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1583/1585.

⁵³² BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1678/1656.

alınması kararla tırılan taburlardan Karlık redif taburu 30 Ekim 1895 tarihinde Mara 'a sevk edildi⁵³³. Ferafere ve Bab redif taburları da 2 Kasım'da Mara 'a sevk edildi⁵³⁴.

Bunun yanı sıra Elbistan'a da IV. Ordu taburlarından olan Malatya ve Hısnımansur redif taburlarının bazı bölükleri sevk edilerek görevlendirildi⁵³⁵. Mara 'taki taburlardan 200 mevcutlu bir bölü ü Ermenilerin Mara 'a hücumlarını engellemek amacıyla Bernizçayı mahallinde görevlendirildi⁵³⁶. Bu kuvvetlere ilave olarak 20. Adana redif fırkasından 5 tabur redif askeri Mara taraflarına sevk edildi⁵³⁷. Kilis redif taburunun Mara 'a sevk edilmesinden dolayı Adana'dan sevk edilen askerlerin bir bölü ü Kilis'te görevlendirildi⁵³⁸. 39. Adana redif livasından gönderilen bu taburlar Tablo-9'da gösterildi i üzeredir.

Tablo-9, Adana'dan Mara 'a sevk edilen redif taburları

Alay smi	Tabur smi	Mevcudu ⁵³⁹
77. Adana Redif Alayı	2. Karaisalı taburu	400
	4. Mersin taburu	1.040
78. Sis Redif Alayı	1. Sis taburu	875
	3. Misis taburu	1.060
	4. Yarpuz taburu	400
Toplam		3.775

Bir mahalde olayın ortaya çıkmasıyla o mahale en yakın yerden nizamiye veya redif askeri yeti tirilerek olay kontrol altına alınmaktadır. Buradan bo alan kuvveti de di er bölgelerdeki askeri birlikler sevk edilerek dolduruldu u görülmektedir. Örne in, Adana'dan Mara 'a gönderilen redif taburları yerine zmir'den redif taburları sevk edilmi tir. Bu eilde vakit kaybetmeksizin olayların kontrol altına alınarak, hangi sınıf halktan olursa olsun gereksiz yere kan dökülmesinin önüne geçmek amaçlanmı tır.

II. Ordu mıntıkasından zmir redif livası silah altına alınarak Adana ve Halep bölgesine gönderilmesi kararla tırıldı⁵⁴⁰. zmir'den 4'ü Halep'in Mara taraflarına ve 4'ü de Adana'nın Yumurtalık, Sis ve Payas cihetlerine gönderilecek 8 tabur için en

⁵³³ BOA., A. MKT. MHM., 646/13 lef 11, 13, 14 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1617/1576.

⁵³⁴ BOA., Y. PRK. ASK., 107/75.

⁵³⁵ BOA., Y. PRK. ASK., 110/52 ; Y. MTV., 131/83 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1738/1722.

⁵³⁶ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1654/1601.

⁵³⁷ BOA., A. MKT. MHM., 647/8 .

⁵³⁸ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1635/1618.

⁵³⁹ BOA., Y. PRK. ASK., 110/52 .

⁵⁴⁰ BOA., Y. MTV., 136/12 .

yakın iskelelerdeki vapurların süratle sevk ve irsaliyle hemen nakillerine karar verildi⁵⁴¹. zmir redif alayının zmir ve Burunabad (Bornova) taburları Saadet vapuruyla, Manisa ve Menemen taburları ise Hasan Pa a vapuruyla 20 Kasım'da zmir'den skenderun limanına hareket ettirildi. Bundan bir gün sonra da Turgutlu redif alayının Turgutlu ve Kula taburları zmir vapuruyla Yumurtalık limanına sevk edildi. Turgutlu alayının Akhisar ve Ala ehir taburları ise Selanik'ten Beyrut'a gidecek olan vapurlarla sevki gerçekleştirilecekti⁵⁴². zmir'deki redif askerlerinin Mara taraflarına sevk edilmesi nedeniyle, zmir için Aydın redif alayından bir tabur asker, silah altına alınarak zmir'de görevlendirildi⁵⁴³. Sevki gerçekleştirilen 23. zmir redif livasının görev yerleri ve mevcutları Tablo-10'da gösterilmiştir.

Tablo-10, zmir redif livasının sevk mevcudu ve görev yerleri

Alay smi	Tabur smi	Görev Yeri	Mevcudu ⁵⁴⁴
45. zmir Redif Alayı	1. zmir taburu	Zeytun ve civarı	700
	2. Bornova taburu	Zeytun ve civarı	800
	3. Manisa taburu	Zeytun ve civarı	757
	4. Menemen taburu	Zeytun ve civarı	903
46. Turgutlu Redif Alayı	1. Turgutlu taburu	Antep	794
	2. Akhisar taburu	Payas	775
	3. Ala ehir taburu	Adana ve Sis	717
	4. Kula taburu	Halep	735
Toplam			6.181

Yine III. Ordu'dan Selanik redif alayının Selanik, Gönüllü ve Avrethisar redif taburları da Halep vilayetine sevk edildi. Selanik redif taburları Kaymakam Tahsin Bey kumandasında Ali Saib Pa a vapuruyla 12 Kasım 1895'de gönderildi⁵⁴⁵. Gerek Selanik ve gerekse zmir'den sevk edilerek V. Ordu mıntıkasında asayinin devamı için görevlendirilen taburların görev yerlerine ulaşmalarında kullanılmak üzere hayvan

⁵⁴¹ BOA., A. MKT. MHM., 647/4.

⁵⁴² BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1932/1892 ; aynı defter Sıra No, 1965/ 1914.

⁵⁴³ BOA., Y. A. HUS., 340/62 .

⁵⁴⁴ BOA., Y. PRK. ASK., 110/52.

⁵⁴⁵ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1811/1789.

ihtiyaçları mahallinden kar ılanması kararla tırıldı⁵⁴⁶. Buna göre hazırlanan hayvanlar zmir Alayı için skenderun'a, Turgutlu Alayı için Yumurtalık limanlarına yeti tirildi⁵⁴⁷.

Bu arada Halep ve çevresinde iddetlenerek artan Ermeni isyanları nedeniyle yabancı müdahalesine gerek kalmadan olayların bir an önce kontrol altına alınması için "Halep ve Adana Fevkalade Kumandanlı ı" tahsis edildi⁵⁴⁸. Ba ına da 18. Redif Fırkası kumandanı Ferik Mustafa Remzi Pa a getirildi⁵⁴⁹. Remzi Pa a, olayların önlenmesi için silah altına alınarak Mara ve çevresine sevk edilen redif taburlarını komuta etmek amacıyla görevlendirildi ve Beyrut'tan Arkadi vapuru ile 31 Ekim'de skenderun'a geldi⁵⁵⁰. Buradan da hareketle 2 Kasım'da Mara 'a ula tı⁵⁵¹. Zeytunlu isyancılara her eyden önce teslim olmaları için ça rı yapılması, aksi takdirde onlarla sava ılması gerekti i Meclisi Mahsusu Vükelaca müzakere edilerek uygun bulundu⁵⁵². 3 Kasım'da aynı meclis, Mara murahhassa ile di er Ermeni ileri gelenlerin gerekti inde yapılacak nasihatlere aracı olmak üzere Zeytun'a gönderilmesine karar verdi. Nasihatlere aldırılmayıp e kıyalı a devam ederek bir sava meydana gelirse kadın, çocuk ve e kıyalıkla ilgisi olmayan hasta ve ihtiyarların muhafaza edilmelerine dikkat edilmesi de Ferik Mustafa Remzi Pa a'ya bildirildi i belgelerden anla ılmaktaydı⁵⁵³.

Bölgeye sevk edilen askeri birliklerle Remzi Pa a ve 73. Halep redif alayı komutanı Miralay Ali Bey⁵⁵⁴ Zeytun üzerine iki koldan hareket ettiler. Miralay Ali Bey komutasındaki askeri birlikler, 18 Kasım'da Ermenilerin i gali altındaki Geben'e varıp, 20 Kasım'da üç saat süren mücadele sonucu söz konusu mevkiyi Ermenilerden geri aldı⁵⁵⁵. Yine miralayın emrindeki kuvvetler 15 Aralık'ta i gal altındaki Fırnıs'ı üç koldan ku atarak burada sekiz saat süren muharebe sonucu Fırnıs Ermenilerden geri almayı ba ardı. Mara 'ta redif askerlerinin toplanmasını bekleyen Mustafa Remzi Pa a, aynı gün Ermeniler üzerine hareket edip Ermenileri, Zeytun kasabasına ve kı lasına

⁵⁴⁶ BOA., Y. A. RES., 77/23.

⁵⁴⁷ BOA., A. MKT. MHM., 647/17 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1871/1857 ; BEO, HGG.d, Defter No: 297, (Halep Gelen-Giden), sayfa 13, Sıra No : 7164.

⁵⁴⁸ BOA., A. MKT. MHM., 651/11.

⁵⁴⁹ *Askeri Salname* (1895), s. 712.

⁵⁵⁰ BOA., A. MKT. MHM., 646/20.

⁵⁵¹ BOA., Y. PRK. B K. 43/80.

⁵⁵² BOA., . HUS., 43 / 1313 Ca-045.

⁵⁵³ BOA., A. MKT. MHM., 636/14.

⁵⁵⁴ *Askeri Salname* (1895), s. 723.

⁵⁵⁵ BOA., A. MKT. MHM., 647/27.

sınınmaya mecbur bıraktı⁵⁵⁶. Böylece Zeytun kasabası dıındaki Ermenilerin i gal etmi oldukları Müslüman köylerin muhafazası sa lanmı oldu.

Zeytun üzerine yapılan askeri hareket ise devam ederek kasaba ku atıldı. Ancak hareket sırasında kasabada bulunan çocuk, kadın ve acizlere bir zarar verilmemesi Mustafa Remzi Pa a'dan istenmi ti. Birbirinin üzerine in a edilmievlerine sıınan Ermeniler üzerine yapılacak bir harekatta hem askerlerden hem de kadın ve çocuklardan birçok kiinin zarar görmesi muhtemeldi. Bu nedenle bir türlü askeri hareket yapılamadı ı görülmekteydi⁵⁵⁷. Kasaba merkezine do ru askeri hareket yapılamasa da i gal altındaki askeri kı la 23 Aralık'ta Ermenilerden geri alındı⁵⁵⁸. Bu arada Zeytun üzerine sevk edilen askeri birliklerin Aralık ayının sonuna kadar kasabaya girememi olması nedeniyle Halep'te bulunan Ferik Ethem Pa a, Mustafa Remzi Pa a'nın yerine Zeytun'a gönderilmesine karar verildi⁵⁵⁹. Daha öncede izah edildi i üzere yabancı devletlerin aracı olmasıyla Ermeni e kıyası ile barı görü meleri ba ladı ve nihayet 28 Ocak 1896'da anla ma sa lanarak asayi iade edilmı oldu.

Haleb'in Urfa sanca ında ise Ermenilerin çıkarmı oldukları olaylar nedeniyle, mutasarrıflıktan ilk etapta 100 ihtiyat askerinin silah altına alınması istenmekteydi⁵⁶⁰. Daha sonra bu ihtiyat askerlerinin sayısı 200'e çıkarıldı⁵⁶¹ ve Urfa redif taburu da mahallinde istihdam edilmek üzere silah altına alındı⁵⁶². Deyr'den Yarpuz'a gidecek olan süvari askerleri Urfa'daki ya ma hadiseleri yüzünden Urfa'ya sevk edildi⁵⁶³. Urfa redif taburu için lazım olan yük hayvanları da mahallinden kar ılandı⁵⁶⁴. Urfa redif taburu, yaptı ı uygunsuzluklardan dolayı sancak dahilinde asayi in iadesi için Haleb'e aldırılırken, yerine Hamidiye redif taburu sevk edildi⁵⁶⁵. Urfa redif taburu mahallinden görünen lüzum üzerine 9 Mart 1896'da Haleb'ten kaldırılarak Meskene'de görevlendirildi i belgelerden anla ılmaktaydı⁵⁶⁶.

⁵⁵⁶ BOA., Y. PRK. ASK., 109/17.

⁵⁵⁷ BOA., Y. MTV., 133/56 .

⁵⁵⁸ Demirel, **Ermeniler Hakkında**, s. 164 -165.

⁵⁵⁹ BOA., Y. PRK. A., 10/76.

⁵⁶⁰ BOA., Y. MTV., 130/89 .

⁵⁶¹ BOA., Y. MTV., 130/106.

⁵⁶² BOA., A. MKT. MHM., 646/13.

⁵⁶³ BOA., BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1621/1580 ; Urfa Mutasarrıfı Hasan Rıza Bey'den 1 Kasım'da Babıali'ye çekilen telgrafta; Urfa'daki ya ma hadiselerini Harran bölgesinde gelen a iretlerin yaptı ı bildiriliyordu. BOA., A. MKT. MHM., 646 / 20.

⁵⁶⁴ BOA., BEO, HGG.d, Defter No: 297, sayfa 6, Sıra No : 6699.

⁵⁶⁵ BOA., Y. MTV., 135/11 .

⁵⁶⁶ BOA., Y. MTV., 137/147.

Silah altına alınarak Mara 'a sevk olunacak olan Antep redif taburunun kaza dahilindeki Ermeni olayları yüzünden mahallinde istihdam edilmesine karar verildi⁵⁶⁷. Yine bu ba lamda Mara 'a gidecek olan Birecik redif taburu da olay gecesi yoldan çevrilerek Antep'te istihdam ettirildi⁵⁶⁸. zmir'den bölgeye gelen taburlardan Turgutlu redif taburu da Antep'te asayi in sa lanması için görevlendirildi.

4.6.2.2. Adana Vilayeti

Halep vilayetinden sonra yine V. Ordu mıntıkası dahilinde Adana'da rediflerin görev yerleri ve faaliyetlerine baktı ımızda ise Payas'a sevk edilecek iki bölük asker, Çokmerzmen'deki olaylardan dolayı buraya sevk edildi⁵⁶⁹. Seyhan ve Cebeli Seman redif tabularının iki bölü ü Payas'ta, di erleri Hamse'de, Adana redif taburu Adana, Karata , Aya ve Yumurtalık mevkiilerinde, Tarsus ve Feke redif taburları Sis mevkiinde, Payas taburu ise Haçin ve civarında görevlendirildi. Vilayet dahilinde iki nizamiye taburu da bulunmaktaydı. Bu kuvvetlerden 550 mevcutlu bir taburunun 190 mevcutlu bir seyyar müfrezesi vilayetin çe itli yerlerinde ve geri kalanı vilayet merkezindeydi. Di er nizamiye taburu ise 554 mevcutlu olup bir bölü ü Feke'de görevlendirilerek asayi in idamesi için çalı ıldı ı görülmekteydi⁵⁷⁰.

Adana'dan Mara 'a giden redif taburları yerine zmir'den bir alay redif taburu gelmi ti. 80. skenderun redif alayı da silah altına alınarak mahallinde ve çevresinde görevlendirildi. Bunun yanı sıra sahilin muhafazasına da büyük bir önem verilmekteydi. Bu ba lamda Hayrettin, Arkadi ve Beyrut vapurlarından ikisi Yumurtalık ve Payas'ta, di eri de sahillerde dola tırılarak vilayet dahilinde bu suretle asayi in teminine çalı ıldı⁵⁷¹.

Bu dönemde IV. Ordu mıntıkasında Dersim e kıyası faaliyetlerinde oldu u gibi V. Ordu bölgesinde silah altına alınan redif tabuları, Dürzilerin çıkarmı oldukları olayları önlemek için de görevlendirildi. Bölgenin askeri kuvveti yetersiz kaldı ından Beyrut ve Suriye bölgelerine Selanik'ten 8 tabur nizamiye askeri gönderildi⁵⁷².

⁵⁶⁷ BOA., A. MKT. MHM., 646/13 *lef* 19 ; *aynı yer*, 646/33.

⁵⁶⁸ BOA., A. MKT. MHM., 648/10.

⁵⁶⁹ BOA., Y. MTV., 130/89.

⁵⁷⁰ BOA., Y. A. RES., 81/19.

⁵⁷¹ BOA., Y. A. ASK., 108/53.

⁵⁷² BOA., A. MKT. MHM., 647/8.

Halep ve Adana vilayetlerindeki Ermeni isyanlarının önlenmesi için 64 redif taburu V. Ordu bölgesinden, 8 redif taburu zmir ve 3 redif taburu da Selanik'ten olmak üzere III. Ordudan 11 redif taburu ki, toplamda 75 redif taburu görevlendirildi i belgelerden anla ılmaktadır. Bunlara ilave olarak ordu dahilindeki 32 ve Selanik'ten gelen 8 tabur nizamiye piyade askerleri de görevlendirilmi tir. Ordu dahilinde meydana gelen olaylar nedeniyle var olan polis ve jandarma kuvvetinin yanı sıra 115 tabur ve 6 süvari alayı asker görevlendirilerek asayı in sa lanması yoluna gidilmi tir. Bu kadar askerin görevlendirilmesi olayların büyüklü ünü göstermesi açısından önemlidir.

4.6.3. Hassa Ordusu Bölgesinde

IV. ve V. Orduların dı ında Hassa Ordusu dairesinde de Ermenilerin çıkarmı ve çıkarmaları muhtemel oldukları olaylar nedeniyle tedbir amaçlı redif askerleri silah altına alındı. Bu çerçevede Amasya'nın Merzifon ve Gümü hacıköyü kazalarındaki Ermeni ihtilalcileri silahlı olarak Çorum'un Osmancık kazası civarında dola tıkları⁵⁷³ haber alınması üzerine bölgeye Çorum'dan 200 ihtiyat askeri silah altına alınıp, o miktar ester hayvanı ile müfreze ekinde gönderildi. Ayrıca Yozgat sanca ının, Sivas vilayetine hudut olan Bo azlıyan ve Maden kazalarının köylerine, bazı Ermeni saldırılarına istinaden mahallinde görevlendirilmek üzere Hassa Ordusuna mensup Bo azlıyan ve Maden redif taburları silah altına alındı. Buna ilaveten Yozgat ve çevresinde görevlendirilmek üzere stanbul'dan 80 ki ilik süvari askeri birli i gönderildi. Bu tarihlerde Sivas'ın Tokat sanca ında Ermeni e kıyasının postayı vurma olmaları nedeniyle, stanbul'dan gönderilen süvari birli inin 40 ki ilik bir müfrezesi Tokat'ta, geriye kalan 40 ki ilik di er birli i de Yozgat'ta istihdam edildi. Buna mukabil Ankara vilayeti dahilinde de redif askerleri silah altına alınıp müfrezeler ekinde gezdirilerek asayı in idamesi için görevlendirildi⁵⁷⁴. Daha öncede de inildi i üzere Kayseri redif livası ve Çankırı redif alayı silah altına alınarak Sivas'a sevk edilmi ti.

⁵⁷³ BOA., A. MKT. MHM., 618/4 lef 12.

⁵⁷⁴ BOA., MV., 86/11 ; A. MKT. MHM., 618/4 lef 28, 36, 37, 38, 39 ; BEO, NGG.d, Defter No: 218, Sıra No, 1919/1890.

Yine Hassa Ordusu dahilinde Geyve kazasının Akhisar⁵⁷⁵ nahiyesinde Ermenilerin çıkarmı oldukları hadiseler nedeniyle Adapazarı redif taburu silah altına alındı. Hem mahallin asayi inde hem de Akhisar'ın asayi i muhafazasında görevlendirildi⁵⁷⁶. Ayrıca Taraklı ve çevre köylerinde bazı Hıristiyanların evleri yakması ile çıkan hadiseler üzerine Adapazarı redif taburunun bir bölü ü de Taraklı ve çevresinin asayi i için görevlendirildi⁵⁷⁷. Bursa'nın Pazarköy ve Gemlik mevkilerinde bazı hadiselerin çıkması üzerine Bursa ve Çekirge redif taburları silah altına alınarak mahallin asayi inde ve çevresinde görevlendirildi⁵⁷⁸.

4.7. Redif Taburlarının Terhis Edilmesi

Olayların gerek büyük ölçüde kontrol altına alınması gerekse mali imkansızlıklar nedeniyle ordu dairelerinde silah altında bulunan redif taburları peyderpey terhis edilmeye ba landı. Silah altına alınan 165 redif taburunun terhisinde mahalli kumandanları ile yapılan yazı malar neticesinde 15 Aralık 1895'te alınan karara göre öyle bir metot izlenecekti. Redif taburlarından Zeytun ve Cebel-i Dürz bölgelerinin dı nda kalanların mevcutları ilk önce 400'e, aradan 20 gün geçtikten sonra 200'e indirilerek bir bölük haline konulacak ve bu bölükler her ay nöbetle erek görev yapacaklardı⁵⁷⁹. Alınan karara göre IV. Ordu bölgesinde olaylar kontrol altına alındı ndan taburların mevcutları hemen V. Ordu mıntıkasında da Zeytun ve Dürzi isyanlarının akabinde 400'e indirilmesi uygun bulundu⁵⁸⁰. Bundan sonra ordu dairelerinde bulunan taburlar ihtiyaç duyuluyorsa sayıları azaltılmaya, ihtiyaç duyulmuyorsa uygulanan metot gere ince terhis edilmeye ba landı.

⁵⁷⁵ zmit Sanca ına ba lı Geyve Kazasına tabi Akhisar Nahiyesinde Ermeniler, 27 Eylül 1311 (9 Ekim 1895) Çar amba günü saat altı buçuk civarında iki Ermeni gencinin silahla ate etmesi sonucunda olaylar ba lamı tır. Saat dokuz gibi Geyve Kazasından jandarmaların bölgeye gitmesi ile hadiseler kontrol altına alındı.Çar amba günü Akhisar'ın hafta pazarı idi. Bu münasebetle Lefke, Geyve, Adapazarı ve sair mahallerden gelmi ahali ile pazarcı esnafının mevcudu iki bini geçmekte idi. Ermeni çetecileri, burada da bir ta la iki ku vurmak amacıyla di er yerlerde oldu u gibi ahalinin kalabalık oldu u bir günü seçmi lerdı. Ancak amaçlarına ula amadan olaylar yatı tı. Akhisar nahiyesinde birkaç saat devam eden arbede de Ermenilerden otuz dört ki i ölmü , bir o kadarı da yaralanmı tır. Bkz. Hüseyin Nazım Pa a, **a.g.e., I**, s. 96-97.

⁵⁷⁶ BOA., A. MKT. MHM., 655 / 5 ; Y.MTV., 129 / 168 .

⁵⁷⁷ BOA., Y.MTV., 130 / 89 .

⁵⁷⁸ BOA., Y.MTV., 131/ 50 .

⁵⁷⁹ BOA., Y. A. RES., 77 / 49 ; A. MKT. MHM., 638 / 30.

⁵⁸⁰ BOA., . ASK., 14 / 1313 B-03.

4.7.1. Hassa Ordusu'nda

Hassa Ordusu'ndan olaylar nedeniyle 25 redif taburu silah altına alınmıştı. Bu taburlardan Kayseri redif livası ile Çankırı redif alayı Sivas vilayeti ve çevresinde görevlendirilmişti. Ordu dairesinde ilk etapta Kayseri livası ile Çorum redif alayından silah altına alınmış olan taburlardan Kayseri, Gemerek, ehrikı la, Aziziye, Bünyanhamit ve Amasya kazalarının muhafazasında bulunmak üzere Çankırı redif alayından bir, Kayseri redif livasından üç, toplam dört tabur alıkonularak mevcutları da 400'e indirilip di erlerinin terhis edilmesi kararla tırıldı⁵⁸¹. Ankara vilayetinin muhafazası için bir tabur redif askeri ile 300 ihtiyat askerinin vilayette bulundurulması kararla tırıldı ı belgelerden anlaşılmaktaydı⁵⁸². Vilayet dahilinde Kayseri, Develi, Nev ehir, Ürgüp, Erkilet ve Ni de redif taburları 20 ubat 1896 tarihi itibariyle terhis edilirken ehrikı la taburu mahallinde bırakıldı. Hem asayin devamı hem de redif depolarının muhafazası için Kayseri ve Develi redif depolarında 60' ar, Ürgüp, Ni de ve Nev ehir'de 20' er, Kır ehir, Sungurlu ve Keskin redif depolarında 50' er ihtiyat askeri bulundurulması uygun görülmekteydi. Yozgat'ta bulunan Kır ehir redif taburunun orada kalması ve Keskin taburunun da mahalline iadesi kararla tırıldı⁵⁸³.

Yine Hassa Ordusu'na mensup olup mahallinde görülen lüzum üzerine silah altına alınmış olan Bursa ve Çekirge redif taburlarının 1.500 varan mevcutlarının terhisine, bunların yerine Bursa, Çekirge, Gemlik, Sö üt taburlarından 800'e varan ihtiyat askeri silah altına alınarak mahallin asayin i ve muhafazası için uygun yerlere sevk edilmesine 21 Ocak 1896 tarihi itibariyle karar verildi⁵⁸⁴. 3 Mart 1896 tarihinde Çekirge taburu terhis edildi⁵⁸⁵.

17 Mart 1896 tarihine kadar Hassa Ordusu'nda silah altına alınmış olan 25 taburdan 19'u terhis edilmişti. Geriye 6 redif taburu kalırken bu taburlarda 3.071 redif askeri bulunmaktaydı. Söz konusu tarihte taburların mevcutları her türlü ihtimale karşı 250'ye indirilmesi kararla tırıldı. Bu çerçevede ordu dairesinde bulunan 3.071 askerden 1.621 askerin terhis edilmesi uygun görülüp geriye 1.450 redif askeri kalacaktı. 17

⁵⁸¹ BOA., A. MKT. MHM., 638 / 30.

⁵⁸² BOA., . ASK., 14 / 1313 -16 , Y. A. RES., 77 / 76.

⁵⁸³ BOA., Y. MTV., 137 / 33.

⁵⁸⁴ BOA., A. MKT. MHM., 658 / 8.

⁵⁸⁵ BOA., Y. MTV., 137 / 101.

Mart 1896 tarihi itibariyle Hassa Ordusu'nda silah altında bulunan redif taburları ve bu taburlarda terhis edilecek asker sayısı Tablo-11'de gösterilmiştir⁵⁸⁶.

Tablo-11, Hassa Ordusu'nda 17 Mart 1896 tarihi itibariyle bulunan redif taburları ve terhis edilecek asker sayısı

HASSA ORDU-YU HÜMÂYÛNU					
Alay No	Tabur No	Tabur ismi ve merkezi	Mart 1896 itibariyle buldukları mevki	Mevcut hazır	Silah altında kalacak asker
3	1	zmit	zmit	653	250
3	3	Adapazarı	Taraklı, Adapazarı	950	250
6	2	Kalecik	Amasya	400	250
13	3	Tavlun	Kayseri havalisinde	304	250
13	4	ehrikı la	ehrikı la, Akçekı la	564	250
16	1	Kır ehir	Kır ehir	200	200
Toplam				3.071	1.450

4.7.2. III. Ordu'da

Olaylar nedeniyle III. Ordu dairesinde toplam 12 redif taburu silah altına alınmıştır. Bu taburlardan zmir redif livası ile 42. Selanik redif alayından üç tabur ki toplam 11 redif taburu V. Ordu bölgesinde, Aydın redif alayından Bozdoğan redif taburu da zmir livasının yerine zmir'de görevlendirilmiştir. III. Ordu dairesinden ilk olarak V. Ordu mıntıkasında görev yapan 42. Selanik redif alayının Selanik, Gönüllü ve Avrethisar taburları terhis edilip mahalline iadesi kararlaştırıldı⁵⁸⁷. Bu taburlar buldukları görev mahallinden her gün birer tabur sevk olunmak üzere 5ubat 1896'da Beyrut'a hareket etmeye başladılar⁵⁸⁸. 11ubat'ta da Beyrut'tan Kamil Paşa vapuruyla Selanik'e sevk edildiler⁵⁸⁹.

17 Mart 1896'da III. Orduda toplam 9 tabur, bu taburlarda 6.981 redif askeri bulunmaktaydı. Söz konusu tarihte V. Ordu mıntıkasında Adana ve Halep vilayetlerinin çeşitli yerlerinde görevli bulunan zmir redif livasının tamamının terhis edilmesine karar

⁵⁸⁶ BOA., Y. PRK. ASK., 110 / 52.

⁵⁸⁷ BOA., Y. A. RES., 77 / 76 ; Y. MTV., 136 / 12.

⁵⁸⁸ BOA., Y. PRK. ASK., 110 / 9.

⁵⁸⁹ BOA., Y. MTV., 136 / 93 .

verildi. zmir'de bulunan Bozdo an redif taburunun da mevcudu 200'e indirilmesi uygun görüldü. Bu çerçevede 6.981 askerden 6.781 asker terhis edilerek ordu dairesinde 200 redif askeri kalacaktı. 17 Mart 1896 tarihi itibariyle ordu dairesinde terhis edilecek ve sayıları azaltılacak redif taburları Tablo-12'de gösterilmi tir⁵⁹⁰.

Tablo-12, Üçüncü Orduda 17 Mart 1896 tarihi itibariyle terhis edilecek ve sayıları azaltılacak redif taburları

ÜÇÜNCÜ ORDU-YU HÜMÂYÛNU					
Alay No	Tabur No	Tabur ismi ve merkezi	Mart 1896 itibariyle buldukları mevki	Mevcut hazır	Silah altında kalacak asker
45	1	zmir	Zeytun ve civarı	700	Terhis edilecek
45	2	Karaburun	Zeytun ve civarı	800	
45	3	Ma nisa	Zeytun ve civarı	757	
45	4	Menemen	Zeytun ve civarı	903	
46	1	Turgutlu	Ayıntab	794	
46	2	Akhisar	Payas, Çokmerzmen	775	
46	3	Ala ehir	Adana ve Sis	717	
46	4	Kula	Halep	735	
48	3	Bozdo an	zmir	800	
Toplam				6.981	200

4.7.3. IV. Ordu'da

IV. Ordu'da silah altında bulunan 64 redif taburundan ilk olarak 8 Ocak 1896'da 23'ünün terhis edilmesi uygun görülmekteydi. İkbaharda ihtiyaç duyulursa yeniden silah altına alınmak üzere terhisi uygun görülen redif taburları; Arhavi, Mapavri, Of, Rize, Sürmene, Büyükliman, Ordu, Refahiye, Erzincan, Kelkit, Hekiman, Arapkir, Harput, Hozat, Cizre, Midyat, Lice, spir, Tortum, Kırkkilise, Siverek, Erzurum ve Mu idi. Geride 41 redif taburu ile nizamiye kuvvetleri kalmaktaydı. Baki kalan bu kuvvetlerin asayi in devamı ve muhafazasına yetece i IV. Ordudan bildirilmekteydi⁵⁹¹. Ancak vilayetlerden gelen telgraflara göre redif taburlarının bazıları bir müddet daha silah altında tutulması uygun görüldü ü belgelerden anla ılmaktaydı.

⁵⁹⁰ BOA., Y. PRK. ASK., 110 / 52.

⁵⁹¹ BOA., . ASK., 14 / 1313 B-08 ; . HUS., 27 / 1313 B-56 ; A. MKT. MHM., 663 / 29.

Diyarbakır vilayeti dahilindeki 7 taburdan, Diyarbakır, Ergani Madeni, Mardin, Midyat ve Lice redif taburlarının mevcutları her türlü ihtimale karşı asayii muhafazası için 400'e indirildi ve Lice taburunun yüzer ki ilik üç müfrezesi çe itli mevkilerde görevlendirilip, geriye kalan 100 ki ilik kuvveti de redif deposunun korunmasında bırakıldı. Cizre ve Siverek taburlarının mevcudu 200'e indirilerek mahallinin muhafazasında bir müddet daha kalması 9 Ocak 1896 tarihi itibariyle uygun görülmekteydi⁵⁹².

Bitlis vilayetinde mevcut bulunan 5 taburdan 4 taburun terhisıyla bazı kazalarda birer bölük bulundurulmak üzere bir taburun silah altında kalması kararla tırıldı. Sivas vilayetinde mevcut bulunan 17 redif taburundan imdilik 6'sının (Amasya, Kalecik, Mecitözü, Köprü, Hamidiye ve Zile) 100'er askere indirilmesiyle mahallin asayii için bir müddet daha silah altında kalması 15 Ocak 1896 itibariyle kararla tırıldı ı belgelerden anlaşılmaktaydı⁵⁹³. Bulanık'ta bulunan iki bölük süvari birli inden bir bölü ü Malazgirt'e sevk edilmesiyle, Malazgirt ve Bitlis redif taburları 29 Ocak 1896'da terhis edildi⁵⁹⁴. Bunun yanı sıra Van'da bulunan redif taburlarının mahallin asayii için bir müddet daha silah altında tutulması uygun görülmekteydi⁵⁹⁵. Ancak Haziran 1896'da çıkan Van hadisesi üzerine Van'daki redif taburları Ekim'in sonuna kadar mahallinde kalacaklardı.

IV. Ordu dairesinde terhisleri uygun görülen 23 taburdan Ordu redif taburunun bir müddet daha silah altında kalarak onun yerine Fatsa taburunun terhisi ve bunun yanı sıra Görele, Ünye redif taburlarının da terhisleri, Erzurum vilayeti dahilinde Tercan redif taburunun terhisi, Mamuretülaziz vilayeti dahilinde Hanköy redif taburunun terhisi ve Harput taburunun bulunduğu mevki itibariyle bir müddet daha silah altında tutulması 21 Ocak 1896 tarihi itibariyle uygun görülerek 23 redif taburundan diğerleri de terhis edilmeye başlandı⁵⁹⁶. Trabzon vilayeti dahilinde mevcut 18 taburdan 11 taburun terhisi kararla tırıldı ı görülmekteydi. u halde IV. Ordu dahilinde sayıları azaltılacak askerlerden başka 27 taburun terhis olunacağı ve 8 taburun da bölük halinde istihdam edileceği kararla başlanmıştır.

⁵⁹² BOA., . ASK., 14 / 1313 -16 ; A. MKT. MHM., 637 / 6.

⁵⁹³ BOA., Y. A. RES., 77 / 76.

⁵⁹⁴ BOA., A. MKT. MHM., 620 / 3 ; Y. MTV., 135 / 104 - 136 / 59.

⁵⁹⁵ BOA., . ASK., 14 / 1313 -16.

⁵⁹⁶ BOA., A. MKT. MHM., 658 / 8.

IV. Ordu'daki taburlarından terhisi kararla tırılıp 30 Ocak 1896 tarihine kadar terhis edilenler Arhavi, Mapavri, Of, Sürmene, Büyükliman, Fatsa, Görele, Ünye, Refahiye, Erzincan, Kelkit, Hanköy, Arapkir, Hozat, spir, Tortum, Karakilise, Malazgirt, Bitlis, Erzurum, Tercan ve Mu redif taburlarıydı⁵⁹⁷. 9 ubat 1896 tarihinde de Harput redif taburu terhis edildi⁵⁹⁸.

17 Mart 1896 tarihine kadar IV. Ordu dahilinde silah altına alınan 64 redif taburundan 27 tabur terhis edildi. Bu tarih itibariyle silah altında 37 tabur ve bu taburlarda 12.379 redif askeri bulunmaktaydı. Silah altında bulunan bu askerlerin ordu mıntikasında var olan nizamiye kuvvetlerine ilaveten, yeni bir nizamiye fırkasının kurulmasıyla terhis edilmesi uygun görülmekteydi. Fırkanın kurulmasına kadar ordu mıntikasında bulunan redif taburlarının sayıları tedbir amaçlı 400'ten 250'ye indirilip geriye kalan redif askerlerinin terhis edilmesi kararla tırıldı. Bu çerçevede 37 redif taburunda bulunan 12.379 redif askerinden, 3.931 asker terhis edilerek geriye 8.448 redif askeri kalacaktı. 17 Mart 1896 tarihi itibariyle IV. Ordu'da sayıları azaltılacak 37 redif taburu a a ıda Tablo-13'te gösterilmi tir⁵⁹⁹.

Tablo-13, Dördüncü Orduda 17 Mart 1896 tarihi itibariyle sayıları azaltılacak redif taburları

DÖRDÜNCÜ ORDU-YU HÜMÂYÜNU					
Alay No	Tabur No	Tabur ismi ve merkezi	Mart 1896 itibariyle buldukları mevki	Mevcut hazır	Silah altında kalacak asker
49	3	Gümü hane	Gümü hane	400	250
51	3	Karahisarı arki	Karahisarı arki	200	200
51	4	Divri i	Divri i	150	150
53	1	Trabzon	Trabzon	400	250
53	2	Maçka	Trabzon	400	250
55	1	Samsun	Samsun	400	250
55	2	Çar amba	Çar amba	400	250
56	1	Giresun	Giresun	400	250
56	2	Ordu	Ordu	400	250
56	3	Tirebolu	Tirebolu	400	250
57	1	Siirt	Siirt	400	250

⁵⁹⁷ BOA., Y. MTV., 135 / 118.

⁵⁹⁸ BOA., Y. MTV., 136 / 99.

⁵⁹⁹ BOA., Y. PRK. ASK., 110 / 52.

57	2	Cizre	Cizre	200	200
57	3	Midyat	Midyat	400	250
57	4	Mardin	Mardin	400	250
58	1	Diyarbakır	Diyarbakır	400	250
58	2	Lice	Lice	400	250
58	3	Ergani Madeni	Ergani Madeni	400	250
58	4	Siverek	Siverek	200	200
59	1	Van	Van	400	250
59	2	Ba kale	Ba kale	198	198
60	4	Ki 1	Ki 1	281	250
61	1	Sivas	Sivas	400	250
61	2	Yıldızeli	Yenihan	400	250
61	3	Zara	Zara	400	250
61	4	Aziziye	Aziziye	400	250
62	1	Malatya	Malatya ve Elbistan	400	250
62	2	Hısnımansur	Hısnımansur-Elbistan	400	250
62	3	Gürün	Gürün	400	250
62	4	Behisni	Behisni	400	250
63	1	Tokat	Tokat	400	250
63	2	Hamidiye	Hamidiye	150	150
63	3	Niksar	Niksar	400	250
63	4	Zile	Zile	150	150
64	1	Amasya	Amasya	150	150
64	2	Mecitözü	Mecitözü	150	150
64	3	Vezirköprü	Vezirköprü	150	150
64	4	Merzifon	Merzifon ve Gümü hane	400	250
Toplam				12.379	8.448

Olaylar her ne kadar yatı tırılmı gözükse de olası muhtelif olaylara kar ı önceden tedbir alınması amacıyla taburlarda asker sayısı 250'ye indirildi. Bu askerler, IV. Ordu bölgesinde asayi in devamı ve muhafazası için her tarafa yakın bulunan Harput'ta daimi bir nizamiye fırkasının te kiline kadar görevde kalacaklardı.

1895 yılındaki Ermeni isyanları nedeniyle IV. Ordu mıntikasında alınan bir di er askeri tedbir de yeni bir daimi nizamiye fırkasının kurulmasıydı⁶⁰⁰. V. Ordu'da oldu u gibi IV. Ordu'da iki nizamiye fırkası bulunmaktaydı. Bunlar merkezi Erzurum olan 7.

⁶⁰⁰ BOA., Y. MTV., 136 / 22.

nizamiye fırkası ile merkezi Van olan 8. nizamiye fırkalarıydı. IV. Ordu mıntkasının hassas durumu sebebiyle genel ordu te kilatında bir istisna yapılarak bu ordudaki nizamiye fırka sayısı üçe çıkarıldı. Harput redif taburunun 9 ubat'ta terhis edilmesiyle IV. Ordu dairesinde iki nizamiye fırkasının mevcudundan masrafsızca kurulmaya ba lanan 19. Nizamiye Fırkası'nın merkezi Harput olacaktı⁶⁰¹. Kurulacak bu fırka Dersim e kıyasının saldırılarının önüne geçmek için de görevlendirilecekti. Bu çerçevede Ermeni olayların çıkması muhtemel yerlerine birer iki er taburla, Dersim ve çevresine sekiz piyade taburu, Harput mevkiine de üç tabur görevlendirilerek gerek Ermeni olayları gerekse Dersim e kıyasının saldırılarına önceden tedbir alınmak istendi i görülmekteydi⁶⁰².

Harput'ta fırkanın te kili tamamlanıp taburlar redif askerlerinin görev yerlerine ula malarıyla birlikte IV. Ordu dairesinde baki kalan redif taburları da terhis edilmeye ba landı. Bu çerçevede Nisan 1896'da Divri i, Zara, Sivas, Gürün ve bir gurup ihtiyat askerleri terhis edildi⁶⁰³.

A ustos 1896'da vilayetlerden gelen telgraflarda vilayetler dahilinde herhangi bir olayın olmadı ı, ancak her türlü ihtimale kar ı eldeki askerlerin terhis edilemedi i söylenmekteydi. Sivas vilayetinden gelen telgrafta vilayet dahilinde redif askeri kalmadı ı bildirilmekteydi. Trabzon vilayetinde ise iki tabur Canik sanca ında bulundu unu bunların da birkaç gün zarfında terhis edilece i yazmaktaydı. Mamuretülaziz vilayetinden gelen telgrafta ise geçen ay Van hadisesi nedeniyle terhis edilmi olan Arapkir ve Harput redif taburları tekrar silah altına alındı ı, imdiki halde asayi sa landı ından terhisleri uygun görülmekteydi⁶⁰⁴. Bitlis'te Siirt redif taburunun Ekim, Kasım aylarına kadar her türlü ihtimale kar ı terhisi dü ünülmedi i yazmaktaydı⁶⁰⁵. Yine Diyarbakır'daki redif taburlarından Mardin, Diyarbakır, Midyat ve Ergani Madeni taburlarının mevcutları 100'e indirilirken Lice, Siverek ve Cizre redif taburları terhis edildi. Bu tarih itibariyle Van Vilayeti'nde bir redif taburu bulunmaktaydı. Bölgenin hassaslı ı nedeniyle terhisi ancak güz mevsiminde olaca ına dair telgraf çekilmi ti. Erzurum vilayetinden gelen telgrafta ise bazı yerlerde depo muhafızından ba ka Tortum'da 400 mevcutlu bir tabur ve Tercan'da 200 mevcutlu iki

⁶⁰¹ BOA., . ASK., 14 / 1313 -16 ; Y. A. RES., 79 / 2.

⁶⁰² BOA., MV., 87 / 15.

⁶⁰³ BOA., Y. MTV., 139 / 46 , 139 / 97 , 140 / 39 , 140 / 84 , 140 / 99.

⁶⁰⁴ BOA., Y. A. RES., 81 / 19.

⁶⁰⁵ BOA., Y. PRK. ASK., 116 / 13.

bö lüklü redif askeri silah altında bulundu u, bunların da her türlü ihtimale karşı güz mevsimine kadar terhisleri dü ünülmedi i bildirilmekteydi⁶⁰⁶. 1896 yılının Ekim, Kasım ayları itibariyle IV. Ordu dairesinde baki kalan redif askerleri kısım kısım terhis edilmeye ba landı ı belgelerden anla ılmaktaydı⁶⁰⁷.

4.7.4. V. Ordu'da

V. Ordu dairesinde silah altında bulunan 64 redif taburunun 15 Aralık 1895 kararına göre Zeytun ve Havran meseleleri sonuçlanmadan terhis edilmeleri uygun görülmemektedir. Bu çerçevede Urfa, Birecik, Rumkale ve Halep'te bulunan iki redif taburuyla skenderun redif taburunun bir çok mevkilere sevkıyat muhafazasına memur edildi i için sayılarının azaltılması da dü ünülmemektedir. Bu taburlardan 470 mevcutlu Rumkale taburu Antep'te görülen lüzum üzerine Antep'e sevk edilmesine karar verildi. Bununla birlikte Antakya ve Süveydiye taraflarında bulunan Harim, Ordugera ve Antakya taburlarının mevcutları altı ar yüze indirilerek mahallinde bir müddet daha istihdam edilmesi kararla tırıldı⁶⁰⁸.

Beyrut ve Adana vilayetleriyle Yafa ve Kudüs'te bulunan redif taburlarının sayılarının 400'e indirilmesi, Trablus'ta bulunan Hüsnülekrad taburunun iki bölü ünün Lazkiye'ye sevki vilayetlerden gelen telgraflar sonucunda Meclisi Mahsusu Vükela'da 15 Ocak 1896'da kararla tırıldı. Ayrıca Havran meselesinin bir an önce halledilmesi için bölgede ıslahat yapılmasına karar verilerek rediflerin bir müddet daha silah altında kalması söz konusu tarihte uygun görülmekteydi⁶⁰⁹.

V. Ordu dahilinde Havran mevkiinde bulunan Gazze, Yafa ve Mecdel taburlarıyla, Trablus ve Lazkiye'de bulunan Hüsnülekrad redif taburu 6 ubat 1896 tarihinde terhis edildi⁶¹⁰. Yine adı geçen ordu dahilinde 8 ubat 1896 tarihi itibariyle, Nebek, Maarra, Remle ve Hamidiye taburlarının mevcutları evvelce verilen karara göre 400'e indirildi ve Süveyde'de görevlendirilen Kudüs redif taburu Kudüs'e, Beyrut'ta görevlendirilen Akka redif taburu da Arkadi vapuruyla Akka'ya gönderildi⁶¹¹. ubat ayı sonuna kadar ordu dairesinde bulunan am, Meydan, Salahiye, Hama, Humus, Akka, Sur, Sayda,

⁶⁰⁶ BOA., Y. A. RES., 81 / 19.

⁶⁰⁷ BOA., . ASK., 18 / 1314 C-06 ; Y. PRK. B K., 48 / 70 .

⁶⁰⁸ BOA., Y. A. RES., 77 / 76.

⁶⁰⁹ BOA., . ASK., 14 / 1313 -16.

⁶¹⁰ BOA., Y. MTV., 136 / 51 – 137 / 17 .

⁶¹¹ BOA., Y. MTV., 136 / 59.

Nablus, Benisaib, Hayfa, Cenin, Halilülrahman, Cumaayn, Beire redif taburları terhis edilmi oldu⁶¹².

V. Ordu dairesinde 1 Mart itibariyle Zeytun ve Mara cihetlerinde asayin devamı ve muhafazası için 6 redif ve 4 nizamiye olmak üzere toplam 10 tabur bırakılarak geriye kalan taburların salıverilmesi uygun görülmekteydi. Asayin muhafazasında kalacak 10 taburun üçü Elbistan, Göksun ve Yenice kale'de, üçü Zeytun'da, dördü de Mara 'ta ikame edilecekti. Zeytun'da kalacak üç taburdan ikisi tamir edilecek kı la ile barakalara ve üçüncüsü de kı lanın etrafındaki hanelere yerle tirilmesi kararla tırıldı⁶¹³.

Ordu dairesinde silah altına alınan 64 redif taburundan 17 Mart 1896 tarihine kadar 23 tabur terhis edilmi ti. Söz konusu tarihte ordu dairesinde 41 tabur ve bu taburlarda toplam 27.724 redif askeri bulunmaktaydı. Zeytun ve çevresinde bulunan 3 taburun terhisıyla ordu dairesinde geriye kalan taburların mevcutları da tedbir için 250'ye indirilmesi kararla tırıldı. Terhis edilecek taburlar, Cebel-i Seman, Mersin ve Karaisalı redif taburlarıydı. Bu çerçevede 41 redif taburunda 27.724 redif askerinden, 18.397 asker terhis edilerek geriye 9.327 redif askeri kalacaktı. 17 Mart 1896 tarihi itibariyle V. Ordu dairesinde terhis edilecek ve sayıları azaltılacak redif taburları Tablo-14'te gösterilmi tir⁶¹⁴.

Tablo-14, Be inci Orduda 17 Mart 1896 tarihi itibariyle terhis edilecek ve sayıları azaltılacak redif taburları

BE NC ORDU-YU HÛMÂYÛNU					
Alay No	Tabur No	Tabur ismi ve merkezi	Mart 1896 itibariyle buldukları mevki	Mevcut hazır	Silah altında kalacak asker
65	4	Duma	Katana	400	250
66	1	Baalbek	Beyt-i Cebin	400	250
66	2	Nebek	Ra ya	400	250
66	3	Zeydani	Hasbiya	400	250
66	4	Katana	eyh Miskin	400	250
68	2	Hamidiye	Urfa	400	250
68	4	Maarra	Urfa	400	250

⁶¹² BOA., Y. MTV., 136 / 12.

⁶¹³ BOA., Y. A. RES., 78 / 24 Aynı belgede yanmı harap bitap olmu olan Zeytun kı lasının tamiri için 20.000 kuru a ihtiyaç oldu u da yazmakta idi.

⁶¹⁴ BOA., Y. PRK. ASK., 110 / 52.

69	4	Beyrut	Sayda ve Beyrut	400	250
71	1	Kudüs	Süveyde	400	250
72	2	Remle	eyh Miskin	400	250
73	1	Halebferafere	Haleb ve Ayıntab	808	250
73	2	Halebi Karlık	Mara	765	250
73	3	Bab	Haleb	681	250
73	4	Deyr	Deyr	322	250
74	1	Lazkiye	Lazkiye	1000	250
74	2	Seyhan	Mara	713	250
74	3	Cebel-i Seman	Zeytun civarı	800	Terhis edilecektir.
74	4	Edlib	Edlib	927	250
75	1	Urfa	Haleb	1000	250
75	2	Suruç	Suruç	77	77
75	3	Birecik	Ayıntab	929	250
75	4	Rumkale	Birecik	500	250
76	1	Ayıntab	Ayıntab	1075	250
76	2	Kızılhisar	Zeytun civarı	552	250
76	3	Kilis	Zeytun civarı	1000	250
76	4	raz	Zeytun civarı	1007	250
77	1	Adana	Adana ve havalisi	400	250
77	2	Karaisalı	Zeytun civarı	400	Terhis edilecektir.
77	3	Tarsus	Haçın	1073	250
77	4	Mersin	Zeytun civarı	1040	Terhis edilecektir.
78	1	Sis	Zeytun civarı	875	250
78	2	Feke	Feke	400	250
78	3	Mesis	Zeytun civarı	1060	250
78	4	Yarpuz	Yarpuz ve Bulank	400	250
79	1	Mara	Zeytun civarı	806	250
79	2	Pazarcık	Badin-i Sagir	796	250
79	3	Elbistan	Elbistan ve Zeytun civarı	600	250
80	1	skenderun	skenderun, Beylan ve Payas	846	250
80	2	Antakya	Antakya, Süveydiye, Ordugera	1000	250
80	3	Harim	Cisr-i uur	950	250
80	4	Ordugera	Ordugera	922	250
Toplam				27.724	9.327

A ustos 1896'da vilayetlerden gelen telgraflarda vilayetler dahilinde herhangi bir olayın olmadığı, ancak her türlü ihtimale karşı eldeki askerlerin terhis edilemediği söylenmekteydi. Bu çerçevede Adana vilayetinden gelen telgraflarda ahalinin mevsim dolayısıyla yaylalarda olduğu ve bu durumu fırsat bilen Ermenilerin yeniden olay çıkaracağı düüncesiyle taburların terhisi Eylül'e kadar ertelendiği söylenmekteydi. Halep vilayetinden gelen telgraflarda ise var olan kuvvet kadar nizamiye kuvvetinin gönderilmesi halinde eldeki rediflerin terhis edilebilecekleri bildirilmekteydi⁶¹⁵. İstenilen kuvvetler gönderilemeyince Adana ve Halep mevkilerinde bulunan redif taburlarının terhisi 1896 yılının Eylül, Ekim ve Kasım aylarına kaldı. Söz konusu aylarda ordu dairesinde baki kalan redif askerleri kısım kısım terhis edilmeye başlandı ve belgelerden anlaşılmaktaydı⁶¹⁶.

⁶¹⁵ BOA., Y. A. RES., 81 / 19 .

⁶¹⁶ BOA., . ASK., 18 / 1314 C-06 ; Y. PRK. B K., 48 / 70 .

SONUÇ

Batılı ülkeler, Osmanlı Devleti'ni bölerek bölgesel çıkarlarına ulaşabilmek için Ermenileri Türk toplumundan koparmayı hedeflemişlerdir. Özellikle Avrupa'nın büyük devletleri "Islahat" adı altında, bir yandan Osmanlı Devleti'nin iç i lerine karşı bir yandan da Ermenileri, Osmanlı yönetimine karşı tekilatlandırmıştır. Ülke içinde ve dışında tekilatlanan, silahlanan Ermeni komiteleriyle Ermeni Kiliseleri'nin kı kırtıcı faaliyetleri sonucunda, Ermeni toplumu yavaş yavaş Türklerden uzaklaşmaya başlamıştır.

iki toplum arasındaki iyi ilişkiler XIX. yüzyılın son çeyreinde bozulmuştur. Gerek 1789 Fransız ihtilali ile yayılan milliyetçilik hareketleri gerekse 1878 Berlin Antlaşması'nda elde edilen ayrıcalıklarla Ermeniler, Anadolu toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan devleti kurmak için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalarını tetikleyen ve destekleyen komiteler, misyonerler, büyük devletler, kilise ve din adamları vasıtasıyla Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkarmışlardır.

1890 yılında Erzurum olayı ile şehir merkezlerinde başlayan isyan provaları, 1895 yılında İstanbul'dan başlayıp Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları şehir, sancak, kaza ve köylerde genel bir isyan hareketine dönüşmüştür. Böylece Ermeniler, olaylara büyük devletlerin müdahalesini sağlayarak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bağımsız bir Ermenistan devleti kurmayı planlamışlardır.

Bu amaçla yabancı müdahalesi sağlayabilmek için Anadolu'nun her vilayetinde 1895 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarında hemen hemen her gün olaylar çıkarak isyan etmişlerdir. Hatta aynı gün içerisinde de iki yerlerde olaylar çıkmıştır. Olayların çıkış şekline bakıldığında, bütün olayların Ermeniler tarafından başlatıldığı görülmektedir. Müslümanların camilerde olduğu Cuma saatlerinin veya halkın kalabalık bir şekilde bulunduğu kasabaların pazar günlerinin seçilmesi tesadüf değil, organizeli bir isyanın kanıtı olsa gerektir. Bu organizeli kişiler Saadetin Paşa'nın dediği gibi "*Bir Kurmay Yüzbaşı'nın tertipleyebileceği şeylerdi*".

Olayların meydana geldiği şehirlerin hiçbirinde Ermeniler, çoğunlukla tekil etmezler. Hatta bazı şehirlerde Ermeni nüfusu yok denecek kadar azdır. Buna karşılık bölgede IV. ve V. Orduları tekil eden askeri kuvvetlerin yanı sıra diğer emniyet güçleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla isyan eden Ermenilerin, bu kadar askeri kuvvetleri ve

ço unluktaki Müslüman halkı ma lup etmeleri beklenemezdi. Bu gerçe in farkında olan Ermeniler, içeride çıkardıkları hadiselerle bir yabancı müdahalesini sa layarak amaçlarına ula manın hesaplarını yapmı lardı.

Bu çerçevede Osmanlı Devleti, Ermeni isyanlarının bir an önce kontrol altına alınması amacıyla, mevcut kolluk ve nizamiye kuvvetlerine ilave olarak, bir yabancı müdahalesine gerek kalmadan ve gereksiz yere masum insanların ölmesinin önüne geçmek için redif taburlarını silah altına almı tır. Ancak isyanların bastırılması sırasında güvenlik kuvvetlerinin Müslüman halkın deste ini alarak isyanı bastırmak gibi gayri me ru bir yola sapmadıkları ve suçlulara yakla ımda herhangi bir ayırmda bulunmadıkları, herkese kanun ve hukuk çerçevesinde muamelede bulunuldu u elimizdeki belgelerde açık bir ekilde görölmektedir. Bununla birlikte bazı ehir merkezlerinde meydana gelen, karı ıklı ı duyarak galeyana gelip ehre girmek isteyen, çevre köylerdeki Müslümanların güvenlik güçleri tarafından engellenmesi, güvenlik kuvvetlerinin asıl amacının, karı ıklı ın önüne geçmek oldu unun göstergesidir. Bir ba ka ifade ile Osmanlı Devleti redif askerlerini silah altına alırken Ermenileri katletmek, yok etmek dü üncesiyle de il, iki topluluk arasında meydana gelen olayları yatı tırmak ve güvenlik tedbirlerini sıkı tutarak, çıkmı ve çıkması muhtemel olayları kontrol altına almayı hedeflemi tir.

syanlar sırasında ya anan gasp ve ya ma hadiseleri nedeniyle hemen komisyonlar kurulmu , ya ma edilen mallar bulunarak sahiplerine verilmi tir. Malları bulunamayanlara ise paraları ödenmi tir. Suçlular kurulan Divan-ı Harbe gönderilmi ve bunlara kanun ve hukuk dı ında bir muamelede bulunan mahalli yetkililer olursa haklarında yasal i lemler ba latılaca ına dair mahalli hükümetlere talimatlar gönderilmi tir.

1895 yılında o kadar çok olay çıkmı tır ki, günü birlik olaylar olarak dü ünülse de sonuçları bakımından önemlidir. Her eyden önce isyanların önlenmesi ve asayı in devamı için Hassa, III., IV. ve V. Ordular dairesinde toplam 165 tabur redif askeri silah altına alınmı tır. Taburların ortalama 750 mevcutla silah altına alındıkları gerçe inden yola çıkarsak, bu isyanların önlenmesi için sadece 123.750 redif askeri görevlendirildi ini söyleyebiliriz. Bununla birlikte eldeki jandarma ve nizamiye askerleri de görevliydi. Yani isyanların önlenmesi için dört ordu seferber hale gelmi tir. Yüz binlerce asker silah altına alınmı , kı ın zor artlarında sırtlarında elbiselerinden,

ayaklarında ayakkabılarından yoksun bir halde asayî in devamı için çalı mı lardır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin içten içe örtülü bir sava ın içinde oldu unu göstermektedir.

Bununla birlikte isyanların önlenmesi için silah altına alınan rediflerin ihtiyaçları ve ihtiyaçlarından do an masraflarının kar ılanması gerekmektedir. Buna nizamiye kuvvetlerine eklenen askerlerin harcamalarını da ilave etti imizde, Ermeni isyanlarının Osmanlı maliyesine askerî açıdan etkisini ortaya koymu olmaktadır. Bu konu pek az bilinmekle birlikte Ermeni isyanlarının maddî ve manevî sonuçları oldu u bilinen bir gerçektir. Neticede silah altına alınan askerlerin ihtiyaçlarının kar ılanması için toplam masrafları 125 milyon kuru tur. Rediflerin masrafı 1895 yılı IV. Ordu'nun 20.440.669 kuru luk normal bütçesinin be -altı katı olması dikkat çekmektedir. Bu kadar masraf, bu kadar asker isyanların büyüklü ünü göstermesi açısından son derece önemlidir.

Sonuçta 1895-96 yıllarında Ermenilerin çıkarmı oldukları olaylarda binlerce masum insan hayatını kaybederken, yüz binlerce asker de kı ın zor artlarında görev yapmı lardır. Devlet bu olayları önlemek için milyonlarca kuru para harcamı ve borçlanmı tır.

Bu çalı mayla isyanların maddî boyutunun askerî kısmını vermeye çalı ırken bir ba langıç yapmı olduk. Gerek olayların çoklu u gerekse silah altına alınan askerlerin fazlalı ından genel bir sonuca ula abildik. Aslında her isyan kendi içinde ayrı bir çalı ma konusu olabilecek büyüklüktedir. Buna mukabil silah altına alınan redif taburlarının her biri de kendi ba ına bir ara tırma konusudur. Bu alanda ileride yapılacak çalı malarla, Ermeni isyanlarının maddî ve manevî boyutu daha detaylı bir ekilde i lenmi olacaktır.

B BL YOGRAFYA

A) AR V BELGELER

BA BAKANLIK OSMANLI AR V

I- Babîâli Evrak Odası (BEO)

Nezaret Gelen-Giden Defter, No: 216 ; 218.

Vilayet Gelen-Giden Defter, No: 297.

II- Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (DH. MKT. Dosyo No/Gömlek No) ; 2070/8 ; 2071/1.

III- Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.) ; 2810/2.

IV- rade

Askerî (.ASK.) ; 13/1313 Ca-21 ; 13/1313 Ca-32 ; 13/1313 Ca-34 ;

13/1313 C-26 ; 14/1313 B-03 ; 14/1313 B-08 ; 14/1313 -16 ; 16/1313 R-18 ; 18/1314 C-4 ; 18/1314 C-5 ; 18/1314 C-06 ; 27/1313 Ca-26.

Dahiliye (. DH.) ; 45/1313 -80 ; 67/1313 Ca-22 ; 1328/1313 Ca-69 ; 1328/1313 Ca-73 ; 1331/1313 -37.

Hariciye (. HR.) ; 436/72.

Hususî (. HUS.) ; 27/1313 B-56 ; 42/1313 R-1 ; 42/1313 R-73 ; 42/1313 R-74 ; 43/1313 Ca-42 ; 43/1313 Ca-45 ; 43/1313 Ca-86 ; 44/1313 C-86 ; 47/1313 Z-70 ; 63/1315 Za-007.

V- Meclisi Vükela (MV.) ; 85/98 ; 85/114 ; 86/2 ; 86/11 ; 87/15 ; 90/74.

VI- Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM.) ; 535/22 ; 535/28 ; 535/36 ; 613/9 ; 613/10 ; 613/15 ; 613/18 ; 618/4 ; 619/22 ; 619/25 ; 619/26 ; 620/3 ; 636/14 ; 637/6 ; 638/9 ; 638/20 ; 638/30 ; 639/8 ; 646/1 ; 646/13 ; 646/20 ; 646/22 ; 646/29 ; 646/30 ; 646/33 ; 647/4 ; 647/8 ; 647/17 ; 647/27 ; 647/36 ; 648/10 ; 651/11 ; 653/19 ; 655/5 ; 657/22 ; 658/8 ; 660/6 ; 660/8 ; 660/56 ; 660/64 ; 661/5 ; 663/3 ; 663/29 ; 666/4 ; 679/9.

VII- Yıldız Evrakı

a) Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.) ; 81/10.

b) Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y A. RES.) ; 77/4 ; 77/6 ; 77/19 ; 77/21 ; 77/23 ; 77/26 ; 77/27 ; 77/34 ; 77/40 ; 77/49 ; 77/76 ; 78/24 ; 78/46 ; 79/2 ; 79/27 ; 81/19 ; 81/25.

c) Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.) ; 338/61 ; 339/39 ; 339/71 ; 340/62 ; 340/86 ; 340/108 ; 340/143 ; 342/24 ; 342/57 ; 343/104.

d) Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.) ; 113/67 ; 129/168 ; 130/5 ; 130/25 ; 130/64 ; 130/70 ; 130/72 ; 130/75 ; 130/79 ; 130/89 ; 130/97 ; 130/106 ; 130/122 ; 130/124 ; 130/133 ; 131/3 ; 131/6 ; 131/9 ; 131/10 ; 131/30 ; 131/42 ; 131/48 ; 131/50 ; 131/55 ; 131/66 ; 131/83 ; 131/85 ; 131/96 ; 131/98 ; 131/104 ; 131/108 ; 131/125 ; 131/131 ; 131/132 ; 131/147 ; 132/22 ; 132/30 ; 132/36 ; 132/52 ; 132/104 ; 132/106 ; 132/146 ; 133/53 ; 133/56 ; 133/106 ; 134/37 ; 134/42 ; 134/49 ; 135/104 ; 135/118 ; 135/119 ;

136/12 ; 136/22 ; 136/51 ; 136/59 ; 136/93 ; 136/99 ; 137/17 ; 137/33 ; 137/74 ;
137/101; 137/147 ; 138/85; 139/46 ; 139/97 ; 140/39 ; 140/84 ; 140/99.

e) Yıldız Perakende Evrakı ;

- Sadaret Maruzatı Evrakı (Y. PRK. A.) ; 10/59 ; 10/61; 10/76.
- Askerî Maruzat Evrakı (Y. PRK.ASK.) ; 107/75 ; 108/11 ; 108/30 ; 108/40 ; 108/51 ;
108/53 ; 108/61 ; 109/9; 109/17 ; 109/69 ; 110/9 ; 110/52 ; 116/13.
- Mabeyn Ba kitabeti Evrakı (Y. PRK. B K.) ; 43/80 ; 43/102; 43/106 ; 43/109; 44/5 ;
44/13 ; 44/62 ; 46/95 ; 46/97; 46/99 ; 48/70.
- Komisyonlar Maruzatı Evrakı (Y. PRK. KOM.) ; 9/2.
- Umum Vilayetler Tahriratı Evrakı (Y. PRK. UM.) ; 33/21 ; 33/22 ; 33/34 ; 33/92 ;
46/19.
- Zaptiye Nezareti Maruzatı Evrakı (Y. PRK. ZB.) ; 17/29.

B) YAYINLANMI BELGELER

Berlin Kongresi, Matbaayı Amire, stanbul 1298.

DEM REL, Muammer, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918), British Documents
on Armenians (Belge No: 54), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Düstur, I. Tertip (1887 – 1890), Devlet Matbaası, Ankara 1939.

Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekâtı htilâliyesi; lân-ı Me rûtiyetten Evvel ve Sonra,
Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet 1332.

HÜSEY N NAZIM PA A, Ermeni Olayları Tarihi, (ikinci Baskı), Ba bakanlık Osmanlı Ar ıvi
Daire Ba kanlı ı Yay., Ankara 1998, Cilt I – II.

M R, Bilal N., British Documents on Ottoman Armenians (1895), Volume IV., TTK Yay.,
Ankara 1990.

_____, Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1895-1896), Volume
III., TTK Yay., Ankara 1999.

C) K TAP ve MAKALELER

AKÇORA, Ergünöz, "Van ve Çevresinde 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Ba ında Türk – Ermeni
li kileri", Türk Dünyası Ara tırmaları Dergisi, S. 65, stanbul 1990.

_____, "Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni syanları ve Türk-Ermeni Toplumunu li kileri
Üzerine Etkileri", Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, (edt. Hasan Celal Güzel),
Geni letilmi Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2006.

_____, "Ermenilerin Çıkarmı Oldukları Van syanı (1896) Hakkında Sadettin
Pa a'nın Raporu", Be inci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (23-25 Ekim 1995 -
stanbul), Genel Kurmay Basımevi, 1997.

- AKGÜN, Seçil, "*Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakıları*", OTAM, S.3, Ankara 1992.
- ALKAN, Necmettin, "*Alman Vorwärts Gazetesi'ne Göre Ermeni Meselesi ve Bu Meselede Rusya- İngiltere-Fransa İttifakının Rolü*", Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, ASAM Yay., S. 9, Bahar 2003.
- ALTINTA , Ahmet, "*Osmanlı Ar iv Belgelerine Göre Ermeni Sorunun Ortaya Çıkı ında Fransa'nın Rolü*", Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi (Ermeni Özel Sayısı), C. VII, S.1, Afyon Haziran 2005.
- AM C S, Edmondo de, İstanbul, (Çev. Beynun Akyava), Kültür ve Turizm Bakanlı ı Yay., Ankara 1986.
- ARMAO LU, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Üçüncü Baskı, TTK Yay., Ankara 2003.
- _____, "*Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi*", Atatürk Ara tırma Merkezi Dergisi, C. XIII, S. 37, Ankara Mart 1997.
- ASLAN, Nurcan ve Fatma İhan, "*Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Askerlik Hizmeti ve Askere Alımlar*", Askeri Tarih Ara tırmaları Dergisi, S. 11, Genel Kurmay Basımevi, Ankara ubat 2008.
- BA I , Ali hsan, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler (1750-1839), Ankara 1983.
- BERKES, Niyazi, Türkiye'de Ça da la ma, (Yay. Haz. Ahmet Kuya), Dördüncü Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇADIRCI, Musa, "*Anadolu'da Redif Askeri Te kilatın Kurulu u*", DTCF Tarih Ara tırmaları Dergisi, C. 8-12, S. 14-23, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1975.
- _____, "*Osmanlı Ordusu'nda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)*", Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1983.
- _____, "*Redif Askeri Te kilatı*", Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler I (25-27 Ekim 1999, İstanbul), Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2000.
- _____, "*Yenile me Sürecinde Osmanlı Ordusu*", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- ÇAKALO LU, Cengiz, Mü îr Mehmed Zeki Pa a (1835-1929), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamı Doktora Tezi), Erzurum 1999.
- ÇALIK, Ramazan, "*Almanların Ermeni Olaylarına Bakı ı*", Ermeni Ara tırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.1, (Yayına Haz. enol Kantarcı, Kamer Kasım vd.), Asam-Ermeni Ara tırmaları Enstitüsü, Ankara 2003.
- ÇARK, Yanacunt Gemidas, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul 1953.
- Ç ÇEK, Kemal, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, TTK Yay. Ankara 2005.
- Ç ÇEK, Rahmi, "*Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları*", Türk Kültürü Dergisi, S. 451, Kasım 2000.
- ÇOKER, Fahri, "*Tanzimat ve Orduda Yenilikler*", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- DEM REL, Muammer, "*1915 ebinkarahisar Ermeni syanı*", ebinkarahisar 1. Tarih ve Kültür Sempozyumu-Bildirileri, (edt. Ali Çelik), ebinkarahisar Belediyesi Yay., İstanbul 2000.
- DEM RO LU, Faiz, Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920), Ankara 1985.

- DUMAN, Sabit, *"Amerikan Basının Tehciri Soykırımı Dönü türmesi"*, Ermeni Ara tırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.1, (Yayına Haz. enol Kantarcı, Kamer Kasım vd.), Asam-Ermeni Ara tırmaları Enstitüsü, Ankara 2003.
- ERCAN, Yavuz, *"Ermeniler ve Ermeni Sorunu"*, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, (edt. Hasan Celal Güzel), Geni letilmi Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2006.
- ER M, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı mparatorlu u Anla maları)*, TTK Yay., Ankara 1953.
- EVREN, Gürbüz, *"Fransa'nın Ermeni Politikası: Kilikya'dan Marsilya'ya"*, Uluslararası Türk-Ermeni Sempozyumu Bildiriler, stanbul 2001.
- FENDO LU, Hasan Tahsin, *Modernle me Ba lamında Osmanlı - Amerika li kileri*, Beyan Yay., stanbul 2002.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı daresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, stanbul 1983.
- _____, *"Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında"*, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, (edt. Hasan Celal Güzel), Geni letilmi Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2006.
- GÜL, Mustafa, *"Ermeni Meselesine Genel Bir Bakı "*, Yakın Tarihimizde Kars ve Do u Anadolu Sempozyumu, Ankara 1992.
- GÜNGÖR, Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken Yayını, stanbul 1999.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, kinci Baskı, TTK. Bas., Ankara 1983.
- HALAÇO LU, Ahmet, *"1895 Trabzon Ermeni Olayları Ba langıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karı an Ermenilerin Muhakemeleri"*, Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, ASAM Yay., S. 11, Ankara Sonbahar 2003.
- HALAÇO LU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yay., Ankara 2001.
- _____, *Sürgünden Soykırımı Ermeni ddiaları*, Babıali Kültür Yay. stanbul 2006.
- HOCALO LU, Mehmet, *Ar ıv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, stanbul 1976.
- LTER, Erdal, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun şyanları*, Türk Kültürünü Ara tırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.
- _____, *"Ermeni Kilisesi ve Terör"*, Bilim ve Aklın Aydınlı nda E itim (Tarihten bir Kesit - Özel Sayı), MEB Yayını, S. 38, Nisan 2003.
- SKEF YEL , Zeynep Cumhur, *"Ermenilerin İ k Büyük Ayaklanması Erzurum Olayı (1890)"*, Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, ASAM Yay., S. 19, Ankara Sonbahar 2005.
- KANTARCI, enol, *"Van'da Ermeni şyanları (1896-1915)"*, Ermeni Ara tırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, ASAM Yay., S. 5, Ankara Bahar 2002.
- KARA, Adem, *Yeni Kıtaya Osmanlı Göçleri ve Neticeleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, stanbul 2007.
- KARACA, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet akir Pa a (1838-1899)*, Eren Yay., stanbul 1993.

- _____, "1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan ki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler", Bilim ve Aklın Aydınlanmasında Eğitim Dergisi, (Tarihten Bir Kesit Özel Sayı), MEB Yay., S. 38, Nisan 2003.
- KARACAKAYA, Recep, "İngiltere'de Ermeni Propagandası ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Önlemler (1878-1900)", Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, ASAM Yay., S. 11, Sonbahar 2003.
- KARAKOYUNLU, Sadri, Bayburt Tarihi, Ankara 1990.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi : Nizamı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), C. I, TTK Yay., Ankara 1983.
- _____, Osmanlı Tarihi : I. Mevritiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), C. IV, TTK Yay., Ankara 1983.
- KAYA, Önder, Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar, Yeditepe Yay., İstanbul 2004.
- KILIÇ, Davut, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesi'nin Rolü (1828-1915)", Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, S.2, ASAM Yay, Yaz 2001.
- _____, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kurulu Faaliyetleri", Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu II, S. 38, Ankara Mart-Nisan 2001.
- KOCABAĞOĞLU, Uygur, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları, (Bahri Savcı'ya Armağan), Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara 1988.
- _____, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, Majestelerinin Konsolosları-İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900), İletişim Yay., İstanbul 2004.
- KODAMAN, Bayram, "Ermeni Meselesinin Doğu Sebepleri", Türk Kültürü Dergisi, C. 19, S.219, Ankara Mart-Nisan 1981.
- KOCA, Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk Ermeni İlişkileri, Truva Yay., Ankara 1970.
- KÖPRÜLÜ, Orhan, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", Belleten, C. LI, S.200, Ankara 1987.
- KURAN, Ercüment, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, (edt. Hasan Celal Güzel), Genel İletişim Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2006.
- KÜÇÜK, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İkinci Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1986.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Ermeniler, Ankara 1997.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asakir-i Mansure", İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, C. 12, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982.
- _____, "Redif Askeri Giderlerini Karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi 'âne-i Cihadiyye'", Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1983.
- MASTERS, Bruce, "Halep", A, C.15, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997.
- MAYEWSKY, Van-Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330.

- MAZICI, Nur en, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunun Kökeni (1878-1918)*, Der Yayınevi, İstanbul 1987.
- MET N, Halil, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul 1997.
- ORTAYLI, İber, *"Osmanlı İmparatorluğunda Millet"*, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. III, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- OSMANLI ATLASI, (Haz. Rahmi Tekin ve Yasar Baş), OSAV Yay., İstanbul 2003.
- ÖZDEMİR, Hikmet v.d, *Ermeniler, Sürgün ve Göç*, TTK Yay., Ankara 2004.
- ÖZKAYA, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- RİZA PAŞA (Serasker), *Hûlâsa-ı Hatırât*, İstanbul 1325.
- SADETTİN PAŞA'nın Anıları, *Ermeni-Kürt Olayları (Van 1896)*, (Haz. Sami Önal), Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.
- SARAY, Mehmet, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yay., İstanbul 1998.
- _____, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yay., Ankara 2005.
- SARINAY, Yusuf, *"Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri"*, Ermeni Araştırmaları Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi, S.7, ASAM Yay, Sonbahar 2002.
- MAZ, Musa, *"Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması"*, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, (edt. Hasan Celal Güzel), Genişletilmiş Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2006.
- AH N, Gürsoy, *Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Süreli Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- SEVİM, Ali, *"Büyük Selçuklu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri"*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.
- SHAW, Stansford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye(1808-1975)*, (Çev. Mehmet Harmancı), C. II, Üçüncü Baskı, E Yayınları, İstanbul 2000.
- MİRALP, Bilal N., *"Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği"*, Belleten, XLI, S.162, TTK Yay., Ankara Nisan 1977.
- _____, *"Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu üzerine"*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.
- _____, *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.
- MAN, Adnan, *"Misyonerlik Faaliyetleri ve Uzak'ta Monarizm'e Dair Çılgınlar"*, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, C. III, S. 2, Afyon 2001.
- SÜSLÜ, Azmi, *"Tarihte Ermeniler"*, BTDD, S. 23, Ocak 1987.
- _____, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, 100. Yıl Üniv. Rektörlüğü Yay., Ankara 1990.
- TUĞLACI, Pars, *"Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı"*, Tarih ve Toplum, S. 86.
- URAL, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yay., İstanbul 1998.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1976.

- UZUN, Turgay, "*Osmanlı Devletinde Milliyetçilik Hareketleri çerisinde Ermeniler*", Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, (edt. Hasan Celal Güzel), Geni letilmi Üçüncü Baskı, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2006.
- ÜÇOK, Ço kun, Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Sevinç Matbaası, Ankara 1975.
- YED YILDIZ, Bahaeddin, "*XIV-XIX. Asırlarda Gayrimüslimlerin Türk Toplumunu çindeki Yeri*", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile li kileri Sempozyumu, Ankara 1985.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "*X. Yüzyılda Türk- Ermeni Münasebetleri*", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile li kileri Sempozyumu, Ankara 1985.
- YILMAZ, Durmu , Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikle tirme Siyaseti, Selçuk Üniv. Vakfı Yay., Konya 2001.
- YILMAZÇEL K, brahim, "*XIX. Yüzyılda Ermenilerin Sosyal ve ktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler*", Fırat Üniv. Sosyal Bilgiler Dergisi, C. I, Elazı 1987.
- TÜRK S LAHLI KUVVETLER TAR H , Cilt III, Kısım 5 (1793-1908), Genel Kurmay Ba kanlı 1 Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1978.

D) SALNAMELER

Askeri Salname 1311.

Devlet Salnamesi, 1313, stanbul Matbaa-i Amire, Dersaadet.

Erzurum Vilayet Salnamesi, 1315, Erzurum Vilayet Matbaası, Erzurum.

Halep Vilayeti Salnamesi, 1313, Halep Vilayet Matbaası, Halep.

Trabzon Vilayet Salnamesi, 1313, Trabzon Vilayeti Matbaası, Trabzon.

E) GAZETELER

Me veret, nr. 9 ; 21.

Sabah, nr. 2254.

Tarik, nr. 4174.